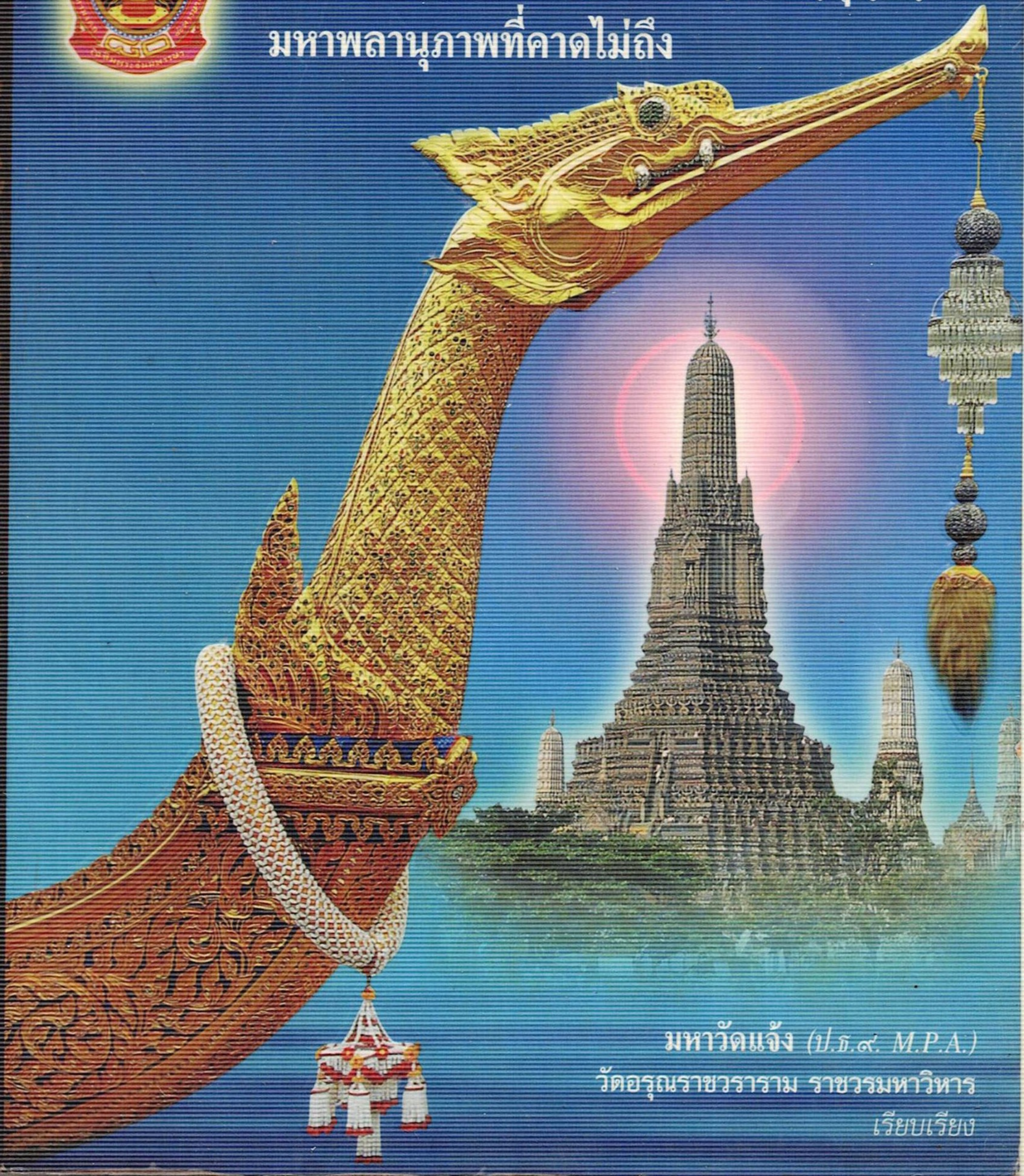
มหานมัสการ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

มหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง

มหาวัดแจ้ง *(ป.ธ.๙. M.P.A.)*
วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร
เรียบเรียง

มหานมัสการ
มหาวัดแจ้ง (ป.ธ.๙. M.P.A.)

ภาพปกหน้า :

เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์

เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ซึ่งโปรดให้สร้างแทนลำเดิมมีนามว่า ศรีสุพรรณหงส์ ซึ่งสร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ โขนเรือเป็นรูปหงส์ลงรักปิดทองประดับกระจก พื้นเรือสีดำ น้ำหนัก ๑๕.๖ ตัน กว้าง ๓.๑๕ เมตร ยาว ๔๔.๗๐ เมตร ลึก ๐.๙๐ เมตร กินน้ำลึก ๐.๔๑ เมตร

พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร

พระปรางค์เดิมสูง ๘ วา เป็นปูชนียสถานที่สร้างขึ้นพร้อมกับโบสถ์และพระวิหารน้อย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ร.๒) มีพระราชศรัทธาจะสร้างให้สูงใหญ่เป็นพระธาตุประจำพระนคร จึงโปรดให้เสริมสร้างพระปรางค์ให้สูงใหญ่ถึง ๑ เส้น ๑๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ ๑ นิ้ว (๖๗ เมตร) ฐานพระปรางค์กลม ๕ เส้น ๑๗ วา (๒๓๔ เมตร)

มหานมัสการ

จินฺตาปถาติค'นุภาววิภาวนํ ตํ
ภูตาน'มตฺถุ จริตพฺภุตมตฺถสิทฺธฺยา

พระจริยาอันน่าอัศจรรย์ของพุทธองค์ ดำรงมั่นในเหตุผล สำเร็จด้วยการบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์ **เป็นอจินไตยล่วงวิถีแห่งจิตนาการ สำแดงมหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง**

มหานมัสการ

มหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง

เรียบเรียง **มหาวัดแจ้ง**

พระศรีศาสนวงศ์ (มีชัย วีรปญฺโญ ป.ธ. ๙. M.P.A.)

วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร

เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร

โทร. ๐๘๑-๙๘๗๗๕๓๔, ๐๒-๘๙๑๒๑๘๕

ISBN **978-974-09-2851-5**

จัดพิมพ์ เป็นธรรมทานน้อมถวายเพื่อเป็นพระราชกุศลเนื่องใน วโรกาสมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ๕ ธ.ค. ๒๕๕๐

จำนวนพิมพ์ ๒๐,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์รูปเล่ม

อ.นิมิตร โพธิพัฒน์. ผศ. เวทย์ บรรณกรกุล

ออกแบบปก ณัฐพร ศิลปศร

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด**

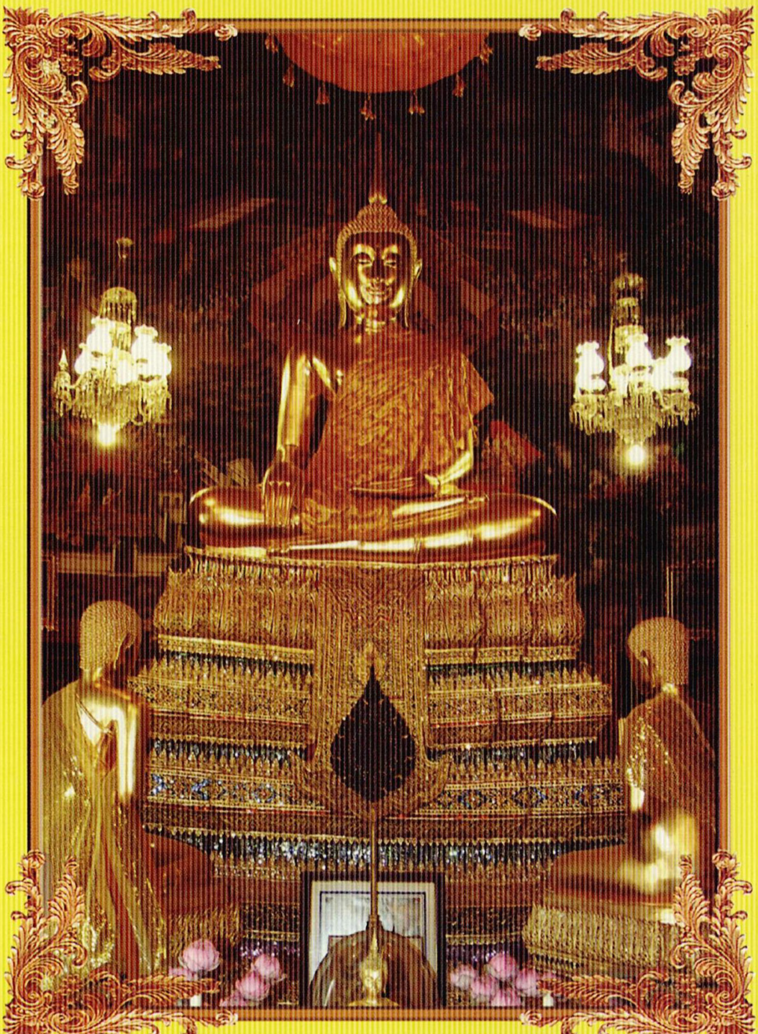
๒๗ หมู่ ๑ ต.ไทยาวาส อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม

โทรศัพท์ ๐๘๖-๘๘๒๘๕๘๗, ๐๘๑-๙๔๓๒๖๖๕

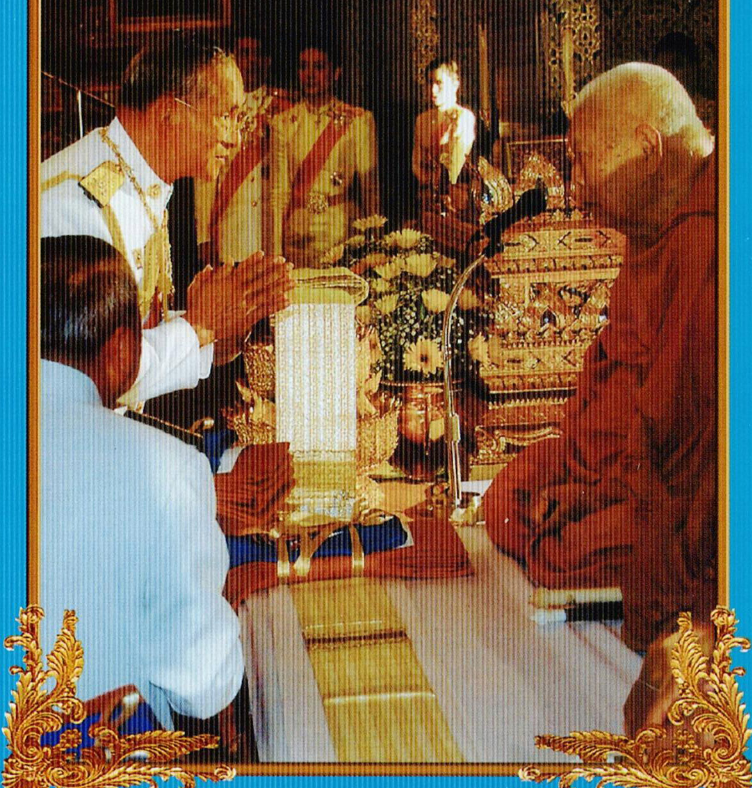
E-mail:wetban@hotmail.com

ตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติ
เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา
๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

พระพุทธธรรมมิศราชโลกธาตุดิลก
ประดิษฐาน ณ พระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร

ที่ รล ๐๐๐๔.๑/๑๙๙๕๖ สำนักราชเลขาธิการ

พระบรมมหาราชวัง กทม. ๑๐๒๐๐

๑๙ ตุลาคม ๒๕๕๐

เรื่อง พระราชทานพระบรมราชานุญาต

นมัสการ พระศรีศาสนวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร

อ้างถึง ลิขิต ที่ ๕๖/๒๕๕๐ ลงวันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๕๐

ตามที่พระคุณท่านได้มีลิขิตขอให้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานขอพระบรมราชานุญาตเชิญพระบรมฉายาลักษณ์ และภาพพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามสำเนาที่แนบไป ไปลงพิมพ์ในหนังสือ "มหานมัสการ มหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง" สำหรับมอบแก่สถานศึกษา หน่วยงานราชการ และประชาชนทั่วไป เพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

พระราชทานพระบรมราชานุญาต

ประสพโชค อ่อนกอ

(นายประสพโชค อ่อนกอ)

ผู้ช่วยราชเลขาธิการ ปฏิบัติราชการแทน

ราชเลขาธิการ

กองข่าว

โทร. ๐๒ ๒๒๐ ๗๒๐๐ ต่อ ๓๔๐๕

โทรสาร ๐๒ ๒๒๐ ๗๓๒๒

ที่ รล ๐๐๐๓.๓/ ๒๐๔๐๕ สำนักราชเลขาธิการ

พระบรมมหาราชวัง กทม. ๑๐๒๐๐

๒๗ ตุลาคม ๒๕๕๐

เรื่อง อนุญาตให้ใช้ตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

นมัสการ พระศรีศาสนวงศ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร

อ้างถึง ลิขิตวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ที่ ๕๗/๒๕๕๐ ลงวันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๕๐

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ จำนวน ๑ ชุด

ตามลิขิตที่อ้างถึง วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร ขออนุญาตเชิญตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ไปลงพิมพ์ที่ใบรองปกหนังสือ "มหานมัสการ มหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง" จำนวน ๒๐,๐๐๐ เล่ม สำหรับมอบเป็นธรรมทาน เพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

สำนักราชเลขาธิการพิจารณาแล้ว อนุญาตให้ใช้ตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติ ฯ ได้ตามที่ขอ กับขอนมัสการว่า หนังสืออนุญาตฉบับนี้ห้ามนำไปใช้ในการโฆษณาหรือแสวงหาผลประโยชน์อื่นใดทั้งสิ้น ทั้งนี้ ตราสัญลักษณ์งานเฉลิมพระเกียรติ ฯ จะต้องมีรูปแบบและสีถูกต้องตามที่ทางราชการกำหนดดังที่แนบมาพร้อมนี้

จึงนมัสการมาเพื่อโปรดทราบ

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

(ท่านผู้หญิงบุตรี วีระไวทยะ)

รองราชเลขาธิการ ปฏิบัติราชการแทน

ราชเลขาธิการ

กองการในพระองค์ โทร. ๐๒ ๒๒๐๗๒๐๐ ต่อ ๓๓๐๘ โทรสาร ๐๒ ๒๒๐๗๔๘๖

คำอนุโมทนา

หนังสือเรื่องมหานมัสการที่ท่านมหาวัดแจ้งได้เรียบเรียงเล่มนี้มีเนื้อหาสาระที่ลึกซึ้งทั้งในเชิงประวัติศาสตร์ ศัพทศาสตร์ อรรถศาสตร์ และปรมัตถธรรม ทำให้ได้ทราบถึงแนวทางการปฏิบัติ ประเพณีพิธีกรรม และอานิสงส์ในส่วนนี้อย่างชัดเจน ก่อให้เกิดศรัทธาประสาทะในการทำความดีในทางพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

ข้าพเจ้าได้ตรวจดูเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้แล้ว เห็นว่าผู้เรียบเรียงได้ดำเนินการเรียบเรียงอย่างสละสลวยกระจ่างชัดเจน มีหลักฐานอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาอันแสดงที่มาที่ไปของเรื่องราวอย่างมีเหตุมีผลครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ผู้เรียบเรียงมีความรู้พอเพียง มีฉันทะสูงส่ง มีอุตสาหะวิริยะอย่างแรงกล้า มีใจจดจ่ออย่างต่อเนื่อง จึงสามารถเรียบเรียงหนังสือที่ดีและมีประโยชน์ในการเผยแผ่หลักปฏิบัติและหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเช่นนี้ได้

ข้าพเจ้ามีความชื่นชมโสมนัสเป็นอย่างยิ่งในการที่ **หนังสือมหานมัสการ**เกิดมีขึ้นในวงวรรณกรรมครั้งนี้ จึงขออนุโมทนากุศลจิตท่านมหาวัดแจ้งผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ไว้ ณ โอกาสนี้ และหวังว่า คงจักได้มีโอกาสชื่นชมผลงานอื่นๆ อีกในไม่ช้า

(พระพรหมโมลี)

เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

เจ้าคณะภาค ๑

กรรมการมหาเถรสมาคม

คำปรารภ

ข้าพเจ้าเข้าใจเป็นพื้นฐานมาแต่เดิมว่า ความนอบน้อม อันถึงพร้อมด้วยกาย วาจา ใจ ต่อองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระบรมศาสดาแห่งมวลมนุษย์และทวยเทพ มีอานิสงส์ โดยข้อปฏิบัตินี้ถือเป็นสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง กล่าวคือ ก่อนแต่จะได้มีการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนา ชาวพุทธจะปฏิบัติเหมือนกันคือ กล่าวบทนอบน้อม ที่เราทราบกันโดยทั่วไปก็คือ การตั้งนะโม ฯ ก่อน อันถือเป็นบทไหว้ครูที่สำคัญ ต่อเมื่อได้อ่านหนังสือ มหานมัสการ ที่ท่านมหาวัดแจ้งได้เรียบเรียง จึงได้ข้อคิดเพิ่มขึ้นว่า ที่ข้าพเจ้าเข้าใจมาแต่เดิมนั้นแม้จะถูกต้อง แต่ก็ยังเป็นเพียงส่วนน้อย เพราะหนังสือ มหานมัสการ ได้แสดงให้เห็นถึงมหาพลานุภาพของนะโม ฯ อย่างมหาศาล และมีพลานิสงส์ตั้งแต่เบื้องต้น กล่าวคือในระดับศีลธรรมจริยธรรมจนถึง สูงสุดขั้นพระอริยบุคคล อันเป็นมหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึงจริงๆ

อนึ่ง ในปีนี้ เป็นปีมหามงคลอันยิ่งใหญ่ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ของเราทั้งหลาย ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ท่านมหาวัดแจ้งเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้เพื่อเป็นธรรมบรรณาการ แก่ผู้สนใจในธรรมทุกท่าน เพื่อเฉลิมพระเกียรติและน้อมถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน และทรงมีพระสุขภาพพลานามัยสมบูรณ์แข็งแรง โดยประการทั้งปวง

ขอแสดงความชื่นชมในกุศลเจตนาและวิริยะอุตสาหะของท่านมหาวัดแจ้ง ที่ได้เรียบเรียงหนังสือ มหานมัสการ (พลานุภาพที่คาดไม่ถึง) อันเป็นหนังสือที่ดีมีคุณค่าเล่มหนึ่ง ไว้ในพระพุทธศาสนา จึงขออนุโมทนาไว้ ณ โอกาสนี้.

พระเทพเมธี

(พระเทพเมธี)

วัดอรุณราชวราราม

คำนำ

นับแต่อดีตถึงปัจจุบัน ชาวพุทธนิยมเจริญพระพุทธคุณด้วยบทว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ซึ่งโบราณาจารย์เรียกว่า มหานมัสการ คือบทนอบน้อมที่สำคัญยิ่ง ในพระไตรปิฎกมีปรากฏบุคคลผู้สาธยายบทนี้ คือท้าวสักกะ, พรหมายุพราหมณ์, ชาณุสโสณิพราหมณ์, นางธนัญชานี เป็นต้น ฉะนั้น ชาวพุทธจึงนิยมสวดบทนี้ก่อนที่จะสวดมนต์บทอื่น และนิยมเขียนไว้เป็นเบื้องแรกของคัมภีร์

บทมหานมัสการนี้มีความสั้นกระทัดรัดแต่สามารถรวบยอดพรรณนาความสำคัญ ๓ อย่าง คือ **พระมหากรุณาคุณ** (ภควโต), **พระวิสุทธิคุณ** (อรหโต) และ**พระปัญญาคุณ** (สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส) ของพระพุทธเจ้าตามลำดับอย่างน่าอัศจรรย์

พระพุทธคุณทั้ง ๓ บทนี้ เป็นรากเหง้าเค้ามูลให้บังเกิดพุทธคุณทั้งปวงนับประมาณมิได้ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด เพียบพร้อมด้วยศัพท์และอรรถ มีความวิจิตรพิสดารด้วยนัยหลายหลาก

พระพุทธคุณทั้ง ๓ บทนี้ ประเสริฐยิ่งนัก เพราะทำให้เวไนยสัตว์ตลอดกว่า ๒,๕๐๐ ปี ตราบจนถึงกาลบัดนี้ ได้มีโอกาสศึกษาปฏิบัติพระธรรมตามความตรัสรู้ ได้รักษาชีวิตให้ดำเนินอยู่ในกุศล และมีโอกาสยกระดับจิตใจสติปัญญาให้สูงยิ่งๆ ขึ้น ลดละทุกข์ได้ตามลำดับ จนถึงความ

สิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ ฉะนั้น การสาธยายบทมหานมัสการนี้ ด้วยความนอบน้อมจึงถือว่าเป็นการเจริญ**พุทธานุสสติกรรมฐาน**

การน้อมระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นสิ่งที่สำคัญ ผู้สวดหรือสาธยายไม่ควรสวดหรือสาธยายนอบน้อมถึงพระพุทธคุณเฉพาะเวลาไหว้พระสวดมนต์หรือประกอบพิธีกรรมการกุศลเท่านั้น แต่ควรระลึกนอบน้อมทุกเวลาที่มีโอกาสเหมือนนางธนัญชานี ไม่ว่านางจะไอ จาม หรือแม้สะดุดลื่น หกล้มก็จะระลึกถึงพุทธคุณแล้วเปล่งอุทานนอบน้อมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ทุกครั้ง

การบำเพ็ญบุญด้วยการเจริญพระพุทธคุณด้วยจิตศรัทธาเลื่อมใสจนเกิดความปีติปราโมทย์ด้วยความดื่มด่ำในพระพุทธคุณ จัดเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยาการนอบน้อมให้สำเร็จเป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุด คือพระพุทธเจ้า ย่อมส่งผลให้ผู้นอบน้อมบูชานั้น ได้รับผลทั้งในปัจจุบันและอนาคตทั้งที่เป็น **โลกิยะและโลกุตตระ**

ผลที่เป็นโลกิยะ ได้แก่ ทำให้แคล้วคลาดจากอุปสรรคอันตราย, ทำให้ขจัดภัยและความหวาดกลัว, ความตกใจ, ความขนพองสยองเกล้า, ประสบความสวัสดี ความเจริญรุ่งเรือง ได้รับชัยชนะ มีสุขภาพอนามัยดี มีอายุยืน, สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์, ชักนำให้เกิดในสุคติภพ

ผลที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่อริยผล ๔ ประการ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล เพราะผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยความนอบน้อมอยู่เนือง ๆ ย่อมก่อให้เกิดศรัทธาที่ตั้งมั่นอันเป็นเหตุให้เกิดความปีติปราโมทย์ที่มีกำลังมากในขณะนั้น ครั้นเจริญสติตามรู้ความปีติปราโมทย์นั้นเป็นอารมณ์ก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้

โดยพลัน ดังเช่น พระปุสสเทวเถระผู้อยู่ที่กัฏฐอันธการวิหาร บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์[๑] และพระนางอสันธิมิตตาอัครมเหสีของพระเจ้าอโศกมหาราชบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน[๒]. สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต [๓] ว่า

ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ. เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานํ อธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น จะไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไปตรงโดยแท้ ย่อมหลุดพ้นออกจากตัณหา ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ตัณหา นี่เป็นชื่อของเบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เจริญพุทธานุสสตินี้เป็นอารมณ์ ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยประการฉะนี้"

อานุภาพของบทมหานมัสการอันประกอบด้วยพระพุทธคุณ ๓ ประการที่บุคคลผู้สวดหรือสาธยายด้วยจิตที่มีสมาธิแน่วแน่น้อมระลึกพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ด้วยทวารทั้ง ๓ จะแผ่ไปถึงแสนโกฏิจักรวาฬ ทำให้ผู้สวดหรือสาธยายได้รับผลานิสงส์มหาศาลประมาณมิได้ ผู้ที่ไม่เคยสวดหรือสาธยายจะไม่สามารถรับรู้อานิสงส์ได้เลย เหมือนคนที่ไม่ได้รับประทานอาหาร ย่อมไม่อาจรับรู้รสอาหารและผลของการรับประทานได้ ดังนั้น ขอให้พุทธบริษัทหมั่นสวดสาธยายบทมหานมัสการหรือบทสวดมนต์อื่นๆ ด้วยการน้อมระลึกถึงพุทธคุณอยู่เนืองนิตย์เถิด บุญราศีโกฏฐาสอันนั้น ย่อมมีผลานิสงส์อันยิ่งใหญ่ ฉะนี้แล

หนังสือเล่มนี้ ผู้เรียบเรียงประสงค์แสดงถึงความสำคัญของบทมหานมัสการในเชิงประวัติศาสตร์, สัททศาสตร์ และอัตถศาสตร์ตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ท่านผู้สนใจได้ภาคภูมิใจว่าข้อปฏิบัติหรือขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงามทางพระพุทธศาสนานั้น ล้วนมีเหตุผลเป็นที่ตั้งแห่งความสุขความเจริญได้อย่างแท้จริง

ผู้เรียบเรียงหวังว่า หนังสือเล่มนี้คงเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจในการศึกษาเป็นอย่างดียิ่ง หากมีข้อเสนอแนะการประการใดก็ขอน้อมรับด้วยความยินดีและนำมาปรับปรุงแก้ไขต่อไป

ขอขอบคุณ **พระอาจารย์มหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร** (ธรรมาจริยะ) ผู้ช่วยตรวจสภาวธรรมและให้คำปรึกษาอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง **ดร. พระมหาสุรชัย วราสโภ. อ. นิมิตร โพธิพัฒน์. ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล** ผู้ช่วยค้นคว้าหาข้อมูลเพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ช่วยตรวจปรู๊พแก้คำผิด ช่วยตรวจทานความเรียบร้อย เพื่อให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

บุญกุศลอันใดที่พึงเกิดขึ้นในครั้งนี้ ผู้เรียบเรียงตั้งใจน้อมถวายเป็นพระราชกุศลเนื่องในวโรกาสมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนม์มายุครบ ๘๐ พรรษา และน้อมถวายเป็นมหาเถระบูชา

มหาวัดแจ้ง

รตนตฺตยวนฺทนา[๑]

นโม

ตสฺส ภควโต

อรหโต

สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

นโม อันว่าไตรทวารประณาเมศร์ ยอกรทศขึ้นสโม-สรสิโรดมก้มเกศ อภิวันทนานมัสน้อมพร้อมด้วยเบ็ญจางคประดิษฐ์ถวาย **เม** แห่งข้าพระพุทธเจ้า **อตฺถุ** จงมี **ภควโต** แด่สมเด็จพระพุทธองค์ผู้ทรงพระสวัสดิภาคเจ้า **อรหโต** ผู้เป็นพระอรหันต์ **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **ตสฺส** ผู้ทรงมีพระนามว่าพระโคดมพระองค์นั้น.

---

[๑] บทมหานมัสการเป็นอวินาภาวนัย (นัยที่ไม่แยกจากกัน) จึงรวมพระธรรมและพระสงฆ์ด้วย

มหานมสฺสการคาถา

นโม

นราสโภ อเนเกสุ ภเวสุ ตึสปารมี
นมามิ สิรสา นิจฺจํ ปูเรตฺวา อาคโต วรํ.

โมกฺขํ นาโถ อภิจฺฉนฺโต ทฺวยํ หิตฺวา สรฏฺจกํ
โมทํ วเน สุทุกฺการํ นมามิ สิรสาทรํ.

พระนาราสภะผู้ทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศนับภพชาติไม่ถ้วน เสด็จมาดีแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาราสภะผู้ประเสริฐพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้าเป็นนิตย์.

พระนาถะทรงปรารถนาโมกษธรรม สละพระราชโอรสและพระมเหสีทั้งสองพร้อมด้วยแว่นแคว้นแล้ว ทรงรื่นรมย์ในไพรสณฑ์ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถะผู้ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากยิ่งพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้า.

ตสฺส

ตสฺส มูลํ มหาญาโณ อุเปสิ โพธิมณฺฑเล

ตสฺส พุทฺธสฺส ปาเท จ สโพธโย นมามหํ.

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีพระญาณอันยิ่งใหญ่ เสด็จเข้าใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระบาทพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยโพธิพฤกษ์.

ภควโต

ภควา อคฺคมคฺเคน ปญฺจมาเร อเสสโต
ภญฺชิตฺวาน สิขาปตฺโต สปลฺลงฺกํ นมามิ ตํ.

คนฺตฺวา มุนิวโร ตมฺหา อนิมิเส วราสเน
คเน ปุณฺณจนฺโทว สานิมิสํ นมามิ ตํ.

วนฺตามิโส นเภ นาโถ ทสฺเสตฺวา ปาฏิหาริยํ
วสาโท วิย จงฺกมิ สจงฺกมํ นมามิ ตํ.

โตรณฏฺฐิตสงฺกาโส โลกคฺโค รตนาฆเร
โตเสสิ ชนํ รํสีหิ สฆราหํ นมามิ ตํ.

พระผู้มีพระภาคทรงชนะมาร ๕[พร้อมด้วยกองทัพ] โดยสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรคญาณ บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นพร้อมด้วยโพธิบัลลังก์นั้น.

พระจอมมุนีเสด็จออกจากโพธิพฤษก์นั้นแล้ว เสด็จประทับยืน ณ สถานที่อันประเสริฐด้วยพระเนตรที่ไม่กระพริบ เปรียบดั่งพระจันทร์เพ็ญบนท้องฟ้า ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่ประทับยืนอันไม่กระพริบพระเนตรนั้น.

พระนาถะเจ้าผู้คลายอามิสแล้วทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ [อันน่าอัศจรรย์]เสด็จจงกรมองอาจดั่งราชสีห์[ณ รัตนจงกรม] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่จงกรมนั้น.

พระไตรโลกนาถผู้เปรียบเสมือนเสาเขื่อนอันมั่นคง เสด็จประทับ อยู่ ณ รัตนฆรเจดีย์[เจดีย์คือเรือนแก้ว] ยังมหาชนให้โสมนัสด้วยพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระไตรโลกนาถพระองค์นั้นพร้อมด้วยรัตนฆรเจดีย์[เจดีย์คือเรือนแก้ว]นั้น.

อรหโต

องฺคีรโส มหาปุญฺโญ　　อชปาลมฺปาคโต

อนุตฺตโร มเหสกฺโข　　สาชปาลํ นมามิ ตํ.

รสฺมิชาเลหิ โชตนฺโต　　มุจลินฺเท มหาสเร

รวิราชาว โย นาโถ　　สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.

หตาวิชฺโช คุณาธาโร　　ราชายตนปาทเป

หเว นิสีทิ ลกฺขิยา　　สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.

โตมเรน อรึ หนฺตฺวา　　มิคทายํ มหาวนํ

โตเสตฺวา อุปกํ คณฺฉิ　　มหาชินํ มนามิ ตํ.

พระจอมมุนีผู้ประเสริฐมีพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี]แผ่ซ่าน มีบุญญาภินิหารอันยิ่งใหญ่ เสด็จไปสู่ควงไม้อชปาลนิโครธ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีพระองค์นั้นพร้อมด้วยควงไม้อชปาลนิโครธนั้น.

พระนาถะเจ้าพระองค์ใดทรงรุ่งโรจน์อยู่ด้วยข่ายพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี][เสวยวิมุตติสุข]ใกล้สระน้ำใหญ่มุจลินท์ ดุจพระอาทิตย์จอมนักษัตร ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถะเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยสระน้ำใหญ่มุจลินท์นั้น.

พระศาสดาทรงกำจัดอวิชชาความมืด ทรงคุณธรรม[หาที่สุดมิได้] ประทับนั่งด้วยพุทธสิริ ณ ควงไม้ราชายตนะ (ไม้เกตุ) ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระศาสดาพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่นั้น.

พระชินเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ทรงกำจัดศัตรูกิเลสด้วยหอกคือพระญาณ ยังอุปกาชีวกให้ชื่นชมแล้ว เสด็จไปสู่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน[อันเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าพระองค์นั้น.

สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สมฺมา ปตฺโต มหาเตโช ปญฺจวคฺคิยภิกฺขุนํ
สมฺมา ธมฺมํ ปวตฺเตสิ สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.

สํฆิสฺสโร มหาปญฺโญ ทตฺวา'มตํ มหาชนํ
สํฐิโต จิรํ เชตมฺหิ สวิหารํ นมามิ ตํ.

พุทฺธสฺส สาลอุยฺยาเน นิพฺพุตสฺส จ ตาทิโน
พุทฺธสฺส ตสฺส ธาตุโย เสยฺยารูปํ นมามิหํ.

พระบรมศาสดาผู้ทรงเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่ เสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวันโดยสวัสดิภาพ ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร[เป็นเบื้องแรก]แก่พระปัญจวัคคีย์โดยชอบ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระบรมศาสดาพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่นั้น.

พระพุทธเจ้าผู้ทรงปกครองสงฆ์ มีพระปัญญาอันใหญ่หลวง ประทานอมตธรรมแก่มหาชน ส่วนใหญ่ประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยพระวิหารเชตวันนั้น.

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระธาตุของพระพุทธเจ้า ผู้คงที่ ผู้เสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ณ สาลวโนทยาน (ป่าสาละ) และขอน้อมไหว้พระพุทธรูปสีหไสยาสน์ของพระองค์.

ปตฺตุตฺตรุตฺตรทสา ปณิธานพีชา

เจโตธราย กรุณาชลเสกวุทฺธา

สพฺพญฺญุญาณผลทา สติวาฏคุตฺตา

ตํ สมฺผลํ ทิสตุ ปารมิตาลตา เต.

ปชฺชมธุ คาถา ๗๑

เครือเถาอันเปรียบดั่งพระบารมีของพระองค์ งอกงาม
ด้วยการรดน้ำคือพระกรุณาจนเติบใหญ่แผ่ไพศาล
นับแต่วันที่หว่านเมล็ดพันธุ์แห่งปณิธานในจิตปฐพี
ได้รับการคุ้มครองอย่างดีด้วยรั้วคือสติ ออกผลเป็น
พระสัพพัญญุตญาณ โปรดประทานผลของตนแก่
ชาวโลกด้วยเถิด.

สารบัญ

มหานมัสการ

มหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง

นโม พุทฺธาย พุทฺธสฺส,

นโม ธมฺมาย ธมฺมิโน,

นโม สํฆาย สํฆสฺส,

นโมกาเรน โสตฺถิ เม.

ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔, ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระธรรมอันมีคุณ ๙ ประการ, ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงด้วยคุณคือศีลและทิฏฐิ ด้วยอำนาจแห่งความนอบน้อมนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ.

๑

บทนำ

คำนมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้ โบราณาจารย์เรียกว่า **มหานมัสการ** คือบทนอบน้อมที่สำคัญยิ่ง เนื่องจากเป็นบทแรกที่ชาวพุทธนิยมสวดนอบน้อมพระพุทธเจ้าก่อนที่จะเริ่มประกอบกุศลใดๆ มีการเจริญพระพุทธมนต์เป็นต้น

คัมภีร์สัททนีติปทมาลา เรียกบทนี้ว่า **มหานมักการ**[๑]

บทมหานมัสการเป็นคำอุทาน

บทมหานมัสการนี้ ในพระบาลีปรากฏว่าเป็นคำอุทานที่ไม่ใช่พุทธภาษิต คือพระพุทธเจ้ามิได้ทรงตรัสเป็นภาษิตด้วยพระองค์เอง แต่ก็เป็นข้อความและเรื่องราวที่มีปรากฏในพระบาลีหลายแห่ง ทั้งความมุ่งหมายในการกล่าวของผู้กล่าวก็ไม่เหมือนกัน คือ บางท่านได้รับทราบถึงกิตติศัพท์อันสูงส่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วก็เปล่งขึ้นด้วยความเคารพเลื่อมใส เช่น พรหมายุพราหมณ์, ชานุสโสณิพราหมณ์เป็นต้น บางท่านก็เปล่งขึ้นด้วยการพลั้งปาก แต่ทว่าเป็นไปในทางที่ดี เช่น นางธนัญชานีผู้เป็นพระโสดาบัน บางท่านก็เปล่งขึ้นด้วยตั้งใจจะเทอดทูนพระพุทธคุณเพื่อเหนี่ยวเอาพระพุทธคุณมาเป็นอารมณ์ในการป้องกันภยันตรายที่จะมาเบียดเบียน เช่น ลูกชายของนายทารุสากฏิกะ[๒]

อนึ่ง การทำความนอบน้อมนี้ ปรากฏเป็นคำเปล่งอุทานในที่เฉพาะหน้าบ้าง ดังมีข้อความที่มารทูลพระพุทธเจ้าว่า

นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต นาภิชานามิ กึ ตฺวํ นิสฺสาย ฌายสิ.[๓]

ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอนอบน้อมพระองค์
ข้าแต่พระองค์ผู้ดีเลิศ ขอนอบน้อมพระองค์
ข้าพระองค์ไม่อาจรู้ว่า พระองค์เพ่งอะไรเป็น
อารมณ์.

หรือเปล่งอุทานเจาะจงในที่ลับหลังบ้าง เช่น นโม พุทฺธสฺส[๔] (ขอความนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) หรือเปล่งอุทานระบุถึงพุทธคุณนั้น ๆ ด้วย เช่น นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ภายหลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลาย ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาไว้ในพระสูตรต่าง ๆ และใช้เป็นคำนมัสการขึ้นต้นเป็นแบบอย่างของชาวพุทธสืบต่อมา เช่น ใช้เป็นคำนอบน้อมเริ่มต้นก่อนรจนาคัมภีร์เป็นต้น

มติบางอาจารย์

บางอาจารย์มีมติว่า เทพและอสูร ๕ องค์ คือ สาตาคิริยักษ์ อสุรินทราหู ท้าวจาตุมมหาราช ท้าวสักกเทวราช และท้าวมหาพรหม พากันมาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนา เกิดความเลื่อมใสในพุทธองค์อย่างจับจิตจับใจ แต่ละท่านจึงได้เปล่งวาจาตามลำดับดังนี้

สาตาคิริยักษ์	เปล่งวาจาว่า	**นโม**
อสุรินทราหู	เปล่งวาจาว่า	**ตสฺส**
ท้าวจาตุมมหาราช[๕]	เปล่งวาจาว่า	**ภควโต**
ท้าวสักกเทวราช	เปล่งวาจาว่า	**อรหโต**
ท้าวมหาพรหม	เปล่งวาจาว่า	**สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส**

สาตาคิริ นโม ยกฺโข ตสฺส จ อสุรินฺทโก
ภควโต มหาราชา สกฺโก จ อรหโต ตถา
สมฺมาสมฺพุทฺธ พฺรหฺมา จ เอเต ปญฺจ ปติฏฺฐิตา.

ตตฺถ หิ สาตาคิริยกฺโข นโม นโมติ วนฺทนํ กโรติ. อสุรินฺโท เทวปุตฺโต ตสฺส ตสฺสาติ วนฺทนํ กโรติ. จตุมหาราชาโน เทวา ภควโต ภควโตติ วนฺทนํ กโรนฺติ. สกฺโก เทวราชา อรหโต อรหโตติ วนฺทนํ กโรติ. พฺรหฺมา สหํปติ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสาติ วนฺทนํ กโรติ. อิเม ปญฺจเทวา นโม ตสฺสาตฺยาทิวากฺยํ ปจฺเจกํ ปติฏฺฐาเปนฺติ.[๖]

"บรรดาเทพและอสูรนั้น สาตาคิริยักษ์ เปล่งวาจาว่า นโม นโม, อสุรินทราหู เปล่งวาจาว่า ตสฺส ตสฺส, ท้าวจาตุมมหาราช เปล่งวาจาว่า ภควโต ภควโต, ท้าวสักกเทวราช เปล่งวาจาว่า อรหโต อรหโต, ท้าวมหาพรหม เปล่งวาจาว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส รวมความว่า ข้อความว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้ เทพและอสูรทั้ง ๕ แยกกันเปล่งวาจาองค์ละบทด้วยประการฉะนี้แล"

มติดังกล่าวนี้ บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับ เพราะไม่มีหลักฐานอ้างอิงในพระบาลีและอรรถกถา ทั้งในพระบาลีและอรรถกถาก็ปรากฏว่า เป็นคำอุทานที่บุคคลเปล่งออกมาด้วยความซาบซึ้งในพระพุทธคุณ

เอวํ อจินฺติยา พุทฺธา　　พุทฺธธมฺมา อจินฺติยา
อจินฺติเย ปสนฺนานํ　　วิปาโก โหติ อจินฺติโย.

(ขุ.อป.๓๒.๘๒.๙)

เมื่อบุคคลเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและพุทธคุณ ซึ่งเป็นอจินไตยล่วงวิถีแห่งจิตนาการ สำแดงมหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง ย่อมได้รับผลที่คาดไม่ถึง.

๒

ประวัติผู้กล่าวบทมหานมัสการ

คำนมัสการว่า “**นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส**” นี้เป็นคำอุทานที่นักปราชญ์ผู้เป็นคณาจารย์ใหญ่และมีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยพุทธกาล เมื่อได้ทราบกิตติศัพท์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือได้เข้าเฝ้า ทูลถามปัญหาฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดศรัทธาเลื่อมใสชวนให้เกิดบันดาลใจเปล่งคำอุทานนี้ขึ้นมาเพื่อน้อบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยความปีติยินดีซาบซึ้งในพระพุทธคุณ ในพระสูตรปรากฏผู้เปล่งคำอุทานนี้หลายท่าน จะขอนำประวัติบางท่านมาแสดงโดยย่อ ดังนี้:-

พรหมายุพราหมณ์[๗]

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จจาริกไปในแคว้นวิเทหะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. พรหมายุพราหมณ์ เป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่ในนครมิถิลา แคว้นวิเทหะ เป็นพราหมณ์ผู้เฒ่าอยู่ในวัยชรา มีอายุถึง ๑๒๐ ปีรอบรู้ไตรเพทเชี่ยวชาญในศาสตร์ต่าง ๆ ทางคดีโลกช่ำชองในมหาปุริสลักษณะ ได้ยินกิตติศัพท์อันดีงามของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงส่งมาณพชื่ออุตตระผู้เป็นศิษย์ที่รอบรู้ไตรเพทเชี่ยวชาญในคัมภีร์ศาสตร์และช่ำชองในมหา-ปุริสลักษณะ ให้มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าและสอบสวนดูว่า เป็นจริงตามกิตติศัพท์ที่เล่าลือหรือไม่

ฝ่ายอุตตรมาณพรับคำของอาจารย์แล้ว ก็ติดตามไปจนได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เฝ้าสังเกตตรวจตราพระวรกายทุกส่วน บางส่วนที่เห็นยาก พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงอิทธาภิสังขาร (แสดงโดยฤทธิ์) ให้เห็นและบางอย่างก็ไม่ต้องแสดงฤทธิ์ เพียงแต่เปิดโอกาสให้เห็นอย่างธรรมดาในขณะเดียวกันก็ได้สอบสวนมหาปุริสลักษณะที่ปรากฏในพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าจนครบ ๓๒ ประการ

นอกจากนั้น อุตตรมาณพ ยังเฝ้าติดตามดูพระอิริยาบถต่าง ๆ ขณะเสด็จดำเนิน ประทับยืน ประทับนั่ง บรรทม เสวยพระกระยาหาร พระอาการที่ประทับอยู่ในท่ามกลางบริษัทและตรัสพระธรรมเทศนา

อุตตรมาณพตรวจตราติดตามดูพระพุทธเจ้าโดยละเอียดตลอดเวลา ๗ เดือน จึงกลับไปเล่ารายละเอียดเกี่ยวกับมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการและพระวรกายตลอดจนพระอิริยาบถน้อยใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ท่านพราหมณ์ ผู้เป็นอาจารย์ได้ทราบสิ้นทุกประการ

พออุตตรมาณพรายงานจบ ท่านพรหมายุพราหมณ์ซึ่งนั่งฟังอยู่ก็ลุกขึ้นจากอาสนะ ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ประคองอัญชลีไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่แล้วเปล่งอุทานนอบน้อม ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น.

ชาณุสโสณิพราหมณ์[๘]

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับ ณ เชตวนาราม ในพระนครสาวัตถี ชานุสโสณิพราหมณ์ ซึ่งเป็นปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล ตามกำหนด ท่านชาณุสโสณิจะมีขบวนอิศริยยศทำประทักษิณพระนคร ๖ เดือนต่อครั้ง ครั้นถึงวันกำหนดทำประทักษิณพระนคร ขณะที่พราหมณ์ได้นั่งรถทำประทักษิณพระนครมาพบปริพพาชกชื่อปิโลติกะ (ปริพพาชกผู้นุ่งผ้าท่อนเก่า) กลับจากอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าและพระมหาสาวก จึงซักถาม ได้ฟังคำปิโลติกะปริพพาชกกล่าวชมพระผู้มีพระภาคเจ้า ๔ ข้อ (จำแนกตามประเภทบุคคล) คือ กษัตริย์, พราหมณ์, คฤหบดี สมณะ... พอปริพพาชกนั้นกล่าวจบ ท่านชาณุสโสณิพราหมณ์ ก็เลื่อมใสลงจากรถขาวเทียมด้วยม้าขาว ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ประคองอัญชลีไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่แล้วเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น.

อารามทัณฑพราหมณ์[๙]

อารามทัณฑพราหมณ์ เมื่อไปพบและถามปัญหากับพระมหา-กัจจานเถระถึงเหตุให้กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี ทะเลาะกันเองกับพวกของตน เพราะเหตุไร พระเถระตอบชี้ไปที่ความยึดในกามราคะ (ความกำหนัดหรือความติดในกาม) เมื่อถามถึงสมณะทะเลาะกันเองกับสมณะเพราะเหตุไร ก็ตอบว่า เพราะติดในทิฏฐิราคะ (ความติดในทิฏฐิความเห็น) เมื่อถามว่า มีท่านผู้ก้าวล่วงความยึดติดในกามราคะและทิฏฐิ-ราคะหรือไม่ ก็ตอบว่า มี และชี้ให้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี พราหมณ์นั้นมีความเลื่อมใส จึงลุกจากอาสนะ ห่มผ้าเฉวียงบ่า แล้วคุกเข่าน้อมอัญชลีไปทางทิศที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่และเปล่งอุทานนอบน้อม ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น.

นางธนัญชานี[๑]

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ทรงแวะพัก ณ หมู่บ้านชื่อปัจจลกัปปะ ประทับที่ป่ามะม่วงของโตเทยยพราหมณ์. ครั้งนั้น นางธนัญชานีเป็นพระโสดาบันที่เชื่อมั่นเลื่อมใสพระรัตนตรัย เมื่อไอ จาม หรือแม้สะดุดลื่นหกล้มก็ระลึกถึงพระพุทธเจ้าแล้วเปล่งอุทานนอบน้อมว่า **นโม พุทฺธสฺส** (ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า) ทุกครั้ง แต่สามีของนางชื่อภารทวาชะนับถือพราหมณ์

วันหนึ่งสามีของนางประสงค์ จะเลี้ยงอาหารแก่พราหมณ์ ๕๐๐ จึงขอร้องนางไม่ให้กล่าวว่า **นโม พุทฺธสฺส** เพราะกลัวพราหมณ์จะโกรธ แต่นางไม่ยอมโดยกล่าวว่า "พ่อพราหมณ์ แม้เธอจะเชือดฉันเป็นชิ้นๆ ฉันก็จะไม่ยอมงดกล่าวคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐอย่างแน่นอน" ในที่สุดพราหมณ์ผู้เป็นสามีก็ยินยอมตามใจนาง

ในวันเลี้ยงภัตตาหาร นางธนัญชานีได้เดินสะดุดล้มทำให้นางเจ็บปวดมาก จึงระลึกถึงพระพุทธเจ้าแล้วประนมมือเหนือศีรษะหันหน้าไปทางวัดพระเชตวันเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.

ลำดับนั้นพราหมณ์ที่มาฉันภัตตาหารโกรธเคืองไม่พอใจแล้วลุกขึ้นกลับไป ฝ่ายพราหมณ์ภารทวาชะก็โกรธภรรยามาก และคิดว่าจะเอาชนะศาสดาของนางด้วยการประคารม จึงเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาแล้วทูล

ถามปัญหา เมื่อได้ฟังคำตอบแล้วก็บรรลุธรรม จากนั้นได้ทูลขออุปสมบท ในพระพุทธศาสนา ต่อมาไม่นานนักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

สมัยนั้น สคารวมาณพซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในเวททั้ง ๓ได้ฟังว่า นางพราหมณีธนัญชานี กล่าวถ้อยคำอย่างนั้น ก็กล่าวว่า นางพราหมณีธนัญชานี เป็นผู้ตกต่ำล่มจม ทั้ง ๆ ที่มีพราหมณ์ผู้รู้ไตรเวท ก็ยังกล่าวคุณของสมณะศีรษะโล้น นางตอบว่า ถ้าท่านรู้ถึงศีลและปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้าก็จะไม่สำคัญเห็นว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ควรด่า ควรบริภาษเลย สคารวมาณพคิดว่าจะเอาชนะศาสดาของนางด้วยการประคารม จึงเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาแล้วทูลถามว่า "พระโคดมเป็นพวกไหนของสมณพราหมณ์ที่ปฏิญญาถึงเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ว่าตนรู้แจ้งในปัจจุบันอยู่จบพรหมจรรย์บรรลุถึงความเป็นผู้ถึงฝั่งอย่างสมบูรณ์"

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า "พระองค์ตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีต่าง ๆ กัน คือที่เป็นพวกฟังสืบ ๆ กันมาก็มี เช่น พวกพราหมณ์ที่รู้วิชชา ๓ (รู้ไตรเวท), ที่ปฏิญญาถึงเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ด้วยเหตุสักว่าความเชื่อก็มี เช่น พวกนักเดา นักคิดพิจารณา, ที่รู้แจ้งธรรมด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนก็มี พระองค์อยู่ในพวกหลังนี้"

ครั้นแล้วตรัสเล่าพระดำริตั้งแต่ยังมิได้เสด็จออกผนวช เห็นโทษของการครองเรือน แล้วเสด็จออกผนวชจนถึงบำเพ็ญทุกกรกิริยา แล้วทรงเลิกทุกกรกิริยา จนได้บำเพ็ญฌานและได้วิชชา ๓ ใน ๓ ยามแห่งราตรี มาณพได้ทูลถามถึงเรื่องเทวดาอีกเล็กน้อย เมื่อพระพุทธองค์ตรัสตอบแล้ว ก็ทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนาของพุทธองค์ แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

ท้าวสักกะ[๑๑]

ท้าวสักกะจอมเทวราช เมื่อจะเสด็จมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ ถ้ำอินทสาละใกล้ภูเขาเวทยิกะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ จึงเรียกปัญจสิขบุตรคนธรรพ์มา ชวนให้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยกัน

ปัญจสิขบุตรคนธรรพ์ ถือพิณเข้าไปยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ไม่ไกลหรือใกล้เกินไป ดีดพิณ กล่าวคาถาเกี่ยวด้วยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระอรหันต์ และกาม

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสชมแก่ปัญจสิขบุตรคนธรรพ์ว่า เสียงพิณกับเสียงเพลงขับเข้ากันดี แล้วตรัสถามว่า คาถาอันเกี่ยวด้วยพระพุทธเป็นต้นนี้ แต่งไว้แต่ครั้งไร ปัญจสิขบุตรคนธรรพ์ กราบทูลว่า ตั้งแต่ครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ครั้นได้โอกาส ท้าวสักกะจึงเสด็จมาเฝ้าพร้อมด้วยหมู่ทวยเทพ เมื่อได้ตรัสสัมโมทนียกถาพอสมควรแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงเปิดโอกาสให้ท้าวสักกะกราบทูลถามปัญหาหลายข้อหลายประการ

ครั้นพระองค์ทรงวิสัชชนาจบตามที่ทูลถามแล้ว ท้าวสักกะก็ทรงโสมนัส จากนั้นได้กล่าววาจาสุภาษิตอีกหลายประการ เมื่อกล่าวจบได้แตะพระหัตถ์ลงกับพื้นปฐพี แล้วทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค

ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.

พระเจ้าปเสนทิโกศล[๑๒]

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ ณ เชตวนาราม บุตรสุดที่รักคนหนึ่งของคฤหบดีได้ถึงแก่ความตาย ฝ่ายคฤหบดีเสียใจอาลัยจนสุดกำลัง ร้องไห้ พร่ำเพ้อ ไม่เป็นอันทำการงาน ไม่เป็นอันบริโภคอาหาร ไปสู่ป่าช้าคร่ำครวญ ถึงบุตรสุดที่รัก ต่อมาเขาได้ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถามทราบความแล้ว จึงตรัสสอนว่า ความเศร้าโศกร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ล้วนเกิดแต่ของที่รัก แต่คฤหบดี กล่าวว่าความยินดี ความดีใจ ก็เกิดจากสิ่งเป็นที่รักด้วย (ทำนองคัดค้าน)

ขณะนั้น นักเลงสกาหลายคนกำลังเล่นสกาอยู่ในที่ไม่ไกล คฤหบดีจึงเข้าไปหานักเลงสกาเหล่านั้น เล่าความที่ตนกล่าวโต้ตอบกับพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกประการ นักเลงสกาก็เห็นด้วยว่า ความยินดี ความดีใจเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก คฤหบดีเห็นว่า ความเห็นของตนตรงกับนักเลงสกาก็จากไป เรื่องที่โต้ตอบกันนี้กระฉ่อนไปถึงพระเจ้าปเสนทิโกศล ท้าวเธอทรงสนทนากับพระนางมัลลิกาถึงเรื่องนี้ เพื่อที่จะให้ทราบแน่ พระนางมัลลิกาจึงส่งนาฬิชังฆพราหมณ์ไปกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค พระองค์ก็ตรัสยืนยันว่า ความเศร้าโศกเป็นต้น เป็นของเกิดจากสิ่งเป็นที่รักจริง นาฬิชังฆพราหมณ์จึงได้กลับมากราบทูลพระนางมัลลิกา

ต่อมาพระนางมัลลิกาเข้าเฝ้าทูลอธิบายพุทธภาษิตนั้นโดยพิสดาร นำเอาสิ่งอันเป็นที่โปรดปรานของพระราชา เช่น พระนางวชิรกุมารีผู้เป็นพระราชธิดา, นางวาสภขัตติยา, วิฑูฑภเสนาบดี, พระนางมัลลิกาเอง และแคว้นกาสีและโกศล มาทูลถามว่า ถ้าของอันเป็นที่รักแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป พระองค์จะโทมนัสบ้างไหม

ท้าวเธอตรัสตอบว่า เราจะรู้สึกเป็นทุกข์อย่างใหญ่หลวงดุจชีวิตจะหามิได้ พระนางรีบตอบโดยเร็วพลันว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า จริงอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตอบไว้มิใช่หรือว่า ทุกข์โทมนัสทั้งปวงล้วนแต่เกิดจากของรักของชอบใจ ในที่สุดพระราชาก็ทรงยอมจำนน แล้วทรงระลึกถึงพระปรีชาญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เลิศล้ำไม่มีผู้ใดเทียบได้ ท้าวเธอทรงหลากพระทัยถึงกับลุกเสด็จลุกขึ้นจากราชาอาสน์ ทรงพาดพระภูษาเฉวียงพระอังสาข้างหนึ่ง แล้วทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น.

อำมาตย์การณปาลี ๑๓

อำมาตย์การณปาลี เห็นปิงคิยานีพราหมณ์เดินมาแต่ไกล มาถึงแล้วถามได้ความว่ามาจากสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน จึงถามถึงคุณงามความดีของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อได้ฟังคำอธิบายก็เลื่อมใส เปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.

พระเจ้ามหินทะ

เล่ากันมาว่า จากภัททกัปนี้ไป ๙๒ กัป ได้มีพระราชาพระองค์หนึ่งพระนามว่า มหินทะ ท้าวเธอมีพระเชฏฐโอรสพระนามว่า ปุสสะ. ปุสสะเชฏฐโอรสนั้นเปี่ยมด้วยบารมี เป็นสัตว์เกิดในภพสุดท้าย เมื่อญาณแก่กล้าเสด็จขึ้นสู่โพธิมัณฑสถานแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ พระกนิฏฐโอรสเป็นอัครสาวกของพระองค์ บุตรปุโรหิตเป็นทุติยสาวก พระราชามีพระดำริว่า ลูกชายคนโตของเราออกบวชเป็นพระพุทธเจ้า ลูกคนเล็กเป็นอัครสาวก ลูกปุโรหิตเป็นทุติยสาวก พระองค์ให้สร้างพระวิหารด้วยทรงดำริว่า **พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ของพวกเราทั้งนั้น...**

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่ม ๔ ภาค ๑ ได้มีข้อความกล่าวถึงการนอบน้อมเพียงเท่านี้ ส่วนในอรรถกถา ธรรมบท ภาค ๑ เรื่องสญชัย ตอนอธิบายบุรพกรรมของชฎิล ๓ พี่น้องมีอุรุเวล-กัสสปะเป็นต้น มีข้อความดังนี้[๑๙]

จากภัททกัปนี้ไป ๙๒ กัป พระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ คือ พระติสสะ พระผุสสะ (ปุสสะ) เสด็จอุบัติแล้ว พระราชานามว่ามหินท์ ได้เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ผุสสะ (ปุสสะ) ก็เมื่อพระองค์ทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระโอรสองค์เล็กของพระราชาได้เป็นพระอัครสาวก, บุตรปุโรหิตได้เป็นพระสาวกที่ ๒, พระราชาได้เสด็จไปยังสำนักพระศาสดา ทรงตรวจดูชนเหล่านั้นว่า ราชโอรสองค์ใหญ่ของเราเป็นพระพุทธเจ้า, ราชโอรสองค์เล็กเป็นอัครสาวก, บุตรปุโรหิตเป็นพระสาวกที่ ๒ ทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า

มเมว พุทฺโธ

มเมว ธมฺโม

มเมว สงฺโฆ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

พระพุทธเจ้าของข้าพเจ้า

พระธรรมของข้าพเจ้า

พระสงฆ์ของข้าพเจ้า

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส

ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.

ตามประวัติที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ผู้เปล่งอุทานแต่ละท่านนั้น บางท่านมีความเลื่อมใสในกิตติศัพท์อันดีงามของพุทธองค์ บางท่านเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา จึงเปล่งอุทานขึ้นมาเพื่อนอบน้อมพระองค์ ด้วยความปีติยินดีซาบซึ้งใน **พระพุทธคุณ**

ดังนั้น ก่อนที่จะแสดงถึงความสำคัญของบทมหานมัสการแต่ละบท จะแสดงเรื่องพุทธคุณและเส้นทางพระโพธิญาณอันเป็นบ่อเกิดพระพุทธคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพอสังเขป ดังต่อไปนี้:-

๓

พระพุทธคุณ

พระพุทธคุณ

พระพุทธคุณเป็นชื่อที่ปรากฏโดยมีคุณธรรมเป็นเหตุ ในบทมหานมัสการนี้มีพระพุทธคุณ ๓ บท คือ **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** แม้พระพุทธองค์ก็ทรงตรัสประกาศพระพุทธคุณซึ่งมีลักษณะเหมือนกับ ๓ บทนี้ด้วยพระองค์เอง เพื่อให้เวไนยชนเกิดศรัทธาแล้วตั้งใจฟังธรรมพร้อมทั้งปฏิบัติตามคำสอน ดังมีข้อความในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตว่า

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ. กตโม เอกปุคฺคโล. **ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ**. อยํ โข ภิกฺขเว เอกปุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ. (๒๐.๑๗๐.๒๑-๒๒)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลหนึ่งเมื่อจะอุบัติ ย่อมอุบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลนั้นคือใคร คือ **พระตถาคต ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง** ดูกรภิกษุทั้งหลายบุคคลหนึ่งเมื่อจะอุบัติ ย่อมอุบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" [๑]

---

[๑] พระดำรัสนี้เป็นการยกย่องตนเอง ตามปกติการยกย่องตนเองตามหลักอลังการศาสตร์ถือว่าเป็นโอจิตยหีนโทษคือทรามจากความเหมาะสม แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่ควรจะบอกให้ผู้อื่นรับรู้ เช่น ทำให้เกิดความเลื่อมใสเป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ก็เปิดเผยคุณธรรมของตนได้ การเปิดเผยคุณธรรมเช่นนี้ไม่จัดเป็นโอจิตยหีนโทษ เพราะมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟัง ดังพระพุทธองค์ทรงตรัสกับอุปกาชีวกว่า น เม อาจริโย อตฺถิ (เราไม่มีอาจารย์), สทิโส เม น วิชฺชติ (ไม่มีผู้เสมอเหมือน) สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล (ไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับเทวโลก)

พระพุทธคุณทั้ง ๓ บทนี้เป็นที่รวมพระพุทธคุณทั้งหมดขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมอันบริสุทธิ์ เพราะคุณธรรมของพุทธองค์ ตั้งแต่เริ่มสร้างพระบารมี ๔ อสงไขยแสนมหากัปนั้น นับไม่ถ้วน ดังนั้น พระนามของพระองค์ จึงมีไม่ถ้วน นับไม่ได้เช่นกัน ข้อนี้สมด้วยคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สคุเณน มเหสิโน
คุเณน นาม'มุทฺเธยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต.[๑๕]

พระนามของพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยคุณธรรม
ไม่มีใครนับจำนวนได้ บุคคลพึงยกพระนามขึ้น
กล่าวด้วยคุณธรรม แม้ด้วยพระนามพันชื่อ.

ปัจจุบันนี้ ถึงแม้พระองค์จักเสด็จดับขันธปรินิพพานมานานนับศาสนายุกาลได้ ๒๕๕๑ พรรษาแล้วก็ดี ถึงกระนั้น พระคุณอันมีอเนกอนันต์นั้นก็หาล่วงลับดับไปเหมือนพระรูปกายไม่ ยังฝังแน่นอยู่ในดวงใจของพวกเราชาวพุทธบริษัทอยู่ เมื่อกล่าวถึงพระคุณของพระองค์แล้ว ไม่มีใครในโลกที่จะสามารถพร่ำพรรณาให้สิ้นสุดลงได้ ดังพระดำรัสว่า

อากาสํ จกฺกวาฬญฺจ สตฺตา พุทฺธคุณาปิ จ
อนนฺตา นาม จตฺตาโร ปริจฺเฉโท น วิชฺชติ.[๑๖]

อากาศ จักรวาล หมู่สัตว์ และพระพุทธคุณทั้งสี่
อย่างนี้ หาที่สุดมิได้ ไม่ปรากฏขอบเขต.

แม้พระวังคีสเถระก็กล่าวชมเชยว่า

> พระสาวกผู้ได้บรรลุวิชชา ๓ ละมัจจุราชได้แล้วพากันแวดล้อมพระมหามุนีผู้ประทับนั่งที่ข้างภูเขา... พระสาวกเหล่านั้นพากันแวดล้อมพระมหามุนีผู้สมบูรณ์ด้วยสมบัติทุกอย่าง ทรงถึงฝั่งแห่งทุกข์ ทรงเพียบพร้อมด้วยพระคุณมากมาย.[๑๗]

แม้บรรดานักปราชญ์ในยุคต่าง ๆ จะพรรณนาพระพุทธคุณด้วยเชาว์ปัญญาอันประณีต ก็ไม่อาจพรรณนาได้หมดสิ้น ทั้งนี้เพราะพระพุทธคุณมีมากเป็นอเนกอนันต์ สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

พุทฺโธปิ พุทฺธสฺส ภเณยฺย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญภาสมาโน
ขีเยถ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส.[๑๘]

> หากแม้พระพุทธเจ้าจะตรัสพรรณนาพระพุทธคุณตลอดกัปหนึ่ง มิได้ตรัสคำอื่น กัปหนึ่งพึงหมดไปในกาลอันช้านาน (แต่) คุณของพระตถาคตมิได้หมดสิ้นไป.

ข้อความข้างต้นนี้ตรงตามสาธกที่มีในพระสูตรว่า

"ท่านผู้เจริญ ช่างดอกไม้หรือลูกมือช่างดอกไม้ผู้ชำนาญ พึงร้อยกรองดอกไม้หลากหลายนานาชนิดให้เป็นมาลัยอันวิจิตร ฉันใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงพระคุณมากเป็นเอนก ทรงพระคุณหลายร้อยฉันนั้น ใครเล่าจักพรรณนาคุณของพระองค์ผู้ควรแก่การพรรณนา"[๑๙]

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในยุคสมัยปัจจุบัน (ต้นสมัยรัตนโกสินทร์) ก็เป็นที่ยอมรับกัน ดังมีคาถาที่ท่านได้ประพันธ์เป็นข้ออุปมาไว้ว่า

สหสฺสสีเสปิ เจ โปโส สีเส สีเส สตํ มุขา
มุเข มุเข สตํ ชิวฺหา ชีวกปฺโป มหิทฺธิโก
น สกฺโกติ จ วณฺเณตุํ นิเสสํ สตฺถุโน คุณํ.[๒๐]

แม้หากจะมีบุรุษผู้มีมหิทธิศักดามาก เนรมิตศีรษะขึ้นมา ๑,๐๐๐ แต่ละศีรษะมีปาก ๑๐๐ แต่ละปากมีลิ้น ๑๐๐ (เท่ากับมีปาก ๑ แสน มีลิ้น ๑ โกฏิ) มีชีวิตอยู่ ๑ กัป ก็ยังไม่อาจจะพรรณาพระคุณของพุทธเจ้าให้หมดสิ้นได้.

เพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้ จะขอยกเอาเรื่องของพระอรหันตเถรเจ้าซึ่งมีปัญญามากรูปหนึ่งมาเล่าให้ฟังดังต่อไปนี้[๒๑]

มีเรื่องเล่าว่า ณ เจติยคีรีมหาวิหารซึ่งตั้งอยู่ ณ ลังกาทวีป มีพระภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งทรงคุณวิเศษสุดในพระพุทธศาสนา สิ้นกิเลสตัณหาเป็นพระอรหันต์อริยบุคคล มีปัญญามากหยั่งเห็นประจักษ์แจ้งในพระไตรปิฎกธรรม เที่ยงแท้ในพระกรรมฐาน มีหมู่นิกรสงฆ์เป็นบริวารจำนวนมาก ทั้งแตกฉานในพระปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เป็นที่สักการบูชาแห่งท้าวพระยาทั้งปวง พระคุณเจ้าผู้วิเศษนี้มีนามว่า **พระกาฬพุทธรักขิตเถระ**

วันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ ท่านกำลังแสดงพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่อง**พระมหาพุทธคุณกถา** พรรณาถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เริ่มแสดงตั้งแต่ตอนหัวค่ำปฐมยามมาจนถึงสิ้นราตรีปัจฉิมยามใกล้สว่าง จึงกล่าวอวสานคาถาว่า **อิทมโวจ ภควา** เป็นอาทิ แล้วว่านี้เป็นสังเขปกถาคือแสดงพระพุทธคุณจบลงโดยย่อ

สาธุ สาธุ สาธุ เสียงหนึ่งซึ่งมีอำนาจประหลาด ให้สาธุการขึ้นในที่สุดบริษัท ในขณะที่พระผู้เป็นเจ้าแสดงธรรมจบลง เหล่าพุทธบริษัทและพระเถระต่างมองไปยังเจ้าของเสียงที่ให้สาธุการนั้น ก็พลันได้เห็นบุรุษหนึ่งร่างสูงใหญ่ยืนอยู่ในที่สุดบริษัทซึ่งพระเถระจำได้ว่า บุรุษผู้นี้คือสมเด็จพระเจ้าสิทธาติสมหาราชกษัตริย์ปิ่นธรณีลงกาธานี

"ขอถวายพระพร มหาบพิตรราชสมภารเจ้า เสด็จยืนอยู่สิ้นราตรีสามยามฉะนี้ ยากที่ผู้อื่นจะทำได้" พระเถระกล่าวชม

"ข้าแต่พระคุณเจ้า อันการที่จะยืนฟังพระธรรมเทศนาอยู่ตลอดราตรีสามยามฉะนี้หาสู้เป็นไรไม่ แต่ข้อซึ่งโยมนี้ตั้งใจฟังได้จนจบ มิได้ส่งจิตไปที่อื่นเลย อันนี้ยากที่บุคคลผู้อื่นจะกระทำได้อย่างโยม ก็โยมฟังพระธรรมเทศนาของพระคุณเจ้าวันนี้ โยมปรีดาภิรมย์ชมชื่นยิ่งนัก มิได้ส่งจิตไปในที่อื่นเลย พระคุณเจ้า...เออ ก็พระธรรมเทศนาแสดงสรรเสริญซึ่ง**พระคุณของพระมหากรุณาสัมมาสัมพุทธเจ้า**แห่งเราที่พระคุณเจ้าสำแดงนั้นสิ้นเพียงเท่านี้หรือ หรือว่าพระพุทธคุณนั้นยังมีอยู่อีกประการใด ขอพระคุณเจ้าช่วยชี้แจงด้วยเถิด"

"ขอถวายพระพร **พระคุณแห่งสมเด็จพระบรมครูพุทธเจ้าที่แสดงมาตั้งแต่หัวค่ำจนถึงบัดนี้นั้นน้อยนัก พระพุทธคุณที่ยังมิได้แสดงนั้น ยังมีอยู่อีกมากเหลือที่จะนับประมาณได้**"

"มากอีกแค่ไหนหนอ พระคุณเจ้า" สมเด็จพระบรมกษัตริย์ตรัสถามด้วยความเต็มตื้นศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธคุณ "ขอพระคุณเจ้า จงแสดงพระพุทธคุณทั้งปวงให้โยมเข้าใจด้วยเถิด"

พระเถระเจ้ากาฬพุทธรักขิตองค์อรหันต์ ครั้นได้สดับพระบรมราชโองการตรัสดังนั้น จึงมีเถรวาจาว่า

"ขอถวายพระพรมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ยังมีบุรุษผู้หนึ่งไปสู่นาข้าวสาลีอันกว้างขวางไพศาลได้พันกรีส บุรุษผู้นั้นเด็ดเอาข้าวสาลีมารวงหนึ่ง ก็เมล็ดข้าวสาลีรวงเดียวที่บุรุษนั้นเด็ดมา ย่อมมีประมาณน้อยนัก เมล็ดข้าวสาลีที่ยังเหลืออยู่ในนาอันกว้างใหญ่นั้น ย่อมมีประมาณมาก ฉันใด พระพุทธคุณที่อาตมาภาพสำแดงวันนี้น้อยนัก มีอุปมัยดังข้าวสาลีรวงเดียวที่บุรุษเด็ดมาเท่านั้น ก็อันว่าพระพุทธคุณที่อาตมายังมิได้สำแดงนั้น ยังมีมากมายจะนับประมาณมิได้ มีอุปมัยดุจเมล็ดข้าวสาลีที่มีอยู่ในนาทั้งหมดฉะนั้น

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง เอาเข็มจุ่มลงไปในมหานทีแม่น้ำใหญ่ น้ำที่ไหลเข้าไปในช่องเข็มนั้น ย่อมมีประมาณน้อยนักหนา แต่ว่าน้ำที่ไหลไปภายนอกช่องรูเข็มย่อมมากกว่ามากสุดจะนับประมาณได้ ฉันใด พระคุณแห่งองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า ที่อาตมาภาพสำแดงในราตรีนี้น้อยนัก มีอุปมัยดุจน้ำที่ไหลเข้าไปในรูเข็มเท่านั้น ก็อันว่าพระพุทธคุณที่อาตมาภาพยังมิได้สำแดงนั้นย่อมมีอยู่มากมายจะนับประมาณมิได้ มีอุปมัยดุจกระแสน้ำที่ไหลไปภายนอกรูเข็ม ฉะนั้น

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนสกุณชาตินกแอ่นลมตัวน้อย ที่ร่อนเริงสราญอยู่ในนภาลัยประเทศ พื้นนภากาศที่นกน้อยนั้นเหยียดปีกเหยียดหาง ย่อมมีประมาณน้อยนักหนา แต่ว่าอากาศที่ว่างเปล่าอยู่นั้นย่อมใหญ่กว้างจะนับประมาณมิได้ ฉันใด พระพุทธคุณแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าที่อาตมายกเอามาสำแดงในราตรีนี้น้อยนัก มีอุปมัยดุจประเทศอากาศที่ปักษีชาตินกแอ่นลมตัวน้อยเหยียดซึ่งปีกแลหางออกไปเท่านั้น ก็อันว่า พระพุทธคุณที่อาตมาภาพยังมิได้สำแดงนั้น ย่อมมีอยู่มากมายสุดจักนับประมาณ มีอุปมัยดุจประเทศอากาศอันกว้างใหญ่ ฉะนั้น

สมเด็จพระพุทธเจ้าผู้ทรงพระบรมไตรโลกนาถที่พึ่งของสัตว์โลกทั้งมวล ย่อมทรงไว้ซึ่งพระคุณเป็นอนันต์มากมายเป็นมหัศจรรย์ ตามที่อาตมภาพถวายพระพรมาดังนี้แหละมหาบพิตร ขอถวายพระพร"

พระพุทธคุณ ๙

พระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นถึงจะมีมากมายก็จริง แต่เมื่อว่าโดยย่อก็มีเพียง ๙ บท คือ อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ ภควา ดังที่คัมภีร์ชินาลังการฎีกา[๒๒] กล่าวว่า

> พระคุณ ๙ ประการมีอรหันตคุณเป็นต้นอันไพบูลย์ ปราศจากมลทิน อันหมู่มนุษย์เทพและพรหมทั้งหลายกล่าวแล้ว เต็มท้องฟ้าและแผ่นดิน แผ่ไปแล้วในหมู่ไตรเทพและไตรภพทั้งสิ้น
>
> เพราะพระพุทธคุณอันบริสุทธิ์กว่ามีพระคุณที่ไม่พึงคิดเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเหล่านั้นใดทั้งหมด อันท่านย่อเข้าในบท ๙ บท.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงการหมั่นระลึกถึงพระคุณส่วนนี้เป็นพุทธานุสสติว่า "พระโยคาวจรผู้เลื่อมใส ใคร่เจริญพุทธานุสสติ พึงไปในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควรแล้วระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้าเนือง ๆ ตามนัยที่มาในพระบาลีนี้ว่า

อิติปิ[๒๓] **โส ภควา อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ**, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ, ภควา.

"แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส, ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง, ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ, เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว, ทรงรู้แจ้งโลก,ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึกไม่มีใครยิ่งกว่า, ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง, ทรงเป็นผู้อธิบายธรรมและเป็นผู้มีส่วนแห่งพระบารมีธรรมอันเจริญ"

พระพุทธคุณทั้ง ๙ ประการนี้ เป็นพระคุณที่ขจรขจายแผ่อานุภาพเลื่องลือไปอย่างกว้างใหญ่ไพศาล ทำให้ผู้ได้ยินได้ฟัง เกิดศรัทธาเลื่อมใส ต่างพากันไปเข้าเฝ้าพระองค์ ได้ฟังพระธรรมเทศนา บางท่านก็ประกาศตนเป็นอุบาสกในพุทธศาสนา บางท่านได้บรรลุคุณธรรมตามสมควร

พระพุทธคุณ ๓

จะอย่างไรก็ตาม พระพุทธคุณนี้ เมื่อว่าโดยย่อที่สุดก็มีเพียง ๓ คือ **พระกรุณาคุณ พระวิสุทธิคุณและพระปัญญาคุณ** พระพุทธคุณทั้ง ๓ นี้ เป็นรากเหง้าเค้ามูลให้บังเกิดพระพุทธคุณทั้งปวงนับประมาณมิได้ พระพุทธคุณนี้ประเสริฐเลิศยิ่ง เพราะทำให้เวไนยสัตว์ตลอดกว่า ๒,๕๐๐ ปี ตราบจนถึงกาลบัดนี้ ได้มีโอกาสศึกษาปฏิบัติพระธรรมตามความตรัสรู้ ได้รักษาชีวิตให้ดำเนินอยู่ในกุศล และมีโอกาสยกระดับจิตใจสติปัญญาให้สูงยิ่งๆ ขึ้น ลดละทุกข์ได้ตามลำดับจนถึงความสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงได้[๒๔]

ด้วยเหตุดังกล่าว พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย เมื่อจะแต่งคัมภีร์ ก็จะแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นเบื้องแรก เช่น

วิสุทฺธกรุณาญาณํ พุทฺธํ สมฺพุทฺธปูชิตํ

ธมฺมํ สทฺธมฺมสมฺภูตํ นตฺวา สงฺฆํ นิรงฺคณํ[๒๕]

ข้าพเจ้า (พระสุมังคลาจารย์) ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ทรงพระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทรงบูชาแล้ว พระสงฆ์ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสัทธรรม ผู้ทรงมีกิเลสเพียงดังเนินไปปราศแล้ว.

วิสุทฺธกรุณาญาณํ เวเนยฺยหิตเทสนํ

สทฺธมฺมสํฆํ สมฺพุทฺธํ วนฺทิตฺวา วนฺทนารหํ[๒๖]

ข้าพเจ้าขอถวายบังคมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงพระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ ผู้มีพระธรรมเทศนา อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์ ผู้สมควรแก่การถวายบังคม พร้อมด้วยพระธรรม และพระสงฆ์.

บทมหานมัสการรวมพุทธคุณทั้งหมด

พระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ถึงจะมีอยู่มากมายไม่มีใครในโลกที่จะสามารถพร่ำพรรณาให้สิ้นสุดลงได้ก็จริง แต่อาศัยบทว่า **ภควโต (=ภควา)** ในบทมหานมัสการนี้ ที่มุ่งหมายถึงพระกรุณาคุณเพียงบทเดียวเท่านั้น ก็เท่ากับว่า ผู้สาธยายได้กล่าวคำนอบน้อมพระพุทธคุณที่เหลือทั้งหมด เพราะพระพุทธคุณที่เหลือมีพระกรุณาคุณเป็นมูล และเพราะมีการถือเอาแม้อสาธารณญาณที่เหลืออันเป็นไปร่วมกับพระกรุณา เนื่องจากพระมหากรุณาเป็นพระญาณอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอสาธารณญาณ ๖ ดังมีข้อความที่กล่าวไว้ในสารัตถทีปนี[๒๗] ว่า

กรุณาคหเณน เจตฺถ อปริเมยฺยปฺปภาวา สพฺเพปิ พุทฺธคุณา สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพา ตมฺมูลกตฺตา เสสพุทฺธคุณานํ มหากรุณาย วา ฉสุ อสาธารณญาเณสุ อญฺญตรตฺตา. ตํสหจริตเสสาธารณญาณานมฺปิ คหณสภาวโต สพฺเพปิ พุทฺธคุณา นยโต ทสฺสิตา ว โหนฺติ. เอโสเยว หิ นิรวเสสโต พุทฺธคุณานํ ทสฺสนุปาโย ยทิทํ นยคฺคาโห. อญฺญถา.

"ก็ด้วยการถือเอาพระกรุณา พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์ได้รวบรวมพระพุทธคุณทั้งหมดซึ่งมีพระอานุภาพอันจะพึงนับประมาณมิได้ เพราะเหตุว่าพระพุทธคุณที่เหลือมีพระกรุณานั่นเป็นมูล อีกประการหนึ่งเล่า พระพุทธคุณทั้งหมดย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงแล้วโดยนัยทีเดียว เพราะมีการถือเอาแม้ซึ่งอสาธารณญาณที่เหลือ อันเป็นไปร่วมกับพระกรุณานั้น เนื่องจากพระมหากรุณาเป็นญาณอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอสาธารณญาณ ๖ ด้วยว่าการถือเอานัยนี้นั่นแหละ เป็นอุบายแสดงพระพุทธคุณโดยไม่มีส่วนเหลือ เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น จะมีใครเล่าสามารถที่จะแสดงพระพุทธคุณของพระผู้มีพระภาคไปตามบทโดยไม่เหลือลงเลย.

แม้ในคัมภีร์สีลขันธวรรค อภินวฎีกา ก็กล่าวว่า บทว่า **ภควโต (=ภควา)** นี้มุ่งหมายถึงพระกรุณาคุณอันเป็นบ่อเกิดแห่งพุทธคุณทั้งมวล ดังมีข้อความปรากฏในคัมภีร์นั้นดังนี้ว่า

กรุณานิทานา หิ สพฺเพปิ พุทฺธคุณา. (สี.อภินว. ๘)

มหากรุณาสญฺโจทิตมานโส หิ ภควา สํสารปงฺกโต สตฺตานํ สมุทฺธรณตฺถํ กตาภินีหาโร อนุปุพฺเพน ปารมิโย ปูเรตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิมธิคโตติ กรุณา สมฺมาสมฺโพธิยา มูลํ. (สี.อภินว. ๑๘)

พุทธคุณแม้ทั้งหมดมีพระกรุณาคุณเป็นรากเหง้า. ความพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณาคุณตักเตือนแล้ว ผู้มีพระอภินิหารอันกระทำแล้ว เพื่อจะขนเหล่าสัตว์ออกจากเปลือกตม คือสังสารวัฏ ทรงบำเพ็ญบารมีโดยลำดับได้พุทธคุณทั้งสิ้น เนื่องจากบรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ดังนั้น พระมหากรุณาคุณ จึงจัดว่าเป็นรากเหง้าแห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ.

สพฺพพุทฺธคุณานํ กรุณา อาทิ..อิติ สกลพุทฺธคุณานํ ตนฺนิทานภาวโต กรุณา สพฺพพุทฺธคุณานํ อาทิ...(โย.๑๓)

พระกรุณาคุณเป็นเบื้องต้นแห่งพุทธคุณทั้งสิ้น... พระกรุณาคุณเป็นเบื้องต้นแห่งพุทธคุณทั้งสิ้น เพราะพุทธคุณทั้งมวลมีพระกรุณาคุณนั้นเป็นรากเหง้า.

ด้วยเหตุดังกล่าว ในบางคัมภีร์ตอนรจนาคาถาแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัย เราจะสังเกตได้ว่า บางคัมภีร์ก็ระบุถึงพุทธคุณเพียง ๒

คือ พระกรุณาคุณ และพระปัญญาคุณ, บางคัมภีร์ก็ระบุถึงพุทธคุณเพียง ๑ คือ พระกรุณาคุณ เช่น

อนนฺตกรุณาปญฺญํ ตถาคตมนุตฺตรํ
วนฺทิตฺวา สิรสา ธมฺมํ สาธุคณมฺปิ จ.[๒๘]

ข้าพเจ้า (พระพุทธัตตะ) ขออภิวาทพระตถาคต ผู้ประเสริฐ *ผู้มีพระกรุณาคุณและพระปัญญาคุณ* อันหาที่สุดมิได้ พร้อมด้วยพระธรรมและหมู่อริยสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า.

โย กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ
กาลํ กโรนฺโต อติทุกฺกรานิ
เขทํ คโต โลกหิตาย นาโถ
นโม มหาการุณิกสฺส ตสฺส.[๒๙]

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆษาจารย์) ขอถวายนมัส-การแด่พระผู้เป็นที่พึ่ง ผู้กอรปด้วยพระ*มหา-กรุณาคุณ* พระองค์ผู้ทรงกระทำกรรมที่ทำได้ยากยิ่งตลอดกาลซึ่งจะนับประมาณมิได้ แม้ด้วยหลายโกฏิกัป ทรงถึงความยากลำบากเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลก.

อีกนัยหนึ่ง ในคัมภีร์สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร ตอนอธิบายแก้บทคำนมัสการ ท่านได้กล่าวว่า บทพุทธคุณในบทมหานมัสการนี้ เป็นการรวบรวมพระพุทธคุณทั้งหมดแต่ให้เหตุผลอีกลักษณะหนึ่งดังนี้:-

พระคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มีเป็นเอนกประการ สุดที่จะพรรณนาก็จริง ถึงกระนั้นบุคคลก็สามารถที่จะกล่าวนอบน้อมพระคุณนั้นได้ทั้งหมด เพียงแต่ระลึกถึงพุทธคุณด้วยฉันทะ (ความรัก) วิริยะ (ความตั้งใจ) ใช้ปัญญาพิจารณาพระพุทธคุณทั้ง ๓ คือ **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ในบทพระบาลีว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺ-พุทฺธสฺส เท่านั้น เนื่องจากพระคุณทั้ง ๓ ในบทมหานมัสการนี้ เป็นประธานเป็นใหญ่ได้รวมเอาพระพุทธคุณไว้ในนี้ทั้งสิ้น

มีอุปมาดุจพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ ๔ กำจัดโจรภายในและภายนอกสงบราบคาบจนประตูเรือนเปิดไว้ก็ไม่มีผู้ใดลักขโมยทรัพย์สิน มีพระหฤทัยสม่ำเสมอมิได้ลำเอียงเป็นต้น มีพระหฤทัยรักใคร่พสกนิกรที่เกิดในพระราชอาณาจักรนั้นดุจว่าเป็นบุตรของพระองค์ เมื่อทรงจักรวรรดิวัตรบริบูรณ์เช่นนี้ จักรแก้วก็ลอยมาสู่พระหัตถ์ เมื่อมีจักรแก้วก็ได้ซึ่งความเป็นใหญ่ สามารถที่จะแผ่พระราชอำนาจ ไปในทวีปทั้ง ๔ มีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร การที่เป็นได้เช่นนี้ก็เพราะอาศัยจักรแก้วที่เกิดก่อนเป็นประธานนั้นนั่นเอง

อนึ่ง เปรียบเหมือนกิเลสพันห้า ตัณหาร้อยแปด เมื่อได้อรหัตมรรคสิ่งเดียวแล้ว หมู่กิเลสตัณหาเป็นอันมากก็หมดสิ้น เพราะอรหัตมรรคญาณเป็นใหญ่เป็นประธานนั่นเอง อนึ่ง เปรียบเหมือนบุคคลสาธยายติกมาติกา ๓ บทนี้ว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา ก็เป็นอันสาธยายพระอภิธรรมทั้งสิ้น เพราะติกมาติกานี้เป็นประธานเป็นใหญ่กว่าธรรมทั้งปวง อนึ่ง เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีปรีชาภาวนาพระรัตนตรัยว่า **พุทฺธํ ธมฺมํ สํฆํ** เพียงเท่านี้ ก็ได้ชื่อว่าแสดงพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เพราะบทว่า พุทฺธํ ธมฺมํ สํฆํ นี้เป็นประธานเป็นบทใหญ่ พระพุทธโอวาทสาสนธรรมทั้งปวง ก็ย่อมเกิดแต่พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้าทั้งสิ้น

๔

เส้นทางพระโพธิญาณ
อันเป็นบ่อเกิดแห่งพระพุทธคุณ

พระพุทธคุณดังที่กล่าวมา มิใช่เป็นสิ่งที่ได้มาง่าย เพราะกว่าจะได้มา พระองค์ต้องสู้ทนบำเพ็ญพระบารมีมาอย่างยากเย็น ต้องใช้ความเพียรอย่างแรงกล้า เพราะฉะนั้น จึงจะขอแสดงถึงเส้นทางพระโพธิญาณอันเป็นบ่อเกิดแห่งพุทธคุณเหล่านั้นเป็นลำดับสืบไป:-

สมเด็จพระบรมศาสดา กว่าจะได้ตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมมาสัมโพธิญาณ อันเป็นบ่อเกิดแห่ง**พระพุทธคุณ**มากมายเป็นอดุล นับไม่ได้ประมาณไม่ได้นั้น ไม่ใช่เรื่องง่าย ต้องทรงพระอุตสาหะ อาจหาญบำเพ็ญพระโพธิญาณบารมีธรรมยั่งยืน ไม่เสื่อมถอย เป็นเวลาช้านาน

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าของเรานี้ ทรงเป็นพระพุทธเจ้าประเภท**ปัญญาธิกะ** คือทรงยิ่งด้วยพระปัญญา เพราะกำลังปัญญินทรีย์แรงมาก ฉะนั้น จึงปรากฏว่า พระองค์ทรงสร้างพระโพธิญาณบารมีธรรมเพื่อพระพุทธภูมิได้รวดเร็ว แม้จะนับว่ารวดเร็ว แต่ก็ต้องใช้เวลาถึง **๒๐ อสงไขยแสนกัป**[๓๐] กล่าวคือทรงปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าด้วยใจ (มโนปณิธาน) ๗ อสงไขย ด้วยวาจา (วจีปณิธาน) ๙ อสงไขย ด้วยกาย-วาจา ๔ อสงไขยแสนกัป[๓๑] ดังที่พระคันถรจนาจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นคาถาดังนี้ว่า

จินฺติตํ สตฺตสงฺเขยฺยํ นวสงฺเขยฺยวาจิกํ
กายวาจสิกํ จาติ พุทฺธตฺตํ สมุปาคมิ.[๓๒]

พระโพธิสัตว์ของเรา คิดในใจ ๗ อสงไขย ทำด้วยวาจา ๙ อสงไขย ทำด้วยกายและวาจา(อีก ๔ อสงไขยแสนกับ) จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า.

ระยะกาลตั้งแต่ศาสนาพระพุทธพรหมเทวะ ถึงสมเด็จพระมิ่งมงกุฏ-ปุราณศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้า ๗ อสงไขยเป็นการปรารถนาด้วยใจ

ตั้งแต่สมเด็จพระมิ่งมงกุฏปุราณศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้า ถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทีปังกร ๙ อสงไขยเป็นการปรารถนาด้วยวาจา ตั้งแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทีปังกรจนถึงพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตระ ๔ อสงไขย ตั้งแต่พระพุทธเจ้าปทุมุตตระถึงพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปะ ๑ แสนกัป รวมเป็น ๔ อสงไขย ๑ แสนกัป เป็นการปราถนาด้วยกายและวาจา ซึ่งแยกออกเป็น ๓ กาลดังนี้

๑. **พระบารมีเริ่มแรก** คือ ตอนที่พระองค์เริ่มตั้งมโนปณิธานความปรารถนาเพื่อต้องการพุทธภูมิในใจเป็นครั้งแรก ตั้งแต่ปางเมื่อเสวยพระชาติเป็นมาณพหนุ่มแบกมารดาว่ายข้ามมหาสมุทร มีเรื่องย่อว่า

ในครั้งอดีตกาล พระโพธิสัตว์เกิดเป็นคนยากจนคนหนึ่ง อยู่ในเมืองคันธาร เก็บผักหักฟืนด้วยตนเองจากป่ามาขายเลี้ยงมารดา อยู่มาวันหนึ่งกำลังแบกของหนักมา ถูกแดดเผา กระหายน้ำ จึงนั่งพักที่โคนต้นนิโครธ (ต้นไทรหรือต้นกร่าง) แห่งหนึ่ง รำพึงว่า ขณะนี้เรายังมีเรี่ยวแรงกำลังอยู่ ก็พอทนความทุกข์ร้อนนี้ได้ เมื่อเวลาแก่เฒ่าลงไปแล้ว หรือในเวลาเจ็บไข้ เราจะไม่อาจทนความทุกข์ได้ อย่ากระนั้นเลย เราไปเมืองสุวรรณภูมิขนเอาเงินทองมาเลี้ยงมารดาให้มีความสุขเถิด เมื่อคิดดั่งนี้แล้ว จึงพามารดาไปลงเรือสำเภาโดยขอเป็นลูกจ้างประจำเรือ แล้วไปเมืองสุวรรณภูมิพร้อมกับพ่อค้าทั้งหลาย เรือสำเภาได้อับปางลงในวันที่ ๗

ครั้งนั้น พวกพ่อค้าได้ถึงมหาวินาศกันสิ้น พระโพธิสัตว์แบกมารดาว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร ครั้งนั้น ท้าวมหาพรหมชั้นสุทธาวาสเล็งแลดูสัตว์โลกทั่วไป คิดว่า ล่วง ๑ อสงไขยมาแล้วบุรุษใดที่จะเกิดมาเป็นพระพุทธแม้สักองค์หนึ่ง สามารถตรัสรู้เป็นพระพุทธจะมีไหม จึงเห็นพระโพธิสัตว์กำลังสละชีวิตพามารดาของตนว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร อันลึกล้ำกว้างใหญ่หาที่สุดมิได้ ก็รู้ว่า มหาบุรุษผู้นี้ มีความเพียรมั่นคงนัก มีอัธยาศัยช่วยเหลือผู้อื่น พระโพธิสัตว์โดยพรหมดลใจ เกิดความคิดขึ้นมาในใจว่า

เราตรัสรู้แล้วจะให้ผู้อื่นตรัสรู้ด้วย เราพ้นแล้วจะให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามได้แล้ว จะให้ผู้อื่นข้ามได้ด้วย

ดังนี้ ว่ายข้ามมหาสมุทร ๒-๓ วัน ก็ถึงฝั่งพร้อมด้วยมารดา ตั้งแต่นั้นมา พระโพธิสัตว์เลี้ยงดูมารดาจนสิ้นชีพ ก็ได้ไปบังเกิดในเทวโลก ฝ่ายมารดาพระโพธิสัตว์ได้ไปตามยถากรรม. นี้คือกาละที่ตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าขึ้นในใจเป็นครั้งแรก เรียกว่า **ปฐมจิตตุบาทกาล**

จำเนียรกาลแต่นั้น พระองค์ก็มีพระหฤทัยมั่นคง ตั้งความปรารถนาว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าทุก ๆ ชาติที่เกิดมา และได้พบพระพุทธเจ้า ๑ แสน ๒ หมื่น ๕ พันพระองค์มีพระพุทธพรหมเทวะเป็นต้น รวมระยะเวลาที่พระองค์บำเพ็ญบารมีเริ่มแรกนี้นานนับได้ถึง **๗ อสงไขย**[๓๓] ดังมีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์อปทาน พุทธาปทานว่า

แม้เราก็ปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้า ในพระพุทธเจ้าแต่ปางก่อนทั้งหลายด้วยใจเท่านั้นมาแล้วนับไม่ถ้วน เพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า.

๒. **พระบารมีตอนกลาง** คือ ตอนที่พระองค์เริ่มตั้งวจีปณิธานออกโอษฐ์ปรารถนาพระพุทธภูมิ ตั้งแต่ปางเมื่อเสวยพระชาติเป็นสมเด็จพระเจ้าสาครราชบรมจักรพรรดิต่อพระพักตร์ของสมเด็จพระมิ่งมงกุฎ-ปุราณศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยนัยว่า

ขอให้ข้าพเจ้าได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มีชื่อว่าโคตมะ ในอนาคต เหมือนพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าโคตมะ ในปัจจุบันนี้เถิด

พระศาสดาทรงสดับคำปรารถนานั้นแล้ว ทรงส่งอนาคตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ในอนาคต) สำรวจดู ทรงพบว่า ในอนาคตล่วงไป ๑๓ อสงไขยแสนกัป มีกัปหนึ่งชื่อภัทรกัป ซึ่งมีพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ พระราชาจักรพรรดิ์พระองค์นี้ จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า โคตมะเหมือนชื่อตถาคต จึงตรัสว่า ขอถวายพระพร ถ้ากระนั้น ขอให้มหาบพิตรบำเพ็ญ**พุทธการกธรรม** (ธรรมที่ทำให้เป็นพุทธะ) เถิด

พระโพธิสัตว์นั้น แม้จะได้พบเห็นพระศาสดาในชาตินี้ก็จริง แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยธรรมสโมธานมีความเป็นมนุษย์เป็นต้น จึงยังไม่ได้รับพยากรณ์ ในสำนักพระพุทธปุราณศากยมุนีโคตมะ

เมื่อได้ทรงสดับพุทธวาจานั้นแล้ว ปลื้มปีติดั่งว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในวันพรุ่งนี้ จึงสละราชสมบัติจักรพรรดิทั้งหมด แล้วทรงผนวชในพระพุทธศาสนา ครั้นสิ้นพระชนม์แล้วได้บังเกิดในพรหมโลก

ต่อจากชาตินี้ไป พระองค์ก็ได้ทรงเปล่งพระวาจาปรารถนาพระพุทธภูมิต่อพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ รวมเวลาที่ทรงบำเพ็ญบารมีตอนกลางนี้ได้พบพระพุทธเจ้า ๓ แสน ๘ หมื่น ๗ พันพระองค์มีปุราณศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น รวมเวลาที่บำเพ็ญบารมีนานนับได้ถึง **๙ อสงไขย**[๓๔]

เกี่ยวกับพระบารมี ๒ วาระข้างต้นนี้ มีข้อสังเกตว่า ผู้ที่จักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยการสร้างสมอบรมพระบารมีด้วยตั้งใจว่า **จะเป็นพระพุทธเจ้า** นั้น จะเป็นผู้ที่มีน้ำใจกล้าหาญเด็ดเดี่ยวมั่นคงเต็มไปด้วยวิริยะอุตสาหะยอดเยี่ยม ซึ่งต้องใช้เวลาหลายอสงไขย จากนั้นจึงจะมีโอกาสได้ออกโอษฐ์เปล่งวาจาเป็นคำพูดว่า **จักเป็นพระพุทธเจ้า** ช่วงเวลานี้ก็ต้องใช้เวลาหลายอสงไขยอีกเหมือนกัน

ถึงแม้จะมีน้ำใจเด็ดเดี่ยวปรารถนา มาเป็นเวลานานเช่นนี้ ก็ยังเป็น **อนิยตโพธิสัตว์** คือเป็นพระโพธิสัตว์ที่ยังไม่แน่นักว่าจักได้เป็นพระพุทธเจ้า ต่อเมื่อใดเพียบพร้อมด้วย **ธรรมสโมธาน** (การประจวบเหมาะ) และได้บรรลุถึงโอกาสสำคัญ คือได้เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วมีโอกาสได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์จากสำนักพระพุทธเจ้านั่นแล้ว จึงจะเป็น **นิยตโพธิสัตว์** คือ เป็นพระโพธิสัตว์ที่เที่ยงแท้แน่นอนว่า จักได้เป็นพระพุทธเจ้า

ด้วยเหตุดังกล่าว **ธรรมสโมธาน** จึงเป็นธรรมะจำเป็นอย่างยิ่งที่พระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายต้องตั้งใจปรารถนาก่อนอะไรอื่นทั้งหมด เมื่อความปรารถนาในธรรมสโมธานนี้สำเร็จแล้ว พระพุทธภูมิ กล่าวคือความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า ก็จักสำเร็จได้ในภายหลังอย่างไม่ต้องสงสัย ก็ธรรมสโมธานนี้ มีอยู่ ๘ ประการ คือ

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐ ธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๓๕]

ธรรมสโมธาน ๘ คือ เป็นมนุษย์, เพศชาย, มีอุปนิสัยสมบัติบรรลุพระอรหันต์ได้ในชาตินั้น, ได้พบพระพุทธเจ้า, ได้บรรพชาอุปสมบท, สมบูรณ์ด้วยคุณ (มีอภิญญา ๕ สมาบัติ ๘), กระทำการสละอันยิ่งใหญ่, มีฉันทะอุตสาหะบำเพ็ญพุทธการกธรรม (บารมี).

อภินิหารคือความตั้งจิตที่มุ่งไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า (พุทธปณิธาน) ธรรมสำคัญ ๘ ประการนี้เป็นเหตุให้ได้รับคำพยากรณ์จากสำนักแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๓. **พระบารมีตอนปลาย** คือ ตอนที่พระองค์ได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์จากสำนักแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทีปังกรว่า **จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในกาลอนาคตแน่นอน** ซึ่งนั่นก็หมายความว่า พระองค์ได้ทรงเป็นนิยตโพธิสัตว์ คือ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้เที่ยงแท้แน่นอนต่อการได้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณในตอนนี้เอง แม้ว่าพระองค์ใกล้จะสำเร็จพระโพธิญาณ เพราะได้ผ่านการสร้างพระบารมีมานานถึง ๑๖ อสงไขยแล้ว ถึงกระนั้นก็ยังต้องสร้างพระบารมีตอนปลายนี้อีกเป็นระยะเวลานานถึง **๔ อสงไขยแสนกัป**

ก่อนที่จะถึง ๔ อสงไขยแสนกัปนั้น มีกัปหนึ่งชื่อสารมัณฑกัป มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ ๔ พระองค์ คือ พระตัณหังกรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้า พระสรณังกรพุทธเจ้าและพระทีปังกรพุทธเจ้า. อีก ๔ อสงไขยแสนกัปมีพระพุทธเจ้า ๒๓ พระองค์มีพระโกญฑัญญพุทธเจ้าเป็นองค์แรก มีพระมิ่งมงกุฎกัสสปพุทธเจ้าเป็นองค์สุดท้าย รวม ๒๗ พระองค์

ในจำนวนพระพุทธเจ้า ๒๗ พระองค์นั้น พระพุทธเจ้าของเราทรงมีโอกาสได้พบทุกพระองค์[๓๖] แต่ได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์จากสำนักพระพุทธเจ้าเพียง ๒๔ พระองค์เท่านั้น เพราะพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์แรกคือพระตัณหังกรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้าและพระสรณังกรพุทธเจ้านั้นถึงแม้พระองค์จะมีโอกาสได้พบ ก็ยังไม่ได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์ เนื่องจากธรรมสโมธานยังไม่บริบูรณ์

ในจำนวนพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ที่ทรงพยากรณ์นั้น สมเด็จพระมิ่งมงกุฎทีปังกรพุทธเจ้าเป็นผู้พยากรณ์เป็นองค์แรก เมื่อคราวที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นสุเมธฤษี มีความย่อว่า

พระโพธิสัตว์ทีปังกร บำเพ็ญพระบารมี ๑๖ อสงไขยแสนกัปมาแล้ว ทรงเกิดเป็นพระราชโอรสของพระนางสุเมธา พระอัครมเหสีของพระเจ้าสุเทวัจฉะในนครรัมมดี ครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงช้างต้นเสด็จ

ออกมหาภิเนษกรมณ์ (ออกบวช) ทรงกระทำความเพียรอยู่ ๑๐ เดือนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโคนต้นปิปผลิ (ต้นเลียบ) ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ปรินิพพานที่สวนนันทาราม

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราเป็นพราหมณ์ชื่อสุเมธ ในเมืองอมรวดี สละทรัพย์หลายโกฏิเพื่อถวายทาน แล้วออกบวชเป็นฤษีที่ภูเขาธรรมิกะใกล้ป่าหิมพานต์ ได้สำเร็จอภิญญาภายใน ๗ วัน

ต่อมาท่านได้มีศรัทธาอย่างแรงกล้า อธิษฐานอุทิศชีวิตเพื่อพระทีปังกรพุทธเจ้าด้วยการลาดปูผ้าเปลือกไม้กับหนังเสือรองนั่งบนเปลือกตมแล้วทอดกายนอนคว่ำหน้าลงต่อถนนที่ขาดลาดลุ่มเป็นเลนเหลวเพื่อให้พระทีปังกรพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระขีณาสวสงฆ์ประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่ได้อภิญญา ๖ เหยียบไปบนร่าง ครั้งนั้น พระทีปังกรพุทธเจ้า ได้มีพระพุทธพจน์บัณฑูรตรัสพยากรณ์ดังนี้ว่า

> **จากนี้ไปถึงที่สุด ๔ อสงไขยแสนกัป[๓๗] ฤษีสุเมธผู้นี้ จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก ทรงพระนามว่า โคตมะ**

พระโพธิสัตว์ เข้าป่าหิมพานต์แล้ว เจริญฌานไม่เสื่อม ได้ไปบังเกิดในพรหมโลก พระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นผู้พยากรณ์เป็นองค์แรก

สำหรับองค์สุดท้ายที่พยากรณ์ คือ พระมิ่งมงกุฎกัสสปพุทธเจ้า เมื่อเสวยพระชาติเป็นโชติปาลมาณพ มีความย่อว่า

พระโพธิสัตว์กัสสปะ บำเพ็ญพระบารมีมาแล้วเกิดเป็นบุตรของนางพราหมณี ชื่อ ธนวดี ภรรยาพราหมณ์พรหมทัตตะในนครพาราณสี ครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี ออกมหาภิเนษกรมณ์ กระทำความเพียรอยู่ ๗ วัน ตรัสรู้ที่โคนต้นนิโครธ (ต้นไทรหรือต้นกร่าง) ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี ปรินิพพานที่เสตัพยอุทยาน ในนครเสตัพพยะ แคว้นกาสี

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราเป็นมาณพชื่อโชติปาละ ออกบวชแล้ว ทำความดีงามให้แก่พระพุทธศาสนา พระองค์ตรัสพยากรณ์บรรพชิตโชติ-ปาละตามนัยที่กล่าวมาแล้วคือจักเป็นพระพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้ พระมิ่งมงกุฎกัสสปพุทธเจ้าเป็นผู้พยากรณ์เป็นองค์ที่ ๒๔

สรุปว่า รวมเวลาที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายนี้ได้พบพระพุทธเจ้าทั้งหมด **๕๑๒,๐๒๗** พระองค์

เมื่อพระนิยตโพธิสัตว์ได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์เป็นครั้งสุดท้ายจากพระมิ่งมงกุฎกัสสปพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ก็ยังต้องเฝ้าสร้างสมอบรมบ่มพระบารมีให้มีมากยิ่งขึ้นอย่างไม่หยุดยั้ง ไม่ว่าจะทรงเสวยพระชาติถือกำเนิดเป็นอะไรและในชาติไหน มีน้ำใจกอปรด้วยพระพุทธภูมิธรรมอันยิ่งใหญ่ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้ คือ[๓๘]

๑. **อุตสาหะ** สมเด็จพระนิยตโพธิสัตว์ ซึ่งได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์แล้ว ย่อมสมาทานอุตสาหะพุทธภูมิธรรม พยายามยังจิตแห่งตนให้ประกอบด้วยกุศลอุตสาหะ ให้มีความมานะพากเพียรในการสร้างพระพุทธบารมียิ่งๆ ขึ้นไปตลอดทุกชาติที่เกิด

๒. **อุมัตตะ** สมเด็จพระนิยตโพธิสัตว์ ซึ่งได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์แล้ว ย่อมสมาทานอุมัตตะพุทธธรรม พยายามยังจิตแห่งตนให้ประกอบด้วยปัญญาญาณ ให้มีปัญญาเชี่ยวชาญหาญกล้า เฉียบแหลมเพื่อยังพุทธบารมีให้เจริญโดยยิ่งตลอดทุกชาติที่เกิด

๓. **อวัตถานะ** สมเด็จพระนิยตโพธิสัตว์ ซึ่งได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์แล้ว ย่อมสมาทานอวัตถานะพุทธธรรม พยายามยังจิตแห่งตนให้ประกอบด้วยอธิษฐานความมั่นใจ ให้มีความมั่นคงตรงซื่อ มิได้หวั่นไหวคลอนแคลนในการสร้างพุทธบารมีตลอดทุกชาติที่เกิด

๔. **หิตจริยา** สมเด็จพระนิยตโพธิสัตว์ ซึ่งได้รับลัทธยาเทศคำพยากรณ์แล้ว ย่อมสมาทานหิตจริยาพุทธธรรม พยายามยังจิตแห่งตนให้ประกอบด้วยเมตตา ให้มีความสงสารใคร่จักบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่หมู่สัตว์ทุกถ้วนหน้าอยู่เนืองนิตย์ตลอดทุกชาติที่เกิด

อีกทั้งยังต้องเป็นผู้ประกอบด้วยภาวนา ๔ ได้แก่ **สัพพสัมภารภาวนา** คือจะต้องบำเพ็ญบารมีทุกอย่างโดยไม่มีการละเว้น, **นิรันตรภาวนา** คือ จะต้องบำเพ็ญบารมีทุกชาติโดยไม่มีระหว่างคั่นตลอดสี่แสนอสงไขยแสนกัป, **จิรกาลภาวนา** คือ จะต้องบำเพ็ญบารมีสี่แสนอสงไขยแสนกัปนั้นโดยไม่ย่อหย่อนแม้แต่กัปเดียว, **สักกัจจภาวนา** คือ จะต้องบำเพ็ญบารมีด้วยความเคารพกล่าวคือทำให้เป็นของหนักมิใช่สักแต่ว่ากระทำเท่านั้น[๓๘]

จำเนียรกาลแต่เสวยพระชาติเป็นองค์สมเด็จพระอมรินทรเทวาธิราชพระบรมโพธิสัตว์เจ้า ก็เฝ้าสร้างสมอบรมบ่มพระบารมี จนกระทั่งถึงพระชาติที่ทรงถือกำเนิดในมนุษยโลก คือ คราวที่เสวยพระชาติเป็น **พระเวสสันดร** ก็ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรนั้น ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมากมายทำให้พื้นแผ่นปฐพีไหวถึง ๗ ครั้ง ครั้นถึงแก่ชีพตักษัยจากพระชาตินั้นแล้วก็ได้ไปอุบัติเกิดเป็นเทพยเจ้าผู้มเหศักดิ์นามว่า **พระเสตเกตุเทพบุตร** เสวยทิพยสมบัติเป็นบรมสุขอยู่ ณ ดุสิตเทวโลก เจริญพระชนมายุได้ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ ซึ่งเท่ากับจำนวนปีในมนุษยโลกเรานี้ได้ ๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปี รอเวลาที่จะได้ลงมาตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมมาสัมโพธิญาณต่อไป

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่พระพุทธองค์ได้สร้างพระพุทธบารมีเริ่มแรกเป็นมโนปณิธาน ตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า

ในพระทัย สมัยที่ทรงสืบปฏิสนธิถือกำเนิดเป็นมาณพหนุ่มผู้แบกมารดาข้ามมหาสมุทรเป็นต้นมา จนกระทั่งถึงครั้งสุดท้ายได้ทรงถือกำเนิดเป็นองค์พระเวสสันดรมหาบุรุษพุทธพงศ์โพธิสัตว์เจ้านั้น นับเป็นเวลาช้านานรวมทั้งสิ้นได้ ๒๐ อสงไขย กับเศษอีกหนึ่งแสนกัป ตลอดระยะเวลาเหล่านี้พระองค์ผู้ทรงมีพระหฤทัยอันมุ่งมั่นปรารถนาซึ่งพระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ ต้องทรงสร้างสมอบรมบารมีอย่างยิ่งยวด ได้บริจาคยิ่งใหญ่ ๕ อย่าง คือ ทรัพย์ บุตร ชายา อวัยวะ และชีวิต เช่น ทรงบริจาคโลหิตในพระวรกายให้เป็นทานก็มีประมาณมากกว่ากระแสชลวารีทั้ง ๔ สมุทร, ทรงควักพระเนตรทั้งสองซ้ายขวาให้เป็นทานก็มีประมาณมากกว่าดวงดาราในอากาศ, ทรงผ่าพระทรวงเพิกพระหฤทัยออกให้เป็นทานก็มีประมาณมากกว่าผลไม้บรรดามีในพื้นมณฑลสกลปฐพีเป็นต้น ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศเหล่านี้ คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ กล่าวคือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา อย่างครบถ้วนบริบูรณ์...

เมื่อพระพุทธบารมีพรั่งพร้อมบริบูรณ์ครบถ้วนทุกประการแล้ว และถึงกาลอันสมควร พระองค์ก็เสด็จจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตเทวโลก มาอุบัติเพื่อตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณในมนุษยโลกนี้

ในวันตรัสรู้เป็นเอกองค์สมเด็จพระจอมมุนีชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์สถิตอยู่เหนือวชิรบัลลังก์อาสน์อันมีปรากฏขึ้นด้วยบุญญาธิการภายใต้ต้นมหาโพธิมณฑล เริ่มตั้งพระหฤทัยเป็นสัตยาธิษฐานว่า

> "ถ้ากมลสันดานแห่งอาตมะนี้ ยังไม่พ้นจากอาสวกิเลสกามคุณตราบใด ถึงแม้มาตรว่าหฤทัยและเนื้อหนังทั้งเอ็นสมองอัฐิจะแห้งเหือด ตลอดถึงเลือดและมันข้นจนทั่วสรีรกายก็ดี ธรรมวิเศษ

> ล้ำเลิศอันใดที่เป็นวิสัยอันบุคคลจะพึงได้ด้วยเรี่ยว
> แรงและความเพียรแห่งบุรุษ เมื่อยังไม่บรรลุถึง
> ธรรมวิเศษอันนั้น จักไม่ลุกขึ้นจากบัลลังก์นี้เป็น
> อันขาด หากยังไม่บรรลุพระโพธิญาณแล้วไซร้ จัก
> ไม่ทำลายสมาธิบัลลังก์วิเศษนี้เป็นอันขาด จัก
> เพียรพยายามบรรลุพระโพธิธรรมเสวยพระพุทธา
> ภิเษกสมบัติบนวชิรบัลลังก์อาสน์นี้ให้จงได้”

ครั้นล่วงเข้าราตีปฐมยาม ทรงบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงชาติก่อนได้

ครั้นล่วงราตีมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ คือ ญาณเครื่องรู้แจ้งในจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย

ครั้นล่วงราตีปัจฉิมยามทรงบรรลุอาสวักขยญาณ หยั่งพระญาณลงพิจารณาปัจจยาการ คืออาการที่อาศัยปัจจัยสืบเนื่องกันตั้งแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณเป็นต้น

เมื่อเวลาปัจจุบันสมัยทรงทำจตุตถฌานมีอานาปานสติเป็นที่ตั้งให้เกิดขึ้น ทรงทำจตุตถฌานนั้นให้เป็นภาคพื้นแล้วเจริญวิปัสสนา กำจัดสรรพกิเลสด้วยมรรคที่ ๔ ตามลำดับมรรค ตรัสรู้**พระสัพพัญญุตญาณ** (ปัญญาซึ่งสามารถรู้ได้ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรมหรืออสังขตธรรมโดยไม่มีส่วนเหลือ) อันประดับด้วย**พุทธคุณ**ทั้งปวงมีปฏิสัมภิทา ๔ อสาธารณญาณ ๖ พุทธญาณ ๑๔ อาเวณิกธรรม ๑๘ พละ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ เป็นต้นในเวลาอรุณขึ้น ทรงมีพระขันธสันดานแสนจะบริสุทธิ์โดยประการทั้งปวงเป็นที่อาศัยอยู่แห่ง**พระมหากรุณาคุณ** และพระญาณอื่นๆ อีกมากมายอันกว้างใหญ่เปรียบเหมือนชลาลัยมหาสมุทรฉะนั้น ดังข้อความที่กล่าวไว้ในชินาลังการฎีกา[๓๙] ว่า

โย โลกตฺถาย พุทฺโธ ธนสุตภริยาองฺคชีวํ จชิตฺวา ปูเรตฺวา ปารมิโย ติทสสมนุปฺเม โพธิปกฺขิยธมฺเม ปตฺวา โพธึ วิสุทฺธํ สกลคุณททํ เสฏฺฐภูโต ติโลเก กตฺวา ทุกฺขสฺส อนฺตํ กตสุภชนตํ ทุกฺขโต โมจยิตฺถ.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงสละทรัพย์ บุตร ชายา อวัยวะและชีวิต เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกแล้วทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วนและโพธิปักขิยธรรม อันหาข้อเปรียบเทียบมิได้บริบูรณ์แล้ว ทรงบรรลุพระโพธิญาณอันบริสุทธิ์ที่ให้พระคุณทั้งสิ้น ทรงเป็นผู้ประเสริฐในโลกทั้ง ๓ ทรงกระทำที่สุดแห่งทุกข์แล้ว ทรงเปลื้องหมู่ชนผู้กระทำกรรมงามไว้ออกจากทุกข์แล้ว”

จากเส้นทางแห่งพระโพธิญาณที่แสดงมานี้ ย่อมชี้ให้เห็นชัดว่าองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นกว่าจะได้ตรัสรู้พระปรมาภิเษก-สัมโพธิญาณนั้น ต้องทรงอบรมบ่มพระบารมีมาช้านาน ดังนั้น พุทธองค์จึงสมควรได้รับการขนานนามว่า **พระสัพพัญญู** กล่าวคือทรงรู้แจ้งประจักษ์ชัดในสภาวธรรมทุกสิ่งทุกประการ โดยที่พระองค์ทรงประกอบด้วย**พระสัพพัญญุตญาณ**อันหาญกล้า ทรงไว้ซึ่งพระปัญญาเกินกว่าสามัญสัตว์โดยประการทั้งปวง สมควรที่ท่านผู้มีปัญญาจะไม่ต้องเคลือบแคลงสงสัยในความเป็นพระสัพพัญญูของพระองค์อีกต่อไป

บทมหานมัสการ คือ **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** นี้เป็นบทกล่าวนอบน้อมสรรเสริญพระพุทธคุณที่มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดเพียบพร้อมด้วยศัพท์และอรรถ มีความวิจิตรพิสดารด้วยนัยหลายหลาก จึงทำให้อนุชนรุ่นหลังอาจไม่เข้าใจความได้ถูกต้องครบถ้วน และส่งผลให้เกิดมีผู้ตีความตามความเห็นที่ต่างกันมากมาย เปรียบเหมือนกลุ่มคนตาบอดที่ต่างคลำพบช้าง แต่บอกลักษณะของช้างไปตามส่วนที่คลำพบ เช่น ส่วนหัว ขา หลัง ลำตัว และหาง แต่ละส่วนย่อมมีลักษณะต่างกัน จึงบอกเล่าตามความเห็นของผู้ที่ไม่เห็นจริงว่าช้างเหมือนหม้อ เสา คันไถ ยุ้งข้าว และไม้กวาด เป็นต้น

ดังนั้น เพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจอย่างถูกต้อง ผู้ศึกษาควรศึกษาบทมหานมัสการนี้ให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ทั้งในเชิงศัพทศาสตร์และอรรถศาสตร์ ด้วยเหตุดังกล่าว ลำดับต่อจากนี้ไปจะแสดงบทมหา-นมัสการ ตามหลักคัมภีร์สัททาวิเสส เป็นลำดับสืบไป:-

๕

บทมหานมัสการ
ในเชิงศัพทศาสตร์และอรรถศาสตร์

บทมหานมัสการนี้เพียบพร้อมด้วยศัพท์และอรรถ มีเสียงที่ไพเราะเพราะพริ้งยิ่งนัก มีความวิจิตรพิสดารด้วยนัยหลายหลาก มีความงามในเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด ผู้ที่จะเข้าใจบทมหานมัสการนี้ได้อย่างถ่องแท้ละเอียดลึกซึ้งนั้น จะต้องศึกษาไปตามแนวทางคัมภีร์สัททาวิเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์, กลุ่มคัมภีร์เกฏภะ, กลุ่มคัมภีร์นิฆัณฑุ และกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นต้น ดังนั้น ลำดับต่อจากนี้ จะแสดงการวิเคราะห์ไปตามลำดับคัมภีร์เหล่านั้น เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป

บทมหานมัสการเป็นจุณณิยะ (ร้อยแก้ว)

บทมหานมัสการว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** นี้มีจำนวนมาตรา ๒๗ มาตรา, พยางค์ ๑๘ พยางค์, อรรถพยางค์ ๙๐ อรรถ, ครุ ๙, ลหุ ๙, ซึ่งจำแนกแต่ละประเภท ดังนี้

มาตรา ๒๗ มาตรา คือ น (๑) โม (๒) ตสฺ (๒) ส (๑) ภ (๑) ค (๑) ว (๑) โต (๒) อ (๑) ร (๑) ห (๑) โต (๒) สมฺ (๒) มา (๒) สมฺ (๒) พุทฺ (๒) ธสฺ (๒) ส (๑) รวมเป็น ๒๗ มาตรา

พยางค์ ๑๘ พยางค์ คือ น (๑) โม (๑) ตสฺ (๑) ส (๑) ภ (๑) ค (๑) ว (๑) โต (๑) อ (๑) ร (๑) ห (๑) โต (๑) สมฺ (๑) มา (๑) สมฺ (๑) พุทฺ (๑) ธสฺส (๑) ส (๑) รวมเป็น ๑๘ พยางค์. ในกรณีที่กำหนดเฉพาะที่ไม่ซ้ำกัน จะมีพยางค์เหลือเพียง ๑๒ พยางค์ คือ น (๑) ม (๑) ต (๑) ส (๑) ภ (๑) ค (๑) ว (๑) อ (๑) ร (๑) ห (๑) พุ (๑) ธ (๑) รวมเป็น ๑๒ พยางค์

อรรถพยางค์ ๙๐ อรรถ คือ แต่ละพยางค์มี ๕ อรรถตามความหมายของอรรถ ขุร ธาตุที่ว่า **ขร=ขยเสกนาสผารุสฺสกมฺปน** (ขร

ธาตุมีอรรถว่า สิ้นไป, รด, พินาศ, หยาบคาย, หวั่นไหว) เมื่อนำจำนวน พยางค์ ๑๘ พยางค์คูณด้วยอรรถธาตุ ๕ เท่ากับ ๙๐ อรรถ

ครุ ๙ พยางค์ คือ โม (๑) ตสฺ (๑) โต (๑) โต (๑) สมฺ (๑) มา (๑) สมฺ (๑) พุทฺ (๑) ธสฺ (๑) รวมเป็น ๙ พยางค์

ลหุ ๙ พยางค์ คือ น (๑) ส (๑) ภ (๑) ค (๑) ว (๑) อ (๑) ร (๑) ห (๑) ส (๑) รวมเป็น ๙ พยางค์

เมื่อนำจำนวนมาตรา พยางค์ ครุ ลหุ ตรวจสอบกับคัมภีร์ฉันท์มีคัมภีร์วุตโตทัยเป็นต้นแล้ว ปรากฏว่า **บทมหานมัสการนี้ไม่จัดเป็นฉันท์** เพราะไม่เข้าลักษณะ คงเป็นเพียงจุณณิยะ (ร้อยแก้ว) เท่านั้นซึ่งเป็นคำอุทานที่บางท่านได้ทราบถึงกิตติศัพท์อันสูงส่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วเปล่งขึ้นด้วยความเคารพเลื่อมใสต่อหน้าบ้าง ลับหลังบ้าง

บทมหานมัสการประดับด้วยสัททาลังการ ๑๐

บทมหานมัสการว่า **นโม ตสฺส ภควโต**...นี้มีเสียงที่ไพเราะเสนาะโสต ลุ่มลึกเพราะประกอบด้วยคุณกล่าวคือสัททาลังการ (รสคำ) ๑๐ ประการ ได้แก่ ปสาทคุณ โอชคุณ มธุรตาคุณ สมตาคุณ สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ อุทารตาคุณ กันติคุณ อัตถพยัตติคุณ และสมาธิคุณ เพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น จะขออธิบายแต่ละคุณโดยย่อ ดังนี้

๑. ปสาทคุณ (รสคำแจ่มกระจ่างชัดเจน)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยปสาทคุณเพราะรสคำมีความแจ่มกระจ่างชัดเจนคือมีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กัน และมีเนื้อความชัดเจน

- **มีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กัน** คือ บทว่า ตสฺส เป็นวิเสสนะของบทว่า ภควโต วางไว้ใกล้บทว่า ภควโต บทว่า ภควโต เป็นสัมปทานะในบทว่า นโม วางไว้ใกล้บทว่า นโม ซึ่งเป็นกัตตาอันเป็นกิริยานามภาวสาธนะ สองบทว่า อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ ในบทว่า ตสฺส ภควโต วางไว้ใกล้ ตสฺส ภควโต ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสยะ

- **มีเนื้อความชัดเจน** คือ ผู้สวดสาธยายเข้าใจความได้ง่าย ไม่มีบทที่มีความหมายเข้าใจยาก ไม่ต้องเสียเวลานึกตรองทำความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง เช่น บทว่า ตสฺส ภควโต เป็นอารมณ์ เหตุ ปัจจัย และนิมิตในบทว่า นโม, บทว่า นโม เป็นอารัมมณิกะ ผล ปัจจยุบัน และนิมิตวันตะ, บทว่า อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เป็นคุณนิสสิตะและผลธรรมในบทว่า ตสฺส ภควโต, บทว่า ตสฺส ภควโต เป็นคุณีนิสสยะและเหตุธรรม เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ประโยคร้อยแก้วและร้อยกรองในพระบาลีทั้งหมดนั้นประกอบด้วยปสาทคุณทั้งนั้น เพราะพระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายจะให้ผู้ฟังธรรมเข้าใจธรรมะได้โดยง่าย จึงตรัสคำที่เข้าใจง่าย ๆ ทั้งนี้เพราะพระศาสดาและพระสาวกในสมัยนั้นบรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาคือปัญญาแตกฉานในภาษาบาลี จึงสามารถประกอบคำให้ไพเราะสละสลวยได้ สมจริงดังพระพุทธวจนะในวินัยปิฎก มหาวรรคว่า

สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสิ. (๑.๑.๑)

ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะหมดจดบริบูรณ์.

๒. โอชคุณ (รสคำมีความซาบซึ้งตรึงใจ)

บทมหานมัสการนี้ประดับด้วยโอชคุณเพราะรสคำมีความซาบซึ้งตรึงใจแก่ผู้สาธยาย เนื่องจากบทพระพุทธคุณทั้ง ๓ คือ **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ในประโยคนี้เป็นบทสมาสที่มีความแจ่มกระจ่างชัดเจนไม่สับสน เรียกว่า สัททโอชคุณ (โอชคุณโดยศัพท์)

บทว่า **ภควโต** มีรูปวิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า

ภาเค วนีติ ภควา

ผู้เสพคุณธรรมมีศีลเป็นต้น (กิตันตทุติยาตัปปุริสสมาส)

ภเวสุ วนฺตคมโน ภควา

ผู้คลายการไปในภพ (สัตตมีตัปปุริสสมาส) เป็นต้น

บทว่า **อรหโต** มีรูปวิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า

นตฺถิ รโห ปาปกรเณ เอตสฺสาติ อรหํ

ผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป (นนิบาตบุพพบทพหุพพิหิสมาส)

อรโย หนตีติ อรหํ

ผู้กำจัดศัตรูคือกิเลส (กิตันตทุติยาตัปปุริสสมาส) เป็นต้น

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** มีรูปวิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า

พุชฺฌตีติ พุทฺโธ

สยํ พุทฺโธ สมฺพุทฺโธ (ปาทิบุพพบทกรรมธารยสมาส)

สมฺมา สมฺพุทฺโธ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

อีกนัยหนึ่ง บทมหานมัสการนี้จัดเป็นสมาสอัตถโอชคุณ (โอชคุณโดยอรรถย่อความ) โดยกล่าวย่อความเกี่ยวกับประวัติของพุทธองค์นับแต่เริ่มบำเพ็ญพระบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า (มโนปณิธาน) จนกระทั่งตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้

บทว่า **ภควโต** เป็นเหตุสัมปทาเกี่ยวกับการบำเพ็ญพระบารมี

บทว่า **อรหโต** เป็นผลสัมปทานเกี่ยวกับการตรัสรู้

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นผลสัมปทาเกี่ยวกับการตรัสรู้

มีข้อสังเกตว่า นักกวีทั้งหลาย กล่าวว่า โอชคุณนี้ เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้วคือทำให้ร้อยแก้วมีชีวิตชีวาน่าสนใจ

๓. มธุรตาคุณ (รสคำมีความอ่อนหวาน)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยมธุรตาคุณเพราะรสคำมีเสียงไพเราะอ่อนหวานด้วยอำนาจฐาน กรณ์บ้าง การซ้ำคำบ้าง มี ๒ ลักษณะ คือ

- **ปทาสัตติมธุรตา** มีเสียงคล้องจองสัมผัสกันคือประกอบสระพยัญชนะที่มีฐาน กรณ์ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

ในบทมหานมัสการนี้ มีเสียงสระสัมผัสกัน คือ เสียง โอ ใน โม, โต, โต เสียง อ ใน น ส ภ ค ว อ ร ห ส

มีทีฆสระ คือ โม โต โต มา, อักษรกัณฐฐาน คือ อ ค ห, มุทธฐาน คือ ร, ทันตฐานคือ ตฺ โต โต ทฺ ธ น ว สฺส ส ส สฺส, โอฏฐฐานคือ พฺ, ภ โม มฺ มา มฺ, สิถิละ คือ ต โต โต ค ทฺ พฺ, ธนิตะคือ ธ ภ อยู่ใกล้กัน

มีอักษรทันตฐาน คือ ตฺ โต โต ทฺ ธ น ว สฺส ส ส สฺส , อักษรโอฏฐฐาน คือ พฺ, ภ โม มฺ มา มฺ อยู่ใกล้กัน

มีอักษรทันตฐาน คือ ตฺ โต โต ทฺ ธ น ว สฺส ส ส สฺส และธนิตอักษร คือ ธ ภ อยู่ใกล้กัน

มีอักษรทันตฐาน คือ ตฺ โต โต ทฺ ธ น ว สฺส ส ส สฺส และทีฆสระคือ โม โต โต มา อยู่ใกล้กัน

- **อนุปาสมธุรตา** มีเสียงซ้ำกัน คือ ออกเสียงซ้ำกันบ่อย ๆ นั่นเอง ในบทมหานมัสการนี้มีบทที่มีเสียงซ้ำกัน ดังนี้

มีสระเสียงสั้นซ้ำกัน ๙ แห่ง คือ น ส ภ ค ว อ ร ห ส

มีสระเสียงยาวซ้ำกัน ๒ แห่ง คือ โต โต

มีเสียง สฺส ซ้ำกัน ๒ แห่ง คือ สฺส (ตสฺส) และ สฺส (ธสฺส)

มีเสียง สมฺ ซ้ำกัน ๒ แห่ง คือ สมฺ (สมฺมา) สมฺ (สมฺพุทฺ)

๔. สมตาคุณ (รสคำมีความสม่ำเสมอ)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยสมตาคุณเพราะรสคำมีเสียงสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงผสมกัน เหมือนปี่และกลองอันมีเสียงไปคนละทางแต่ผสมเข้ากันได้

จะเห็นได้ว่า ในบทมหานมัสการนี้ ประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อน (สิถิลอักษร) และเสียงแข็ง (ธนิตอักษร) ผสมกัน ดังนี้

สิถิลอักษร คือ ตฺ โต โต ค ทฺ พุ

ธนิตอักษร คือ ธ ภ

ส่วนอักษร คือ น โม มฺ มา สฺ ไม่ใช่สิถิลอักษรและธนิตอักษร ไม่อ่อนไม่แข็ง เป็นเสียงปานกลาง. ตฺ โต โต สฺส ส ส สฺส เป็นอโฆสอักษร (เสียงไม่ก้อง), ค ทฺ พุ ธ ภ น โม มฺ มา มฺ ร ว ห เป็นโฆสอักษร (เสียงก้อง)

๕. สุขุมาลตาคุณ (รสคำมีความนุ่มนวล)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยสุขุมาลตาคุณเพราะรสคำมีความนุ่มนวล กระชดกระช้อย คือมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากและมีธนิตอักษรประกอบร่วมอยู่บ้างทั้งมีอักษรที่ออกเสียงง่าย ดังนี้

- มีเสียงอ่อนจำนวนมาก คือ ตฺ โต โต ค ทฺ พุ
- มีธนิตอักษรประกอบร่วมอยู่บ้าง คือ ธ ภ
- ไม่มีอักษรออกเสียงยาก คือ บทสนธิ บทสมาส หรือบทสังโยคที่ประกอบบทไม่ดี ทุกบทล้วนออกเสียงง่าย

อีกนัยหนึ่ง บทมหานมัสการนี้จัดเป็นอัตถสุขุมาลตาคุณ (รสความนุ่มนวล) เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม ใช้บทแต่ละบทถูกต้องเหมาะสมกับฐานะนั้นๆ

มีข้อสังเกตว่า พระดำรัสของพระพุทธเจ้า ถือว่าเป็นถ้อยคำที่มีอรรถรสสูงส่งยิ่งกว่าคำพูดใดๆ ในโลก ดังนั้น พระดำรัสทุกถ้อยคำ จึงควรถือว่าถึงพร้อมด้วยอัตถสุขุมาลตาคุณโดยตรงในฐานะที่เป็นพระดำรัสที่มีความหมายเป็นจริงทั้งโดยปรมัตถ์และโดยบัญญัติ

๖. สิเลสคุณ (รสคำมีเสียงกลมกลืน)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยสิเลสคุณเพราะรสคำมีเสียงกลมกลืนกันด้วยบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน มีอักษรเสียงหนักคือธนิตอักษรและทีฆสระรับสัมผัสกัน จึงก่อให้เกิดความจับใจแก่ผู้สาธยาย และผู้ฟังบทมหานมัสการนี้เป็นอย่างยิ่ง ดังนี้

- มีบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน คือ สฺส มฺมา มฺพุ ทฺธ สฺส โดยคำว่า สฺส สฺส ทฺธ เป็นทันตฐาน ส่วนคำว่า มฺมา มฺพุ เป็นโอฏฐฐาน

- มีอักษรเสียงหนักคือทีฆสระและธนิตอักษรรับสัมผัสกัน คือ โม โต โต มา และมีธนิตอักษร คือ ธ ภ รับสัมผัสกัน

๗. อุทารตาคุณ (รสคำสง่างามด้วยคุณธรรม)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยอุทารตาคุณเพราะมีรสคำแสดงคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าให้ปรากฏอย่างสูงส่ง คือ

บทว่า ***ภควโต*** เป็นคำที่แสดงให้เห็นถึงพระมหากรุณาคุณอันเป็นเบื้องต้นแห่งพุทธคุณทั้งปวง ทรงมีพระประสงค์จะนำสัตว์โลกออกจากทุกข์ภัยในวัฏสงสาร จึงทรงอุตสาหะอาจหาญบำเพ็ญพระโพธิญาณบารมีธรรมยังยืนไม่เสื่อมถอยนับเป็นเวลาช้านานกว่าจะได้ตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ แม้ได้ตรัสรู้แล้วก็ยังมีพระประสงค์ที่จะให้สัตว์โลกทั้งหลายเข้าถึงความสงบคือพระนิพพานนั้นด้วย จึงทรงบำเพ็ญ (แผ่) **พระมหากรุณาสมาบัติญาณ** ให้แก่สรรพสัตว์ ด้วยการแสดงพระธรรมเทศนาเปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำด้วยมีพระมหากรุณาว่าสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสน้อยจะพึงบรรลุธรรมเหล่านั้นได้ โดยทรงมีพระวิริยะอุตสาหะไม่ได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยพระวรกายแต่อย่างใดตลอดพระชนม์ชีพ

บทว่า **อรหโต** เป็นคำที่แสดงให้เห็นถึงพระบริสุทธิคุณ เพราะทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสพร้อมทั้งวาสนาด้วยอรหัตตมรรคญาณ เป็นผู้ไกลจากกิเลสคือดำรงอยู่ในที่ไกล แสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลายด้วยอริยมรรคเปรียบเหมือนฟ้าอยู่ไกลจากแผ่นดิน แผ่นดินอยู่ไกลจากฟ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้น ทรงดำรงอยู่ไกลจากกิเลสมีราคะเป็นต้น กิเลสมีราคะเป็นต้นก็อยู่ไกลแสนไกลจากพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น โดยองค์ธรรม ได้แก่อริยมรรค ๔ หรืออรหัตตมรรคญาณ

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นคำที่แสดงให้เห็นถึงพระปัญญาคุณ เพราะทรงตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วยพระองค์เอง คือ ตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่งอันได้แก่อริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ ๔ โดยองค์ธรรม ได้แก่อริยมรรค ๔ อรหัตตมรรคญาณ สัพพัญญุตญาณ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง บทมหานมัสการนี้จัดเป็นอุทารตาคุณ เพราะมีการใช้บทวิเสสนะมาขยาย เพื่อแสดงการชมเชย ในที่นี้ได้แก่บทว่า **อรหโต** และ **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ได้ขยายบทว่า **ภควโต** เพื่อแสดงว่าพระผู้มีพระภาคนั้นทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ทรงตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง

๘. กันติคุณ (รสคำมีความน่าพึงพอใจ)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยกันติคุณ เพราะมีรสคำน่าพึงพอใจ เป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา และมิใช่เป็นข้อที่เกินไปจากวิสัยของโลกถึงกับจะเป็นไปไม่ได้ ในที่นี้บทว่า **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า) เป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนาอยากจะเป็นเช่นในคราวที่พุทธองค์เสด็จลงจากเทวโลก หรือเมื่อครั้งที่แสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น ทุกคนที่อยู่ในที่นั้นล้วนอยากเป็นพระพุทธเจ้าด้วยกัน

ทั้งสิ้น และการเป็นพระพุทธเจ้านั้นก็ไม่ล่วงเกินจากวิสัยของโลกถึงกับจะเป็นไปไม่ได้ หากผู้นั้นมีน้ำใจกล้าหาญเด็ดเดี่ยวมั่นคงเต็มไปด้วยวิริยะอุตสาหะยอดเยี่ยมบำเพ็ญพุทธบารมีด้วยความตั้งใจแน่วแน่แม้จะต้องสละชีวิตเพื่อแลกกับพระโพธิญาณก็ยอม

๙. อัตถพยัตติคุณ (รสคำมีความหมายชัดเจน)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยอัตถพยัตติคุณ เพราะรสคำมีอรรถเข้าใจง่าย ไม่มีข้อความซ่อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุกๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้ง ไม่คลุมเคลือ ผู้สวดสาธยายก็ดี ผู้ฟังก็ดีสามารถที่จะเข้าใจได้ทันที กล่าวคือ ในบทมหานมัสการนี้มีการแสดงทั้งส่วนเหตุและผลที่ชัดเจน ดังนี้

บทว่า **ภควโต** หมายถึงพระมหากรุณาคุณ จัดเป็นส่วนเหตุ (เหตุสัมปทา) มีองค์ธรรม ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณที่ดำรงอยู่ ในพระพุทธเจ้าจึงรวมบารมีญาณ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณที่เกิดก่อน รวมทั้งอินทริยปโรปริยัตตญาณ จตุเวสารัชชญาณเป็นต้นที่เกิดภายหลัง

ส่วนสองบทว่า **อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** หมายถึงพระวิสุทธิคุณและพระปัญญาคุณจัดเป็นส่วนผล (ผลสัมปทา) มีองค์ธรรมได้แก่มรรคญาณ ๔ อรหัตมรรคญาณ สัพพัญญุตญาณ ทสพลญาณเป็นต้น

๑๐. สมาธิคุณ (รสคำกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง)

บทมหานมัสการนี้ประกอบด้วยรูปสมาธิคุณ เพราะนำเอาสภาพของสิ่งที่มีรูปมาใส่ไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป กล่าวคือ

คำว่า **อรหโต** (=อรหํ) สำเร็จรูปมาจาก อริ บทหน้า หน ธาตุ กฺวิ ปัจจัย เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า อริหํ แล้วให้แปลงสระ อิ ที่ ริ เป็น อ แปลว่า

“**ผู้กำจัดศัตรูคือกิเลส**” โดยกิเลสเป็นสิ่งที่ไม่มีรูป ถูกกล่าวไว้เหมือนเป็นสิ่งที่มีรูปคือศัตรูที่บุคคลสามารถกำจัดได้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อรหโต** (=อรหํ) สำเร็จรูปมาจาก อรา บทหน้า หน ธาตุ กฺวิ ปัจจัย เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า อราหํ แล้วให้ทำรัสสะสระ อา ที่ รา เป็น อ แปลว่า “**ผู้ทำลายซี่กำแห่งสังสารวัฏ**” โดยอภิสังขารหรือกรรมที่เป็นบุญหรือบาปเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปถูกกล่าวไว้เหมือนเป็นสิ่งที่มีรูปคือสิ่งที่บุคคลสามารถทำลายได้

อนึ่ง แม้คำว่า **ภควโต** (=ภควา) ก็เป็นรูปธัมมสมาธิคุณเช่นกัน มาจาก ภเวสุ วนฺตคมโน เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ภววนฺตคมน แล้วให้ถือเอา **ภ** อักษรแต่ **ภว** ศัพท์ **ค** อักษรจาก **คมน** ศัพท์ และ **ว** อักษรจาก **วนฺต** ศัพท์ จากนั้นให้ทำทีฆะ อ ที่ ว เป็น อา (ภคว=ภควา) ตามนัยแห่งนิรุตติภาษา แปลว่า “**ผู้คลายการไปในภพ**” โดยการไปในภพเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปถูกกล่าวไว้เหมือนเป็นสิ่งที่มีรูปคือสิ่งที่บุคคลสามารถคลายได้

บทมหานมัสการประดับด้วยรสือลังการ

บทมหานมัสการนี้ ประดับด้วยรสือลังการ (อลังการมีอรรถรส) ประเภทสันตรส (รสสงบ) มีลักษณะสงบไม่หวั่นไหว มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้สาธยายและผู้ฟัง ดังนี้

๑. **สมฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่สงบ) คือ ผู้สาธยายและผู้ฟังบทมหานมัสการนี้ด้วยการน้อมระลึกถึงพุทธคุณ มีองค์ธรรมโดยตรงคือมหากุศลจิตตุปบาทที่มีปณามเจตนาอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ย่อมก่อให้เกิดความสงบที่เรียกว่ากายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกาย) และจิตตปัสสัทธิ (ความสงบแห่งจิต) เจตสิกเหล่านี้ส่งผลให้นามกาย และจิตสงบไม่เร่าร้อน ทั้งยังส่งผลให้รูปกายสงบเย็นอีกด้วย

๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ของความสงบ) คือ พุทธทัพพะ กล่าวคือรูปธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันเป็นอารมณ์แห่งการกระทำความนอบน้อมด้วยมหากุศลจิตตุปบาทของผู้สาธยายหรือผู้ฟัง โดยอารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)

๓. **อุททีปนภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือ พระมหากรุณาคุณ พระบริสุทธิคุณ พระปัญญาคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะพระคุณทั้ง ๓ ประการเหล่านี้เป็นเหตุแห่งการกระทำความนอบน้อม

อุททีปนภาวะ เป็นสภาพแวดล้อมที่ส่งเสริมภาวะทั้ง ๓ จัดเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย คือ ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง

๔. **พยภิจารีภาวะ** (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความพอใจในการเจริญพุทธคุณ (ธิติ) ความเข้าใจในการเจริญพุทธคุณ (มติ) ความรู้ตัวในขณะเจริญพุทธคุณ (สติ) ความขวนขวายในการเจริญพุทธคุณ (อุสสุก) ความปลื้มใจแห่งจิตในการเจริญพุทธคุณ (หริสะ) เป็นต้น

๕. **อนุภาวะ** (ผลของความสงบ) การที่ใจของผู้สาธยายพระพุทธคุณบทนี้แล้วเกิดความปีติปราโมทย์ด้วยความดื่มด่ำในพระพุทธคุณ มีองค์ธรรมโดยตรงคือมหากุศลจิตตุปบาทซึ่งมีลักษณะไม่มีโทษ และให้ผลเป็นความสุข ย่อมก่อให้เกิดอานิสงส์ ดังนี้

ผลที่เป็นโลกิยะ ได้แก่ ทำให้แคล้วคลาดจากอุปสรรคอันตราย, ทำให้ขจัดภัยและความหวาดกลัว, ความตกใจ, ความขนพองสยองเกล้า, ประสบความสวัสดี ความเจริญรุ่งเรือง ได้รับชัยชนะ มีสุขภาพอนามัยดี มีอายุยืน, สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์, ชักนำให้เกิดในสุคติภพ

ผลที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่อริยผล ๔ ประการ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล

๖. **สันตรส** (รสสงบ) คือ ความสงบที่บังเกิดขึ้นในใจของผู้สาธยายหรือผู้ฟังที่มีปณามเจตนาอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ จัดว่าเป็นผู้ป้องกันจิตจากความชั่ว เพราะเมื่อกุศลจิตเกิดขึ้นอยู่ อกุศลจิตย่อมเกิดร่วมกับกุศลจิตไม่ได้ เหมือนความมืดเกิดร่วมกับความสว่างไม่ได้ แม้บทมหานมัสการนี้ก็ได้ชื่อว่า สันตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรสนั้น

ในคัมภีร์นมักการฎีกา ได้จำแนกเป็นสาตติกภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) อีกด้วยซึ่งในที่นี้ได้แก่ความขนลุกชูชันเป็นต้นที่เกิดจากจิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิต) ซึ่งมีอารมณ์ดื่มด่ำในพระพุทธคุณ

บทมหานมัสการประดับด้วยทัสสนัตถนัยเป็นต้น

๑. **ทัสสนัตถะ** ข้อความที่แสดงไว้โดยตรง คือ ปณามกุศลเจตนา ๓ (กายปณาม, วจีปณาม และมโนปณาม) ที่ปรารภพระพุทธคุณมีบทว่า ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เป็นอารมณ์

๒. **ทีปกัตถะ** ข้อความที่แสดงโดยอ้อมด้วยการเน้นผลคือ โยนิโสมนสิการเป็นต้น, จักร ๔ มีปุพเพกตปุญฺญตาเป็นต้น, ขณะที่ ๙ คือขณะที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น และมหากุศลจิตตุปบาทที่มีศรัทธาและปัญญาเป็นประธานซึ่งเกิดขึ้นก่อน แสดงไว้โดยผลูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ผล = ปณามกุศลเจตนา ๓, เหตุ = โยนิโสมนสิการเป็นต้น จักร ๔ มีปุพเพกตปุญฺญตาเป็นต้น)

๓. **ปกาสนัตถะ** ข้อความที่แสดงโดยอ้อมด้วยการเน้นเหตุที่ ๑ คือ การขจัดอุปสรรคอันตรายมีโรคภัยในปัจจุบันชาติเป็นต้น และสุขในสวรรค์และนิพพาน อันเป็นผลของการแสดงความนอบน้อม แสดงไว้โดยการณูปจาระที่ ๑ (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล เหตุ=ปณามกุศลเจตนา, ผล=การขจัดอุปสรรคอันตรายมีโรคภัยเป็นต้นในปัจจุบันชาติ)

๔. **วิภาวนัตถะ** ข้อความที่แสดงโดยอ้อมด้วยการเน้นเหตุที่ ๒ คือการที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ควรแก่การนอบน้อม แสดงไว้โดยการณูปจาระที่ ๒[การณูปจาระที่ ๒ เป็นการนำการณูปจาระที่ ๑ มาแยกไว้อีกขั้นหนึ่ง โดยถือว่าผลในการณูปจาระที่ ๑ เป็นเหตุ หมายถึง สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล เหตุ=การขจัดอุปสรรคอันตรายมีโรคภัยในปัจจุบันชาติเป็นต้นและสุขในสวรรค์และนิพพาน ผล = การที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ควรแก่การนอบน้อม]

๕. **อนุภาวัตถะ** ข้อความที่แสดงโดยอ้อมด้วยการเน้นเหตุที่ ๓ คือการที่พระพุทธเจ้าเป็นเสมือนเขตนาอันอุดมของผู้นอบน้อม และเป็นผู้ที่ควรนอบน้อม แสดงไว้โดยการณูปจาระที่ ๓[การณูปจาระที่ ๓ เป็นการนำการณูปจาระที่ ๒ มาแยกอีกขั้นหนึ่ง โดยถือว่าผลในการณูปจาระที่ ๒ เป็นเหตุ หมายถึงสำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล เหตุ= คือพระพุทธเจ้าเป็นผู้ควรแก่การนอบน้อม, ผล=คือพระพุทธเจ้าเป็นเสมือนเขตนาอันอุดมของผู้นอบน้อมและเป็นผู้ที่ควรนอบน้อม]

บทมหานมัสการประดับด้วยอวินาภาวนัย

บทมหานมัสการนี้ ไม่ปรากฏคำนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงคำนอบน้อมพระพุทธเจ้าเท่านั้น ทั้งนี้เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมเคารพนับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่า บทมหานมัสการนี้ได้แสดงการนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า **อวินาภาวนัย** (นัยไม่แยกจากกัน) เนื่องจากรัตนะทั้ง ๓ กล่าวคือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์มีความเกี่ยวเนื่องกันไม่แยกกันนั่นเอง (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหัวข้อบทมหานมัสการรวมพระธรรมและพระสงฆ์ หน้า ๑๘๑)

มีข้อสังเกตว่า บทว่า **ภควโต** ในบทมหานมัสการนี้ ท่านจัดเป็นนามกิตตน (ระบุถึงพระนาม) กล่าวคือรูปธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงแปลว่า "ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า" จะอย่างไรก็ตาม บทนี้ยังรวมเอาคุณธรรมกล่าวคือภาคยธรรม[กุศลอันถึงความเป็นพระบารมี] อีกด้วย ดังนั้น บทนี้จึงจัดเป็นอวินาภาวนัยเช่นกัน

บทมหานมัสการประดับด้วยปธานนัย

บทมหานมัสการนี้ แสดงการนอบน้อมพระพุทธคุณเป็นหลักก็จริง แต่ก็ถือว่าเป็นการนอบน้อมคุณของพระรัตนตรัยโดยอ้อมอีกด้วย สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า **ปธานนัย** (นัยที่กล่าวถึงประธานแต่หมายเอาทั้งหมด) เพราะผู้พิจารณาพระ พุทธคุณทั้ง ๓ คือ ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ก็เท่ากับได้ระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นอนันตคุณทั้งสิ้น ประดุจผู้สาธยายว่า กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา ว่าแต่ติกมาติกา ๓ บทนี้ ก็เป็นอันสาธยายพระอภิธรรมทั้งสิ้น เพราะพระมาติกานี้เป็นประธานเป็นใหญ่กว่าธรรมทั้งปวง เนื่องจากธรรมทั้งปวงมิได้พ้นจากกองบุญกองบาปและมิได้เป็นบุญเป็นบาปนี้เลย

บทมหานมัสการประดับด้วยอุกกัฏฐนัย

ในบทมหานมัสการนี้ บทว่า **ภควโต** และ **อรหโต** หมายถึงพระโคดมพุทธเจ้าที่ได้ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรมหรือพุทธบารมี ๓๐ ทัศ เมื่อคราวเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์จนได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มิใช่พระเจ้าหรือศาสดาในศาสนาอื่น เนื่องจากมีบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) กำกับอยู่ สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า อุกกัฏฐนัย (นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่ยอดเยี่ยมที่สุด)

บทมหานมัสการประดับด้วยปาริเสสนัย

ในบทมหานมัสการนี้ มีพระพุทธคุณอยู่ ๓ บท คือ **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** แต่ยังหมายรวมเอาพระพุทธคุณอื่นๆ อีกด้วย เช่น วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา และพระพุทธคุณอื่นๆ นอกจากนี้ เนื่องจากพระพุทธคุณ ๓ บทเป็นที่รวมพระพุทธคุณทั้งหมด สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า ปาริเสสนัย (นัยหมายเอาสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวไว้ในพากย์)

รูปวิเคราะห์บทมหานมัสการแต่ละพยางค์

บทมหานมัสการว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** นี้นับจำนวนพยางค์ได้ ๑๘ พยางค์ แต่หากกำหนดเฉพาะที่ไม่ซ้ำกันจะมีเพียง ๑๒ พยางค์ ซึ่งในหนังสือฎีกานโมเทศนา (น.๓๕) ได้แสดงรูปวิเคราะห์แต่ละพยางค์ไว้ดังนี้

น = อตฺตโน อตฺถํ นมตีติ **น**
(นม ธาตุ = น้อม)
ชื่อว่า นะ เพราะนำมาซึ่งประโยชน์เพื่อตน

ม = มุนิตพฺโพ ญาเปตพฺโพติ **ม**
(มุ ธาตุ = รู้)
ชื่อว่า มะ เพราะบัณฑิตพึงรู้

ต = ตโนติ วิตฺถาเรตีติ **ต**
(ตนุ ธาตุ = กว้างขวาง)
ชื่อว่า ต เพราะแผ่ไป คือ แผ่ไปกว้างขวาง

ส	=	สพฺพกิเลเส ธํเสติ หึสติ เอเตนาติ **ส** (สญฺช ธาตุ = ข้อง) ชื่อว่า ส เพราะเป็นเหตุกำจัด คือ เบียดเบียนกิเลสของพระผู้มีพระภาค
ภ	=	อตฺตโน อตฺเถ ภชติ เสวีติ **ภ** (ภช ธาตุ = เสพ) ชื่อว่า ภ เพราะคบคือเสพประโยชน์ตน
ค	=	นิพฺพานํ คจฺฉติ เอเตนาติ **ค** (คมุ ธาตุ = ไป, ถึง) ชื่อว่า ค เพราะเป็นเหตุไปสู่ (บรรลุ) พระนิพพานของพระผู้มีพระภาค
ว	=	โลกานํ หิตํ วทติ เอเตนาติ **ว** (วท ธาตุ = กล่าว) ชื่อว่า ว เพราะเป็นเหตุตรัสรู้ประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลกของพระผู้มีพระภาค
อ	=	สพฺพญฺญุํ อสติ ปฏฺเจติ เอเตนาติ **อ** (อส ธาตุ = ปรารถนา) ชื่อว่า อ เพราะเป็นเหตุปรารถนาพระสัพพัญญูของพระโพธิสัตว์
ร	=	สพฺพญฺญุํ รญฺชติ เอเตนาติ **ร** (รา ธาตุ = ถือเอา, ยินดี) ชื่อว่า ร เพราะเป็นเหตุยินดีพระสัพพัญญูของพระโพธิสัตว์

ห = สพฺพญฺญุํ หนติ ขาทติ เอเตนาติ **ห**
(หน ธาตุ = กำจัด,กิน)
ชื่อว่า ห เพราะเป็นเหตุเสวยพระสัพพัญญูของพระผู้มีพระภาค

พุ = ทสปารมิตํ ปญฺญาย พุชฺฌติ เอเตนาติ **พุ**
(พุธ ธาตุ = รู้)
ชื่อว่า พุ เพราะเป็นเหตุถึงฝั่งแห่งพระบารมี ๑๐ ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระปัญญา

ธ = จตูสุ อปาเยสุ สตฺเต ธาเรตีติ **ธ**
(ธร ธาตุ = ทรงไว้)
ชื่อว่า ธ เพราะทรงเหล่าสัตว์ไม่ให้ตกอบาย ๔

รูปวิเคราะห์บทมหานมัสการแต่ละบท

บทมหานมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้มีทั้งหมด ๕ บทแต่ละบทมีรูปวิเคราะห์และหลักไวยากรณ์ ดังนี้

รูปวิเคราะห์บทว่า นโม

นมนํ นโม
นมะคือการนอบน้อม (ภาวสาธนะ)
นมนฺติ เอตายาติ นโม
นมะคือเจตนาเป็นเหตุนอบน้อม (กรณสาธนะ)

บทว่า **นโม** ชื่อว่าเป็น **สทฺท** (เสียง) ในฐานะที่เป็น อารมณ์แห่งโสตวิญญาณตามวจนัตถะที่ว่า สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท (สทฺท คือ ธรรมชาติที่ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ)

บทว่า **นโม** เป็นจิตตชศัพท์

บทว่า **นโม** เป็นมาคธศัพท์ , เป็นอริยศัพท์

บทว่า **นโม** ชื่อว่า ปท (บท) เพราะสามารถทำให้เข้าใจความหมาย (เป็นสื่อแสดงความหมาย) ตามวจนัตถะที่ว่า ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ (บท คือ ถ้อยคำสื่อแสดงความหมาย)

บทว่า **นโม** เป็นบทนิบาต

บทว่า **นโม** เป็นปฐมาวิภัตติ

บทว่า **นโม** เป็นเอกวจนะ

บทว่า **นโม** เป็นบทกิตนาม, บทว่า **นโม** เป็นปุงลิงค์

คำไวพจน์บทว่า นโม

คำไวพจน์หรือคำพ้องความ คือคำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน จัดอยู่ในกลุ่มเรื่องคล้ายคลึงกัน หรือเป็นคำที่อาจใช้แทนกันได้ โดยเป็นคำที่แยกแยะคุณลักษณะแตกต่างกันออกไป สำหรับบทว่า **นโม** นี้มีคำไวพจน์ คือ **ปณาโม, วนฺทนา, นมกฺกาโร**. การใช้คำไวพจน์มีประโยชน์ ดังนี้

๑. เพื่อให้บุคคลบางคนเข้าใจข้อความนั้นในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นที่ผู้ฟังธรรมนึกทบทวน

๒. เพื่อให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะฟังธรรมได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น

๓. เพื่อให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระธรรมเทศนา

๔. เพื่อหลีกเหลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น เพราะเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์เหมือนกัน

๕. เพื่อแสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยความหมายรู้นั้นๆ จำนวนมาก เหมือนข้อความที่พบในคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธานัปปทีปิกา)

๖. เพื่อให้ผู้แสดงธรรมสามารถแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย

๗. เพื่อแสดงการบรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

๘. เพื่อบ่มเมล็ดพันธ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้น

รูปวิเคราะห์บทว่า ตสฺส

บทว่า **ตสฺส** เป็นบทสรรพนามจึงตั้งวิเคราะห์ไม่ได้ อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า สพฺพนามภาวํ ตายติ รกฺขตีติ โต, สพฺพนามภาเวน ตายิตพฺโพ ญาตพฺโพติ โต (ชื่อว่า ตะ เพราะรักษาไว้ซึ่งความเป็นสรรพนาม) มีคำไวพจน์ คือ ตาทิสสฺส, ตถายุตฺตสฺส, ตถานามสฺส

บทว่า **ตสฺส** ชื่อว่าเป็น **สทฺท** (เสียง) ในฐานะที่เป็นอารมณ์แห่งโสตวิญญาณ ตามวจนัตถะที่ว่า สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท (สทฺท คือ ธรรมชาติที่ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ)

บทว่า **ตสฺส** เป็นจิตตชศัพท์

บทว่า **ตสฺส** เป็นมาคธศัพท์

บทว่า **ตสฺส** เป็นอริยศัพท์

บทว่า **ตสฺส** ชื่อว่า ปท (บท) เพราะทำให้เข้าใจความหมาย (เป็นสื่อแสดงความหมาย) ตามวจนัตถะที่ว่า ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ (บท คือ ถ้อยคำสื่อแสดงความหมาย)

บทว่า **ตสฺส** เป็นนามบทในฐานะที่มีลักษณะน้อมไปหาความหมาย (สื่อความหมายได้) ตามวจนัตถะที่ว่า อตฺเถ นมตีติ นามํ (ธรรมชาติใดน้อมไปหาความหมาย ธรรมชาตินั้น เรียกว่า นาม)

บทว่า **ตสฺส** ชื่อว่า สรรพนามบท เพราะเป็นคำที่ใช้แทน (ขยาย) คำนามได้ทุกลิงค์ ตามความหมายของวจนัตถะที่ว่า สพฺเพสํ นาม สพฺพ-นามํ (นามที่ใช้แทน (หรือขยาย) นามทั้งปวง ชื่อว่า สรรพนาม)

สรรพนามนั้น มี ๑๐ คือ ปโยควันตสรรพนาม, วจนสรรพนาม, คุณสรรพนาม, ปุจฉา สรรพนาม, ปมาณิกสรรพนาม, สัพพสรรพนาม, ทิสา-สรรพนาม, อวัตถาสรรพนาม, สังขยาสรรพนาม, กาลสรรพนาม ในบรรดา ๑๐ ประเภทนั้น บทว่า **ตสฺส** เป็น[นิยม]ปโยควันตสรรพนาม

ปโยควันตสรรพนามนั้น มี ๕ ประเภท คือ ทัพพปโยควันตสรรพนาม, คุณปโยควันตสรรพนาม, กริยาปโยควันตสรรพนาม, นามปโยควันตสรรพนาม และชาติปโยควันตสรรพนาม.

ในบรรดา ๕ ประเภทเหล่านั้น บทว่า **ตสฺส** เป็นทัพพปโยควันตสรรพนาม เพราะเป็นสรรพนามที่ใช้ขยายคำนามที่ระบุถึงทัพพะ. ในบรรดาทัพพะทั้งหลายที่มีอยู่ พึงทราบว่า บทว่า **ตสฺส** ระบุถึงทัพพะที่เป็นองค์พระพุทธเจ้า จึงเรียกว่า พุทธทัพพวาจกปโยควันตสรรพนาม

บทว่า **ตสฺส** เป็นจตุตถีวิภัตติ

บทว่า **ตสฺส** เป็นเอกวจนะ

รูปวิเคราะห์บทว่า ภควโต

ภาคฺยมสฺสาติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงมีภาคยธรรม

ภเวสุ วนฺตคมโนติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงคลายการไปในภพ

ภเคน ยุตฺโตติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงมีภคธรรม

ภาเค วนีติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงเสพคุณธรรมมีศีลเป็นต้น

ภเค วนีติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงสละทิ้งโชค[คือสิริ ยศ เป็นต้น]

ภเค วมีติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงสละความงาม

ภาเค วมีติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงเสพสมบัติ[ทั้งทางโลก,ทางธรรม]

ภาเค วนีติ ภควา

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงเสพส่วน[คือสมาบัติ]

บทว่า **ภควโต** มีคำไวพจน์ คือ พุทฺธสฺส, ทสพลสฺส, ตถาคตสฺส...

บทว่า **ภควโต** ชื่อว่า **สทฺท** (เสียง) ในฐานะที่เป็นอารมณ์แห่งโสตวิญญาณ ตามวจนัตถะที่ว่า สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท (สทฺท คือ ธรรมชาติ ที่ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ)

บทว่า **ภควโต** เป็นจิตตชศัพท์

บทว่า **ภควโต** เป็นมาคธศัพท์

บทว่า **ภควโต** เป็นอริยศัพท์

บทว่า **ภควโต** ชื่อว่า ปท (บท) เพราะสามารถทำให้เข้าใจความหมาย (เป็นสื่อแสดงความหมาย) ตามวจนัตถะที่ว่า ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ (บท คือ ถ้อยคำสื่อแสดงความหมาย)

บทว่า **ภควโต** เป็นนามบทในฐานะที่มีลักษณะน้อมไปหาความหมาย (สื่อความหมายได้) ตามวจนัตถะที่ว่า อตฺเถ นมตีติ นามํ (ธรรมชาติใดน้อมไปหาความหมาย ธรรมชาตินั้น เรียกว่า นาม)

บทว่า **ภควโต** เป็นตัทธิตนาม

บทว่า **ภควโต** เป็นสามัญญตัทธิต

บทว่า **ภควโต** เป็นอัสสัตถิตัทธิต

บทว่า **ภควโต** เป็นสมาสบท

บทว่า **ภควโต** เป็นจตุตถีวิภัตติ

บทว่า **ภควโต** เป็นเอกวจนะ

รูปวิเคราะห์บทว่า อรหโต

อรีนํ อารกาติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลส (และวาสนา)

อรโย หตา อเนนาติ อรหํ, อรโย หนิตฺถาติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะทรงกำจัดศัตรูคือกิเลส

อรา หตา อเนนาติ อรหํ, อเร หนีติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะทรงทำลายซี่กำแห่งสังสารวัฏ

จีวราทิปจฺจเย ปูชาวิเสสญฺจ อรหตีติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและการบูชาพิเศษ

นตฺถิ รโห อสฺสาติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับ[ในการทำบาป]

นตฺถิ รหา ปาปธมฺมา อสฺสาติ อรหํ

ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไม่มีความลับกล่าวคือบาปธรรม

บทว่า **อรหโต** มีคำไวพจน์ คือ ขีณาสวสฺส, อเสกฺขสฺส, วิราคสฺส...

บทว่า **อรหโต** ชื่อว่า **สทฺท** (เสียง) ในฐานะที่เป็นอารมณ์แห่งโสตวิญญาณ ตามวจนัตถะที่ว่า สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท (สทฺท คือ ธรรมชาติ ที่ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ)

บทว่า **อรหโต** เป็นจิตตชศัพท์

บทว่า **อรหโต** เป็นมาคธศัพท์

บทว่า **อรหโต** เป็นอริยศัพท์

บทว่า **อรหโต** ชื่อว่า ปท (บท) เพราะสามารถทำให้เข้าใจความหมาย (เป็นสื่อแสดงความหมาย) ตามวจนัตถะที่ว่า ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ (บท คือ ถ้อยคำสื่อแสดงความหมาย)

บทว่า **อรหโต** เป็นนามบทในฐานะที่มีลักษณะน้อมไปหาความหมาย (สื่อความหมายได้) ตามวจนัตถะที่ว่า อตฺเถ นมตีติ นามํ (ธรรมชาติใดน้อมไปหาความหมาย ธรรมชาตินั้น เรียกว่า นาม)

บทว่า **อรหโต** เป็นกัตตุสาธนกิตนาม

บทว่า **อรหโต** เป็นนนิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส

บทว่า **อรหโต** เป็นจตุตถีวิภัตติ

บทว่า **อรหโต** เป็นเอกวจนะ

รูปวิเคราะห์บทว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ

ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง

โดยชอบด้วยพระองค์เอง

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** มีคำไวพจน์ คือ พุทฺธสฺส, ตถาคตสฺส...

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ชื่อว่า **สทฺท** ในฐานะที่เป็นอารมณ์แห่งโสตวิญญาณ ตามวจนัตถะที่ว่า สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท (สทฺท คือ ธรรมชาติ ที่ถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ)

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นจิตตชศัพท์

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นมาคธศัพท์, เป็นอริยศัพท์

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ชื่อว่า ปท (บท) เพราะทำให้บุคคลเข้าใจความหมาย (เป็นสื่อแสดงความหมาย) ตามวจนัตถะที่ว่า ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ (บท คือ ถ้อยคำสื่อแสดงความหมาย)

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นนามบทในฐานะที่มีลักษณะน้อมไปหาความหมาย (สื่อความหมายได้) ตามวจนัตถะที่ว่า อตฺเถ นมตีติ นามํ (ธรรมชาติใดน้อมไปหาความหมาย ธรรมชาตินั้น เรียกว่า นาม)

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นกิตนาม

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นกัตตุสาธนกิตนาม

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นบทสมาส

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นจตุตถีวิภัตติ

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นเอกวจนะ

บทมหานมัสการนี้จะมีอานุภาพมาก เมื่อผู้สวดเพียบพร้อมด้วยองค์ ๓ คือ มีเมตตาจิตมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟัง, สวดถูกอักษรไม่มีบทพยัญชนะที่ผิดพลาด และที่สำคัญคือรู้ความหมายของบทสวด ดังนั้น เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้สวดและผู้ฟัง จะขออธิบายบทมหานมัสการแต่ละบทในเชิงความหมายและแนวทางปฏิบัติ ดังต่อไปนี้:-

๖

ความสำคัญ
บทมหานมัสการแต่ละบท

นโม

นราสโภ อเนเกสุ ภเวสุ ตึสปารมี
นมามิ สิรสา นิจฺจํ ปูเรตฺวา อาคโต วรํ

โมกฺขํ นาโถ อภิจฺฉนฺโต ทฺวยํ หิตฺวา สรฏฺฐกํ
โมทํ วเน สุทุกฺการํ นมามิ สิรสาทรํ.

พระนราสภะผู้ทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศนับภพชาติไม่ถ้วน เสด็จมาดีแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนราสภะผู้ประเสริฐพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้าเป็นนิตย์.

พระนาถะทรงปรารถนาโมกษธรรม สละพระราชโอรสและพระมเหสีทั้งสองพร้อมด้วยแว่นแคว้นแล้ว ทรงรื่นรมย์ในไพรสณฑ์ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถะผู้ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากยิ่งพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้า.

รากภาษาบทว่า นโม

“ที่จริงคำวา “**นโม**” และ “**น ม**” เป็นคำในตระกูลภาษาอารยันโบราณ พ้องกันทั้งเสียง เช่น มีสำเนียง **น ม** และมีความหมายอย่างเดียวกัน ในภาษากรีกก็มีคำสำเนียงคล้ายกันนี้ และในภาษาลาติน มีคำว่า **นีมุส** (Nemus) ว่ามาจากธาตุเดียวกันกับคำในภาษายุโรปโบราณ เช่น ภาษาโคธิกว่า **นิมัน** (Niman) แต่ในตระกูลภาษาอินเดีย - เยอรมัน เป็น นีม (Nem) แปลว่า อ่อนน้อม, นอบน้อม, ก้มตัวลง...” (นโม ตสฺส...ธนิต อยู่โพธิ์) [๘๑]

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายและหลักการใช้ของ นม ศัพท์ไว้ดังนี้ว่า

“นม - นมะ [นะมะ] น. การนอบน้อม, การเคารพ, การไหว้. (ป.; ส. นมสฺ). นมักการ [นะมักกาน] (แบบ), นมัสการ [นะมัดสะกาน] น. การแสดงความอ่อนน้อมด้วยการกราบไหว้; คำที่ใช้ขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่มีไปถึงพระภิกษุสามเณร. (ป.นมกฺการ; ส. นมสฺการ).

องค์ธรรมบทว่า นโม

บทนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า

นมนํ นโม

นมะคือการนอบน้อม (นมุ ธาตุ + อ ปัจจัย)

นมุ ธาตุมีองค์ธรรมโดยตรงได้แก่**มหากุศลจิตตุปบาท** ที่มีศรัทธา เจตนา และปัญญาเป็นประธาน

อ ปัจจัย คือ มหากุศลจิตตุปบาท

มหากุศลจิตตุปบาท คือ จิตที่ไม่มีโทษ และให้ผลเป็นความสุข และสามารถให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตน ทั้งเป็นเบื้องต้นของฌาน อภิญญา มรรค ผล ได้แก่ มหากุศลจิต ๘ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ ดวง และมหากุศลญาณวิปปยุตจิต ๔ ดวง

อีกนัยหนึ่ง

มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะว่า

นมนฺติ เอตายาติ นโม

นมะคือเจตนาเป็นเหตุนอบน้อม

กัตตุฎฐกิริยาของ นมุ ธาตุ (นมติ=ย่อมนอบน้อม) หมายถึงกิริยานอบน้อมโดยตรง และหมายถึง**มหากุศลจิตตุปบาท**ที่มีศรัทธา เจตนา และปัญญาเป็นประธานซึ่งเกิดขึ้นก่อนกิริยานอบน้อมโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ (ผล=กิริยานอบน้อม, เหตุ = มหากุศลจิตตุปบาทที่เกิดก่อนกิริยานอบน้อม)

กรณัฎฐกิริยาของ นมุ ธาตุ (เอตาย) หมายถึง เจตนาที่เป็นเหตุนอบน้อม (กรณสาธนะ) เป็นข้อความที่ปรากฏโดยผลูปจาระ (ผล=กิริยานอบน้อมของบุคคล, เหตุ=มหากุศลจิตตุปบาทที่มีศรัทธา เจตนา และปัญญาเป็นประธานซึ่งเกิดขึ้นก่อนกิริยานอบน้อม)

อ ปัจจัย หมายถึงเจตนาที่เป็นเหตุนอบน้อมที่เนื่องด้วยกัตตุฎฐ-กิริยาและกรณัฎฐกิริยาเหล่านั้น

มหากุศลจิตตุปบาทดังกล่าวนี้หากนำไปพิจารณาตามหลักหาระ ๑๖ แล้ว จะเห็นได้ว่า สามารถเป็นเหตุบรรลุธรรมหรือเป็นเหตุเกิดในสุคติภพได้ เพื่อให้มองภาพพจน์ได้ชัดเจน จะแสดงพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พิจารณาบทมหานมัสการโดยหาเหตุใกล้ (ปทัฏฐานหาระ)

มหากุศลญาณสัมปยุตจิตตุปบาทดังกล่าวเป็นปทัฏฐานแก่ความปราโมทย์, ความปราโมทย์เป็นปทัฏฐานแก่ปีติ, ปีติเป็นปทัฏฐานแก่ปัสสัทธิ, ปัสสัทธิเป็นปทัฏฐานแก่สุข, สุขเป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ, สมาธิเป็นปทัฏฐานแก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้เห็นตามความเป็นจริง), ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นปทัฏฐานแก่นิพพิทาญาณ (ความเบื่อหน่าย), นิพพิทาญาณเป็นปทัฏฐานแก่มรรคญาณ,

มรรคญาณเป็นปทัฏฐานแก่ผลญาณ, ผลญาณเป็นปทัฏฐานแก่ปัจจเวกขณญาณ, ปัจจเวกขณญาณเป็นปทัฏฐานแก่การบรรลุอนุปาทาปรินิพพาน สมดังพระพุทธวจนะในวินัยปิฎก ปริวารวรรคว่า

วินโย สํวรตฺถาย. สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย. อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺช-ตฺถาย. ปาโมชฺชํ ปีตตฺถาย. ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย...วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณ-ทสฺสนตฺถาย. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย.[๔๓]

วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข...วิมุตติ (ผลญาณ) เพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ-ญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) เพื่อประโยชน์แก่ความดับสนิทเพราะความไม่ยึดมั่นถือมั่น.

อธิบายว่า เมื่อนอบน้อมระลึกถึงพุทธคุณอยู่เนือง ๆ (พุทธคุณในที่นี้คือบทว่า **ภควโต** (พระผู้มีพระภาค) **อรหโต** (ผู้เป็นพระอรหันต์) **สมฺมา-**

สมฺพุทฺธสฺส (ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) สมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน ไม่ถูกโทสะรบกวน ไม่ถูกโมหะรบกวน จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระตถาคตเจ้า ดำเนินไปตรงแน่วแน่สู่อารมณ์แห่งสมถกรรมฐาน เมื่อไม่มีราคะเป็นต้นรบกวน นิวรณ์ธรรมที่เหมือนจอกแหนปกคลุมน้ำอยู่จะค่อย ๆ อันตรธานหายไป บุคคลนั้นก็จะมีจิตผ่องแผ้วเหมือนสระโบกขรณีที่ใสสะอาดปราศจากจอกแหน

ในขณะนั้นองค์ฌานมีวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ย่อมเกิดขึ้น กล่าวคือเมื่อกระทำกรรมฐานปรารภถึงพระพุทธคุณอยู่ จิตอันถูกวิตกยกขึ้นตรึกในพระพุทธคุณเป็นอารมณ์แล้วตั้งแต่เริ่มแรก วิจารย่อมทำการพิจารณาอยู่เนือง ๆ ในบทแห่งพระพุทธคุณเหล่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ปีติคือความอิ่มเอิบใจย่อมเกิดขึ้น เมื่อปีติเกิดขึ้นแล้ว ความกระวนกระวายทางกายและใจย่อมสงบลงเพราะปีติเป็นผลที่เกิดจากปัสสัทธิคือความสงบกายใจนั่นเอง เมื่อความกระวนกระวายสงบแล้ว ความสุขทั้งทางกายและทางใจย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีความสุข จิตที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมเป็นสมาธิ สมดังพระพุทธวจนะว่า

> ยสฺมึ มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ,
> เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ ฯเปฯ
> สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ.[๔๔]

> ดูกรมหานาม สมัยใด อริยสาวก ย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นจะไม่ถูกราคะครอบงำ ไม่ถูกโทสะครอบงำ ไม่ถูก โมหะครอบงำ...
> จิตของเธอผู้มีสุขย่อมตั้งมั่นเสมอ.

แม้ว่าปีติที่เกิดขึ้นจะมีกำลัง แต่ฌานนี้ไม่ถึงอัปปนาฌาน ถึงเพียงอุปจารฌานเท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ก็โดยเหตุที่ว่า อารมณ์เหล่านี้เป็นอารมณ์ปรมัตถ์ คือมีสภาวะละเอียดสุขุมลุ่มลึกยิ่งนัก องค์ฌานทั้ง ๕ มีวิตกเป็นต้น ไม่สามารถที่จะตั้งอยู่ในอารมณ์เหล่านั้นแล้วทำให้สมาธิมีกำลังแก่กล้าจนกระทั่งฌานเกิดขึ้นได้ ในกรณีนี้มีอุปมาที่ท่านกล่าวไว้ว่า เปรียบเหมือนเรือที่ทอดสมออยู่กลางน้ำลึก เรือมิอาจหยุดนิ่งอยู่กับที่ได้ เนื่องจากสมอที่ทอดลงไปมิได้หยั่งถึงดิน ฉันนั้น

เมื่อจิตมีสมาธิมั่นคงแล้ว ก็ใช้สมาธินั้นเป็นบาท เจริญวิปัสสนา บรรลุวิปัสสนาญาณตามลำดับ ข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้ เป็นผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยพิจารณาเป็นกลาปะ ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้นอันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทยัพยานุปัสสนาญาณ กำหนดปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นมรรค ละนามรูปที่เกิดขึ้น เห็นความดับแห่งนามรูป เบื่อหน่ายคลายความกำหนัด หลุดพ้นในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏ โดยความเป็นของน่ากลัวเพราะเห็นแต่นามรูปที่ดับไปหาระหว่างคั่นมิได้ บรรลุอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตผลถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๙ บรรลุอนุปาทาปรินิพพาน เป็นพระทักขิไณยผู้เลิศ...[๔๕]"

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ฉบับแปล หน้า ๓๙๔ ข้อ ๑๖๖) ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ตอนว่าด้วยเรื่องอนุสสติ ๖ ดังนี้ว่า

"เพราะเมื่อกัลยาณปุถุชน ระลึกเนืองๆ อยู่ถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น จิตย่อมผ่องใสแม้ด้วยอำนาจแห่งการระลึกเนือง ๆ ข่มนิวรณ์ด้วยอานุภาพแห่งจิตอันผ่องใส เกิดความปราโมทย์อันมีกำลังมาก เริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็จะพึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้เหมือนกัน เหมือนอย่างพระปุสสเทวเถระผู้อยู่ที่กัฏฐอันธการวิหาร"

เรื่องพระปุสสเทวเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระปุสสเทวเถระได้เห็นพระรูปของพระพุทธเจ้าที่มารนฤมิตขึ้น ได้ปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้านฤมิตนี้ยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ก่อน ก็ยังสวยงามถึงเพียงนี้ องค์พระผู้มีพระภาคแท้จะไม่สวยงามอย่างไรเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง ครั้นแล้วก็เจริญวิปัสสนาบรรลุพระอรหันต์.

นอกจากความปีติปราโมทย์ที่เกิดขึ้นจากการระลึกถึงพระพุทธคุณดังกล่าวจะเป็นเหตุให้บรรลุธรรมแล้ว แม้ปีติที่บังเกิดภายในใจของผู้ฟังธรรม แสดงธรรม หรือสอนธรรมก็เป็นเหตุให้บรรลุธรรมได้เช่นกัน ดังมีข้อความปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถาว่า

ยา ปเนสา ธมฺมํ กเถนฺตสฺส วา สุณนฺตสฺส วา วาเจนฺตสฺส วา อนฺโต อุปฺปชฺชมานา ปีติ อุทคฺคภาวํ ชเนติ. อสฺสูนิ ปวตฺเตติ, โลมหํสํ ชเนติ, สายํ สํสารวฏฺฏสฺส อนฺตํ กตฺวา อรหตฺตปริโยสานา โหติ. (ธมฺม.อฏฺฐ ๘/๔๒)

ปีติที่บังเกิดภายในใจของผู้ฟังธรรม แสดงธรรม หรือสอนธรรมย่อมทำให้เกิดความอิ่มเอิบใจ ทำให้น้ำตาไหล ขนลุกชูชัน ปีติที่มีลักษณะเช่นนี้สามารถทำที่สุดแห่งสังสารวัฏมีพระนิพพานเป็นจุดหมาย.

พิจารณาบทมหานมัสการโดยหยั่งลงสู่ขันธ์เป็นต้น (โอตรณหาระ)

บทว่า **นโม** มีองค์ธรรมโดยตรงคือ**มหากุศลจิตตุปบาท** สามารถจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

๑. **ขันธ์**

- เวทนาเจตสิกในมหากุศลจิต ชื่อว่าเวทนาขันธ์
- สัญญาเจตสิก ชื่อว่าสัญญาขันธ์
- เจตสิกที่เหลือเว้นเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารขันธ์
- มหากุศลจิต ชื่อว่า วิญญาณขันธ์

๒. **อายตนะ**

- มหากุศลจิต ๘ ดวง ชื่อว่า มนายตนะ
- เจตสิก ๓๘ ดวงที่ประกอบตามสมควร ชื่อว่า ธรรมายตนะ

๓. **ธาตุ**

- มหากุศลจิต ๘ ดวง ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ
- เจตสิก ๓๘ ดวง ชื่อว่า ธรรมธาตุ

๔. **อินทรีย์**

- เวทนาเจตสิกในมหากุศลโสมนัส ๔ ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์
- เวทนาเจตสิกในมหากุศลอุเบกขา ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์
- ชีวิตินทรีย์เจตสิก ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์
- มหากุศลจิต ๘ ดวง ชื่อว่า มนินทรีย์
- ศรัทธาเจตสิก ชื่อว่า สัทธินทรีย์

- วิริยเจตสิก ชื่อว่า วิริยินทรีย์
- สติเจตสิก ชื่อว่า สตินทรีย์
- เอกัคคตาเจตสิก ชื่อว่า สมาธินทรีย์
- ปัญญาเจตสิก ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

๕. **ปฏิจจสมุปบาท** (อนุโลมนัย)

- เจตนาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า สังขาร
- เหตุของสังขารคืออวิชชา สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
- วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
- นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
- สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
- ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
- เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
- ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
- อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
- ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
- ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปยาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย

ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิโลมนัย)

- ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า วิชชา
- เมื่อวิชชาเกิด อวิชชาย่อมดับไป
- สังขารย่อมดับเพราะอวิชชาดับ

- วิญญาณย่อมดับเพราะสังขารดับ
- นามรูปย่อมดับเพราะวิญญาณดับ
- สฬายตนะย่อมดับเพราะนามรูปดับ
- ผัสสะย่อมดับเพราะสฬายตนะดับ
- เวทนาย่อมดับเพราะผัสสะดับ
- ตัณหาย่อมดับเพราะเวทนาดับ
- อุปาทานย่อมดับเพราะตัณหาดับ
- ภพย่อมดับเพราะอุปาทานดับ
- ชาติย่อมดับเพราะอุปาทานดับ
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ ย่อมดับเพราะชาติดับ

มีข้อสังเกตว่า แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์เป็นต้นนี้เป็นวิธีที่พระพุทธองค์ใช้ในการสอนธรรมเสมอ ด้วยเหตุว่า ความเข้าใจธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียดถึงแก่น จะนำไปสู่ความเข้าใจธรรมอื่นๆ ได้ทั้งหมด โดยเน้นความเข้าใจสภาวธรรมเรื่องขันธ์ อายตนะ เป็นต้น

ความเข้าใจเรื่องขันธ์เป็นต้นนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เมื่อผู้สาธยายพระพุทธคุณด้วยบทพระบาลีว่า ***นโม****...*ที่แสดงขันธ์ ได้ทราบถึงขันธ์เช่นนี้แล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ขันธ์ที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของขันธ์อย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ยินดีและยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ก็จะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้เหมือนอย่างอุปติสสมาณพ

เรื่องอุปติสสมาณพ

สมัยก่อนบุคคลที่ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมได้ ก็เพราะว่าสามารถเข้าใจองค์ธรรมแล้วจำแนกเป็นขันธ์เป็นต้นได้ จึงทราบว่าธรรมอย่างไหนควรกำหนดรู้ ธรรมอย่างไหนควรละ ธรรมอย่างไหนควรกระทำให้แจ้ง และธรรมอย่างไหนควรอบรมให้เกิดขึ้น แล้วกำหนดรู้ขันธ์ ๕ จึงบรรลุคุณธรรมพิเศษได้ เช่น คาถาที่พระอัสสชิแสดงแก่อุปติสสมาณพว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.[๙๖]

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น
พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้.

คำว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด” คือ ขันธ์ ๕ ซึ่งเกิดจากตัณหา แม้พระอัสสชิจะมิได้ระบุว่าธรรมดังกล่าวคืออะไร และเหตุเกิดคืออะไร แต่อุปติสสะมาณพก็เข้าใจว่าธรรมดังกล่าวคือขันธ์ ๕ และเหตุเกิดคือตัณหา เพราะสมมุติบัญญัติตามหลักภาษาสันสกฤตถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้น เนื่องจากเป็นบัญญัติของคนสมัยก่อนสืบทอดกันมา จึงถือว่าไม่มีเหตุเกิดแต่อย่างใด ดังนั้น สิ่งที่มีเหตุเกิดก็คือปรมัตถธรรมหรือสภาวธรรมที่เป็นขันธ์ ๕ นั่นเอง อันมีเหตุเกิดคือตัณหาที่เป็นความทะยานอยากในอารมณ์ที่พบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

คำว่า "ความดับของธรรมเหล่านั้น" คือความดับของขันธ์ ๕ นั่นเอง

อนึ่ง ขันธ์ ๕ เป็นปริญเญยยธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตัณหาเป็นปหาตัพพธรรม คือ ธรรมที่ควรละ ความดับของขันธ์เป็นสัจฉิกาตัพพธรรม คือ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง อุปติสสมาณพ เข้าใจข้อความเหล่านี้ได้ด้วยปัญญาของตนที่สั่งสมมาตั้งแต่อดีตชาติ อีกทั้งยังเข้าใจแนวทางในการเจริญวิปัสสนาที่เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ เรียกว่า ภาเวตัพพธรรม คือ ธรรมที่ควรอบรม จะเห็นได้ว่า อุปติสสมาณพเข้าใจขันธ์ ๕ เป็นต้นตามความเป็นจริงในคาถานี้แล้ว ได้เจริญสติกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง แล้วบรรลุโสดาปัตติมรรค

มีข้อสังเกตว่า ในคาถานี้ มิได้กล่าวถึงอุบาย คือ ปฏิปทาอันได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค แต่อุปติสสมาณพเข้าใจวิธีเจริญสติปัฏฐานและอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ด้วยบารมีของอัครมหาสาวกที่ตนสั่งสมไว้หลายแสนกัป จึงเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเมื่อฟังคาถาจบ

สงเคราะห์บทมหานมัสการลงในรูปนาม

บทว่า **นโม** มีองค์ธรรมโดยตรงคือ**มหากุศลจิตตุปบาท** จำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทดังที่ได้แสดงมาแล้ว ขันธ์เป็นต้นดังกล่าวนั้น เมื่อว่าโดยย่อแล้วได้แก่ **รูปนาม** นั่นเองอันจัดเป็นวิปัสสนาภูมิ (ที่เกิดของวิปัสสนา)

รูปนามดังกล่าวจัดว่าเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา

ความเข้าใจเรื่องรูปนามนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เมื่อผู้สาธยายบทมหานมัสการที่แสดงถึงรูปนาม ได้ทราบเช่นนี้แล้ว เจริญวิปัสสนากำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามนั้น ย่อมไม่ยินดีและยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ก็จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้

ผู้ที่ไม่อาจแยกแยะขอบเขตของนามรูป ย่อมหลงผิดปรุงแต่งสิ่งที่ใจรับรู้ตลอดเวลา ส่งผลให้กิเลสพอกพูนขึ้น บางคนก็เศร้าโศกและรำพันคร่ำครวญเพราะพลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รัก แต่ผู้ที่กำหนดรู้ด้วยปัญญา พิจารณาอย่างถูกต้อง ย่อมไม่ทำปฏิกิริยาปรุงแต่งด้วยความชอบหรือไม่ชอบ ส่งผลให้กิเลสอ่อนกำลังลง จนในที่สุดก็ถูกละได้โดยเด็ดขาดด้วยมรรคญาณเหมือนสันตติอำมาตย์ที่เศร้าโศกเพราะการเสียชีวิตของหญิงนักฟ้อน แต่เมื่อได้ฟังธรรมแล้วเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบัน ได้บรรลุธรรมขณะฟังธรรมจบ

เรื่องสันตติอำมาตย์

มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยพุทธกาล อำมาตย์ของพระเจ้าโกศลชื่อสันตติอำมาตย์ได้รับพระบรมราชานุญาติให้เสวยราชสมบัติ ๗ วัน เขามีความสุขเพลิดเพลินด้วยการดื่มสุราและสนุกสนานกับเหล่านางรำ เมื่อเขาไปถึงท่าน้ำพร้อมกับบริวารในวันที่ ๗ พบพระผู้มีพระภาคแล้วแสดงความเคารพบนคอช้าง พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์ว่า "เขาจะรับฟังคาถาบทหนึ่งแล้วบรรลุอรหัตผลในวันนี้และจะปรินิพพานในเพศคฤหัสถ์"

ต่อมาในเวลาเย็น หญิงนางรำคนรักของอำมาตย์นั้นเสียชีวิตกระทันหันในขณะฟ้อนรำ เขาเสียใจมาก จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อดับความโศกนั้น พระพุทธองค์ตรัสพระธรรมเทศนาว่า

ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนํ
มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสิ.

เธอจงทำกิเลสในอดีตให้เหือดแห้ง กิเลสในอนาคตอย่าได้มีแก่เธอ ถ้าเธอไม่ยึดมั่นรูปนามปัจจุบัน ก็จักเป็นผู้สงบอยู่ได้.

คำว่า "เธอจงทำกิเลสในอดีตให้เหือดแห้ง" หมายความว่า กิเลสย่อมเกิดจากการระลึกถึงเรื่องอดีตที่เคยเห็น ได้ยิน สัมผัสหรือรู้ทางใจ และบุคคลควรรับรู้สภาวธรรมปัจจุบันเพื่อมิให้กิเลสดังกล่าวเกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อบุคคลระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันอยู่ เขาไม่อาจคิดถึงอดีตได้ เพราะจิตรับรู้อารมณ์เดียวในขณะเดียวเท่านั้น และกิเลสที่เกิดจากการคิดถึงอดีตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ แม้ในขณะที่หวนระลึกถึงอดีตก็ควรกำหนดรู้จิตที่คิดฟุ้งซ่านไปด้วย

เมื่อสันตติอำมาตย์ฟังธรรมแล้วก็เจริญวิปัสสนา (เจริญสติปัฏฐาน) ในขณะฟัง โดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน คือ สภาวะเห็น ได้ยิน ความเข้าใจ ความตรึก หรือความปีติยินดี ฯลฯ พร้อมทั้งกำหนดรู้จิตที่คิดถึงอากัปกิริยาของหญิงนักฟ้อนที่เพิ่งดับไปโดยความเป็นสันตติปัจจุบัน

คำว่า "กิเลสในอนาคตอย่าได้มีแก่เธอ" หมายความว่า กิเลสมีความปรารถนาและความวิตกกังวลเป็นต้น ย่อมเกิดจากการคิดถึงเรื่องอนาคต บุคคลควรรับรู้สภาวธรรมปัจจุบันเพื่อมิให้กิเลสดังกล่าวเกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อบุคคลกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบันอยู่ เขาไม่อาจคิดถึงอนาคตได้ และกิเลสที่เกิดจากการคิดถึงอนาคตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ แม้ในขณะที่หวนระลึกถึงอนาคตก็ควรกำหนดรู้จิตที่คิดฟุ้งซ่านไปด้วย

เมื่อสันตติอำมาตย์ฟังธรรมแล้วก็เจริญวิปัสสนา (เจริญสติปัฏฐาน) ในขณะฟัง โดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน พร้อมทั้งกำหนดรู้จิตที่ต้องการจะอยู่ร่วมกับหญิงนักฟ้อนต่อไป หรือกำหนดรู้จิตที่เศร้าโศกเพราะการพลัดพรากจากหญิงนักฟ้อนนั้น

คำว่า "ถ้าเธอไม่ยึดมั่นรูปนามปัจจุบัน" หมายความว่า บุคคลพึงเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันว่าเป็นเพียงรูปนาม ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี เพื่อไม่ให้เกิดความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และสวยงาม

เมื่อสันตติอำมาตย์ ฟังธรรมพร้อมทั้งเจริญวิปัสสนา (สติปัฏฐาน) โดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัด จึงไม่เกิดกิเลสที่หวนคิดถึงอดีต หรือใฝ่ฝันอนาคต และหยั่งเห็นสภาวธรรมรูปนามที่เกิดดับตามความเป็นจริงจนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตผล ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ ดังนั้น พระพุทธองค์ จึงตรัสข้อความว่า "อุปสนฺโต จริสฺสสิ (ก็จักเป็นผู้สงบอยู่ได้)"

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อสังเกตว่า การที่บุคคลได้บรรลุธรรมขณะฟังธรรมหรือในเรื่องอื่นท่านองเดียวกันนั้น ลำพังการฟังธรรมอย่างเดียวโดยไม่กำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะ ย่อมไม่อาจทำให้บรรลุธรรมได้ ท่านเหล่านั้นต้องกำหนดรู้รูปนามในขณะนั้น แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับ ดังข้อความในอรรถกถาของมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

> ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ กญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ. ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสกปริเทเว สมติกฺกนฺตาติ เวทิตพฺพา.
>
> “อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาย่อมไม่มีโดยมิได้กำหนดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม ดังนั้น ควรทราบว่า แม้ท่านเหล่านั้น[สันตติอำมาตย์และนางปฏาจารา]ได้ล่วงพ้นความเศร้าโศกและความคร่ำครวญด้วยหนทาง[คือสติปัฏฐาน]นี้”

ตามข้อความในคัมภีร์ จึงสรุปได้ว่า การที่สันตติอำมาตย์สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ล่วงพ้นความเศร้าโศกได้โดยสิ้นเชิงนั้น ท่านจะต้องกำหนดสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรมตามแนวทางของการเจริญสติปัฏฐานอย่างแน่นอน

พิจารณาบทมหานมัสการโดยจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ (เทสนาหาระ)

อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ มีลักษณะไม่แปรปรวนโดยสภาวะของตน กล่าวคือ ทุกขสัจ (ความจริงคือทุกข์) มีสภาพบีบคั้น สมุทัยสัจ (ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์) เป็นเหตุของทุกขสัจ นิโรธสัจ (ความจริงคือความดับทุกข์) เป็นความดับของทุกขสัจ และมัคคสัจ (ความจริงคือทางดับทุกข์) เป็นทางบรรลุนิโรธสัจ ว่าโดยโลกูปมาหรือการเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขสัจ เหมือนโรค สมุทยสัจเหมือนเชื้อโรค นิโรธสัจเหมือนความมีสุขภาพดี และมัคคสัจเหมือนการรักษาโรค

การแสดงธรรมของพระพุทธองค์ตลอด ๔๕ พรรษา เน้นที่การประกาศอริยสัจทั้ง ๔ แต่เป็นการแสดงโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้ฟังธรรมในแต่ละโอกาส อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นหลัก ดังนั้น **อริยสัจ ๔** จึงเป็นหัวใจคำสอนทั้งหมดซึ่งในสามัญญูผลสูตรเป็นต้น เรียกว่า สามุกกังสิกเทศนา

บทว่า **นโม** มีองค์ธรรมโดยตรงคือมหากุศลจิตตุปบาทที่มีปณามเจตนาอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์เป็นประธาน สามารถสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหัวใจของคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. สุขเวทนา (ความสุขกาย), โสมนัสสเวทนา (ความสุขใจ) ที่ประกอบกับปณามเจตนานั้น และอติอิฏฐารมณ์คือพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวว่า **ตสฺส ภควโต** ชื่อว่า **อัสสาทะ** (ความยินดีพอใจ หรือสภาวะที่ทำให้เหล่าสัตว์ยินดีได้แก่ตัณหา) จัดเป็น**สมุทัยสัจ**

๒. ทุกขเวทนา (ความทุกข์กาย), โทมนัสสเวทนา (ความทุกข์ใจ), หรือทุกข์ ๓ ประการคือทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ หรือสังขารที่มีในภูมิ ๓ ที่ดำรงอยู่ในอติอิฏฐารมณ์คือพระพุทธเจ้า ชื่อว่า **อาทีนวะ** (โทษของอัสสาทะ คือ ทุกข์ทั้งหมด) จัดเป็น**ทุกขสัจ**

๓. มรรคและนิพพานที่ผู้กระทำความนอบน้อมปรารถนา และมรรคที่ดำรงอยู่ในพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวว่า **ตสฺส ภควโต** รวมทั้งพระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคนั้น ชื่อว่า **นิสสรณะ** (สภาวะทำให้สลัดออกจากทุกข์คืออริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ คือกายานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, ธรรมานุปัสสนาที่เกิดในกระแสจิตของผู้สาธยาย หรือหมายถึงสภาวะสลัดออกจากทุกข์อันได้แก่นิพพานที่เกิดแก่บุคคลผู้สาธยายดังกล่าว) มีปรากฏโดยปริยาย จัดเป็น**นิโรธสัจ**

๔. ผลจากการน้อมระลึกถึงพระพุทธคุณที่เกิดแก่ผู้สาธยาย คือการกำจัดอันตราย, ขจัดภัยและความกลัว, สุตมยปัญญา, วิสุทธิ ๖ กล่าวคือย่อมได้รับปัญญาเป็นลำดับแรกแล้วเพียรปฏิบัติธรรมคือวิสุทธิ ๖ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเบื้องแรกของอริยมรรค อีกทั้งบรรลุสมบัติในภพมีอายุและวัณณะเป็นต้นในภพนี้และภพต่อไปโดยมีการระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นมูลเหตุ ชื่อว่า **ผล** (จุดมุ่งหมายคือผล) จัดเป็น**ทุกขสัจ**

๕. อติอิฏฐารมณ์คือพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวว่า **ตสฺส ภควโต** ซึ่งเป็นเหตุใกล้ของอริยมรรค และเหตุต่างๆ เช่น โยนิโสมนสิการ, การคบหาสัตบุรุษ, ศรัทธา ซึ่งเป็นเหตุของปณามเจตนาตามที่กล่าวว่า นโม พร้อมด้วยปฏิปทาอันเป็นวิปัสสนาญาณก่อนจะบรรลุมรรคญาณ ชื่อว่า **อุบาย** (วิธีปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์) มีปรากฏโดยปริยาย จัดเป็น**มัคคสัจ**

๖. การที่คล้ายจะชักชวนว่า "พวกท่าน จงนอบน้อมพระพุทธเจ้าเถิด" โดยคล้อยตามทิฏฐานุคติ เพราะเล็งเห็นประโยชน์ดังกล่าวชื่อว่า **อาณัตติ** (การแนะนำให้เว้นความชั่วและทำความดี) จัดเป็น**มัคคสัจ**

การแนะนำให้พิจารณาในสาระทั้ง ๖ มีอัสสาทะเป็นต้นนี้ เป็นไปตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการแสวงหาความจริงของชีวิต ทั้งยังทรงแนะนำผู้อื่นไว้ในพระสูตรต่าง ๆ เช่นในสังยุตตนิกาย ขันธวรรคว่า

ยโต จ ขฺวาหํ ภิกฺขเว อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ เอวํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต อาทีนวญฺจ อาทีนวโต นิสฺสรนญฺจ นิสฺสรณโต ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ. อถาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณ-พฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ ปจฺจญฺญาสึ. ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ "อกุปฺปา เม วิมุตฺติ. อย-มนฺติมา ชาติ. นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ. (สํ.ข. ๑๗.๒๗.๑๔)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อตถาคตได้หยั่งเห็นความยินดีพอใจอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ว่าเป็นสภาพยินดีพอใจ หยั่งเห็นโทษว่าเป็นโทษ และหยั่งเห็นการออกจากอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นการสลัดออกอย่างนี้ ตถาคตได้ปฏิญาณ ว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกที่มีเทวดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะพราหมณ์ พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์ ปัญญารู้เห็นได้เกิดแก่ตถาคตว่า ความหลุดพ้นของเราไม่พินาศแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีภพใหม่อีกในกาลนี้"

พระมหากัจจายนเถระ ผู้รจนาคัมภีร์เนตติปกรณ์ได้จำแนกอริยสัจ ๔ ตามหลักเทสนาหาระ (แนวทางในการแสดงอัสสาทะเป็นต้น) ดังนี้

- **ทุกขสัจ** คือ เตภูมิกธรรมเว้นตัณหาจัดเป็นอาทีนวะ (โทษ) เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน

- **ทุกขสัจ** คือ เตภูมิกธรรมเว้นตัณหาอันเป็นผลฝ่ายโลกิยะของการน้อมระลึกถึงพุทธคุณจัดเป็นจุดมุ่งหมายที่เกิดจากการสาธยาย
- **สมุทัยสัจ** คือ ตัณหา จัดเป็นอัสสาทะ
- **นิโรธสัจ** คือ พระนิพพานจัดเป็นนิสสรณะ เพราะเป็นความพ้นทุกข์
- **มัคคสัจ** คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นอุบาย เพราะเป็นเหตุพ้นทุกข์
- **มัคคสัจ** คือ การชักชวนโดยตรงหรือโดยอ้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้าจัดเป็นการชักชวนเพื่อความพ้นทุกข์

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **นโม** มีองค์ธรรมโดยตรงคือมหากุศลจิตตุปบาทที่มีศรัทธาเป็นประธานอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นในขณะนั้น มหากุศลจิตตุปบาทนั้น ชื่อว่า **ทุกขสัจ** (ความจริงคือทุกข์ โดยองค์ธรรม ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ เว้นโลภะ รูป ๒๘)

ทุกขสัจนั้น เป็นผลที่ไม่เว้นจากเหตุ จึงถือเอาตัณหา (กามตัณหา, ภวตัณหา, วิภวตัณหา) ซึ่งเป็นเหตุด้วย, ตัณหานั้น ชื่อว่า **สมุทัยสัจ** (ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ โดยองค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก)

สมุทัยสัจนั้น เป็นปหาตัพพธรรมซึ่งไม่เว้นจากปหายกธรรม จึงถือเอาอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นซึ่งเป็นปหายกธรรมด้วย, อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น ชื่อว่า **มัคคสัจ** (ความจริงคือธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์เป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔)

มัคคสัจนั้น เป็นอารัมมณิกธรรม ซึ่งไม่เว้นจากอารัมมณธรรม จึงถือเอาพระนิพพานอันเป็นอารัมมณธรรมนั้นด้วย พระนิพพานนั้น ชื่อว่า **นิโรธสัจ** (ความจริงคือความดับทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน)

อริยสัจ ๔ จำแนกเป็นรูปนาม ดังนี้

- **ทุกขสัจ** เป็นทั้งรูปและนาม
- **สมุทัยสัจ** เป็นนาม
- **นิโรธสัจ** เป็นนาม
- **มัคคสัจ** เป็นนาม

อริยสัจมีเพียง ๔ ประการ เพราะไม่มีสภาพอื่นที่บุคคลพึงหยั่งเห็นซึ่งพ้นไปจากความเป็นไปของนามรูป เหตุเกิดของนามรูป ความดับของนามรูป และเหตุแห่งความดับของนามรูป เมื่อบุคคลเจริญสติระลึกรู้รูปนามปัจจุบันจนกระทั่งหยั่งเห็นความเกิดดับแล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอริยสัจทั้ง ๔ ประการ กล่าวคือ

- การกำหนดรู้รูปนามเป็นปริญญากิจ คือ การกำหนดรู้ทุกขสัจ

- การละความเพลิดเพลินยินดีในรูปนามที่รับรู้ด้วยสติอยู่เป็นปหานกิจ คือ การละสมุทัย

- การไม่เกิดขึ้นแห่งตัณหา อุปาทาน กรรม และรูปนามที่เป็นผลกรรมด้วยการกำหนดรู้ปัจจุบันเป็นสัจฉิกิริยากิจ คือ การกระทำนิโรธสัจให้แจ้ง การดับตัณหาเป็นต้นดังกล่าวจัดเป็นการดับชั่วขณะด้วยวิปัสสนาซึ่งเรียกว่า ตทังคนิโรธ เมื่อบรรลุอริยมรรคอย่างแท้จริง จึงจะรับรู้การดับของรูปนามทั้งปวงโดยประจักษ์ได้

- การหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่างและลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์จัดเป็นสัมมาทิฏฐิ ความดำริชอบเป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรชอบเป็นสัมมาวายามะ...ความตั้งมั่นชอบเป็นสัมมาสมาธิ การเจริญสติระลึกรู้ปัจจุบันอันประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ จัดเป็นภาวนากิจ คือ การเจริญมรรคสัจ

ความเข้าใจเรื่องอริยสัจ ๔ เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เมื่อผู้สาธยายบทมหานมัสการที่แสดงถึงอริยสัจ ๔ ดังกล่าวข้างต้น กำหนดมหากุศลจิตตุปบาทซึ่งจัดเป็นทุกขสัจกล่าวคือรูปนามได้เช่นนี้แล้ว ก็จะสามารถหลีกเลี่ยงจากทุกข์ด้วยการกำหนดรู้ และหลีกเลี่ยงให้พ้นจากเหตุเกิดของทุกข์ด้วยการละอีกทั้งสามารถรู้แจ้งความดับทุกข์โดยอาศัยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมได้รับอานิสงส์ที่มั่นคง มีอานิสงส์แน่นอน มีอานิสงส์แรงพอที่จะส่งผลให้ผู้นั้นก้าวขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคลในพระบวรพุทธศาสนาได้ตามลำดับชั้นมีพระโสดาบันอริยบุคคลเป็นต้น

ในสมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ มักทรงแสดงอริยสัจ ๔ หลังจากที่ได้แสดงอนุปุพพิกถามีทานเป็นต้น เมื่อผู้ฟังธรรมมีจิตพร้อมที่จะรับฟัง (กลฺลจิตฺต) มีจิตอ่อนโยน (มุทุจิตฺต) มีจิตปราศจากนิวรณ์ (วินีวรณจิตฺต) มีจิตร่าเริง (อุทคฺคจิตฺต) และมีจิตเลื่อมใส (ปสนฺนจิตฺต) เมื่อบุคคลฟังธรรมกอรปด้วยจิตดังกล่าว ความปีติปราโมทย์ย่อมจะมีกำลังมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ พระพุทธองค์ก็จะทรงแสดง**อริยสัจ ๔**

ท้ายสุดแห่งพระธรรมเทศนา พุทธบริษัทเหล่านั้นก็จะสามารถเข้าใจแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้อง และเจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะตามที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ก็สามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในพระบวรพุทธศาสนา ดังมีตัวอย่างท่านเหล่านั้น ดังนี้:-

เรื่องสุปปพุทธกุฏฐิ

มีเรื่องเล่าว่า ณ พระเวฬุวัน กลันทกนิวาปสถาน เขตกรุงราชคฤห์ วันหนึ่ง ชายคนหนึ่งชื่อว่าสุปปพุทธะ เป็นโรคเรื้อน ยากจน กำพร้า ยากไร้ เมื่อพระพุทธเจ้ามีบริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อมประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ เขาได้เห็นหมู่มหาชนนั้นนั่งประชุมกันอยู่ ก็คิดว่า "กำลังมีการแจกของเคี้ยวหรือของบริโภคในที่นี้เป็นแน่" จึงได้เข้าไปยังสถานที่นั้น ได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ก็เปลี่ยนใจจะฟังธรรม

พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นชายโรคเรื้อนนั้นแล้วทรงทราบว่า ชายคนนี้จะรู้แจ้งธรรมได้ จึงทรงปรารภชายโรคเรื้อนชื่อสุปปพุทธะ ตรัสอนุปุพพิกถามีทานเป็นต้นมีเนกขัมมะเป็นที่สุด

เมื่อทรงทราบว่าชายโรคเรื้อนนั้นมีจิตควรบรรลุธรรม ละเอียดอ่อน ปราศจากนิวรณ์ มีความร่าเริงเลื่อมใส จึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ **ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** ธรรมจักษุอันไร้ธุลี ปราศจากมลทิน ได้เกิดแก่ชายโรคเรื้อนในขณะนั้นว่า "สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สภาวธรรมนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา" เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทิน ควรรับน้ำย้อมเป็นอย่างดี. เขาได้เจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะตามที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำแล้วบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน.

เรื่องอุตตราเทพนารี

มีเรื่องเล่าว่า สมัยที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวนารามใกล้กรุงราชคฤห์ ครอบครัวของท่านปุณณเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระบวรพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าตัวท่านปุณณเศรษฐีก็ดี ภรรยาของท่านเศรษฐีก็ดี และบุตรีนามว่าอุตตรากุมารีก็ดีต่างก็ล้วนมีบุญบารมีได้บรรลุมรรคผลสำเร็จพระโสดาบันอริยบุคคลทั้งสิ้น ต่อมาภายหลังนางอุตตราบุตรีนั้นมิได้มีความประมาท อุตสาหะให้ทานและสดับตรับฟังพระธรรมเทศนาอยู่เสมอ

วันหนึ่ง ได้สดับฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจ ๔ จากสำนักแห่งองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้บรรลุพระสกิทาคามิผล สำเร็จเป็นพระสกิทาคามีอริยบุคคลในพระบวรพระพุทธศาสนา

พิจารณาบทมหานมัสการด้วยการเจริญภาวนา
ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ (ภาวนาสมาโรปนหาระ)

โพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ เป็นธรรมเกื้อหนุนแก่อริยมรรค ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ จัดว่าเป็นแนวปฏิบัติที่บริบูรณ์เพื่อความดับทุกข์มี ๗ หมวด ๓๗ ประการมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น

การนอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยบทพระบาลีว่า **นโม ตสฺส...** ชื่อว่าเป็นการเจริญสัทธินทรีย์ เมื่อเจริญสัทธินทรีย์ ชื่อว่าเจริญวิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์

เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ ชื่อว่าเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธรรมานุปัสสนา

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ ชื่อว่าเจริญสัมมัปปธาน ๔ คือ เพียรพยายามละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, เพียรพยามป้องกันอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ให้เกิดขึ้น, เพียรพยามให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด และเพียรพยายามให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งๆ ขึ้น

เมื่อเจริญสัมมัปปธาน ๔ ชื่อว่าเจริญอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา. เมื่อเจริญอิทธิบาท ๔ จัดว่าเป็นการเจริญพละ ๕ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ

เมื่อเจริญพละ ๕ ชื่อว่าเจริญโพชฌงค์ ๗ คือ สติ ธัมมวิจัย วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา. เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ ชื่อว่าเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ ย่อมประชุมพร้อมกันเสมอ เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการนั้นต้องบำเพ็ญไปพร้อมๆ กันอย่างนี้ ต่างแต่ว่าในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้นเป็นเพียงบุรพภาคมรรค จึงยังไม่เป็นธรรมสมังคี ต่อเมื่อถึงสัจจานุโลมิกญาณ (อนุโลมญาณ) ถึงอริยมรรค จึงจะเป็นธรรมสมังคีแท้ โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ จึงจะเกิดขึ้นพร้อมกันอย่างบริบูรณ์

มีข้อสังเกตว่า แนวทางเสนอวิธีปฏิบัติเพื่อให้ธรรมะนั้นๆ เจริญขึ้นในกรณีที่เป็นธรรมควรเจริญนี้เป็นวิธีที่พุทธองค์ใช้ในการสอนธรรมเสมอดังมีข้อความในคัมภีร์เนตติตอนว่าด้วยภาวนาสมาโรปนหาระว่า

จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ ภาวิยมาเนสุ ปญฺจินฺทฺริยานิ ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ ภาวิยมาเนสุ ปญฺจ พลานิ ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. ปญฺจสุ พเลสุ ภาวิยมาเนสุ โพชฺฌงฺคา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. สตฺตสุ โพชฺฌงฺเคสุ ภาวิยมาเนสุ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉติ. สพฺเพว โพชฺฌงฺคา ธมฺมา โพธิปกฺขิยา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ.

“เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัปปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเธอเจริญสัมมัปปธาน ๔ อยู่ อิทธิบาท ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอิทธิบาท ๔ อยู่ อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ อยู่ พละ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญพละ ๕ อยู่ โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘

ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา โพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา”

ในคัมภีร์ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หน้า ๗๒ กล่าวว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ประชุมพร้อมกันเสมอ ดังมีข้อความว่า

“และพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวง คือ พระสติปัฏฐานสี่...ทั้งสามสิบเจ็ดประการนี้ จัดเปนดุมแห่งพระธรรมจักรนั้น เพราะเหตุว่าเปนที่ประชุมแห่งพระปฏิจจสมุปบาทธรรมมีอวิชชาและสังขารเปนต้นเปนเดิม...แท้จริงพระโยคาวจรเจ้าเจริญพระสติปัฏฐานและพระสัมมัปปธาน พระอิทธิบาทนั้นก็ดี เจริญพระอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และอังฐังคิกมรรคก็ดี จะได้ปราศจากพิจารณาสังขารและวิญญาณ ปราศจากพิจารณานามรูป และสฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทานนั้นหามิได้ แต่ล้วนพิจารณาสังขารเปนอารมณ์ พิจารณานามรูปเปนอารมณ์ พิจารณาสฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เปนอารมณ์สิ้นด้วยกัน เหตุฉนี้ พระโพธิปักขิยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดมีพระสติปัฏฐานเปนอาทินี้ จึงจัดเปนดุมเปนที่ประชุมแห่งกำ อันกล่าวคือพระปฏิจจสมุปบาทธรรมทั้งปวง. นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเถิดว่า พระธรรมเทศนาอันพระศาสดาจารย์ตรัสเทศนานั้นมีพระโพธิปักขิยธรรมเปนดุม มีพระปฏิจจสมุปบาทเปนกำ มีพระจตุราริยสัจจ์เปนกง ตรัสเทสนานั้นมีอัตถะไหวถึงกัน สำแดงแต่ดุมก็ไหวถึงตลอดกำตลอดกง สำแดงแต่กงก็ไหวตลอดกำตลอดดุม สำแดงแต่กำก็มีนัยอันไหวตลอดดุมตลอดกง...”

พิจารณาบทมหานมัสการโดยเปลี่ยนตรงกันข้าม (ปริวัตตนหาระ)

บทว่า **นโม ตสฺส** ... โดยองค์ธรรมได้แก่ มหากุศลจิตตุปบาทมีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อมหากุศลจิตตุปบาทและเหตุใกล้เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้นอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา ชื่อว่ากำจัดอกุศลธรรมที่ตรงกันข้าม คือ ความไม่ศรัทธา ความประมาท ความเกียจคร้าน ความริษยาและความตระหนี่เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคืออโยนิโสมนสิการเป็นต้น และผลของอกุศลเหล่านั้น คือ ภัยในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์ตามลำดับ

มีข้อสังเกตว่า แนวทางเสนอเนื้อหาหรือความคิดที่ตรงกันข้ามนี้ เป็นวิธีที่พระพุทธองค์และพระสาวกใช้ในการสอนธรรมเสมอ ในมัชฌิมนิกาย มหาจัตตารีสกสูตร พุทธองค์ทรงอธิบายธรรมที่เป็นกุศล ๒๐ ชนิด และธรรมที่เป็นอกุศล ๒๐ ชนิด ในตอนท้ายได้อธิบายถึงความสำคัญของการเข้าใจธรรมะทั้งสองด้านซึ่งตรงกันข้ามกัน เพื่อประโยชน์ในการบรรลุธรรม เพราะทำให้แบ่งแยกได้ว่า สิ่งใดถูกควรสรรเสริญ สิ่งใดผิดควรตำหนิ มิฉะนั้นแล้ว อาจถือผิดได้ ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมํ มหาจตฺตารีสกํ ธมฺมปริยายํ ครหิตพฺพํ ปฏิกฺโกสิตพฺพํ มญฺเญยฺย.

ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม ทส สหธมฺมิกา วาทานุวาทา คารยฺหํ ฐานํ อาคจฺฉนฺติ. สมฺมาทิฏฺฐึ เจ ภวํ ครหติ. เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐี สมณพฺราหฺมณา เต โภโต ปุชฺชา, เต โภโต ปสํสา. (ม.อุ. ๑๔.๑๔๓.๑๒๙)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงสำคัญที่จะติเตียนคัดค้านธรรมเทศนาชื่อมหาจัตตารีสกะนี้ การพูดและการพูดตามที่ปรากฏในปัจจุบันอันชอบด้วยเหตุ ๑๐ อย่างของสมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้น ย่อมถึงฐานะน่าตำหนิในปัจจุบันโดยแท้ ถ้าใครติเตียนสัมมาทิฏฐิ เขาก็ต้องบูชาสรรเสริญสมณะพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิผิด"

พิจารณาบทมหานมัสการโดยกำจัดปฏิปักษ์ธรรม (ปหานสมาโรปนหาระ)

บทว่า **นโม ตสฺส** ...แสดงการนอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา จึงเป็นการเจริญอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่ากำจัดอกุศลธรรม คือ อสัทธิยะ (ความไม่ศรัทธา), โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน), ปมาทะ (ความประมาท), อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน), อวิชชา (ความไม่รู้) อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออินทรีย์ ๕ เหล่านั้น และยังกำจัดวิปัลลาสธรรม ๔ ประการซึ่งตรงกันข้ามกับสติปัฏฐาน ๔ อีกด้วย

ความข้อนี้ จะเห็นได้ว่า สมดังพระดำรัสที่พระผู้ มีพระภาคเจ้าตรัสแก่พระสารีบุตรเถระที่อาปณนิคมว่า

"ดูกรสารีบุตร อริยสาวกผู้ใด มีศรัทธามั่น เลื่อมใสยิ่งในตถาคต อริยสาวกนั้น ไม่เคลือบแคลงสงสัยในตถาคต หรือในศาสนาของตถาคต จักพึงถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้อย่างแน่นอน

สารีบุตร เมื่อศรัทธาของอริยสาวกนั้นเป็น **สัทธินทรีย์** อริยสาวกนั้น พึงหวังได้ว่า จักเป็นผู้ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม จักยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม

เมื่อความเพียรของอริยสาวกเป็น **วิริยินทรีย์** อริยสาวกนั้น พึงหวังได้ว่า จักเป็นผู้ประกอบด้วยสติระลึกถึงกิจที่ทำและคำพูดที่นานได้

เมื่อสติของอริยสาวกเป็น **สตินทรีย์** อริยสาวกนั้น พึงหวังได้ว่า จักได้ความสงบแห่งจิต จักได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต

เมื่อสมาธิของอริยสาวกเป็น **สมาธินทรีย์** อริยสาวกนั้น พึงหวังได้ว่า จักรู้ชัดถึงเบื้องต้นและที่สุดของสังสารวัฏ อริยสาวกนั้นจักถึงความดับ ด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือแห่งกองมืดคืออวิชชา และตัณหา (ความทะยานอยาก) นั้นด้วยปัญญา

สารีบุตร ก็เมื่อปัญญาของอริยสาวกเป็น **ปัญญินทรีย์** อริยสาวกนั้นจักสละคืนอุปธิทั้งปวง ถึงความสิ้นตัณหา สิ้นกำหนัด ถึงความดับคือพระนิพพานได้ในที่สุด นี้คือศรัทธาที่ประกอบด้วยอินทรีย์ ๕ ดังนี้”

หมายเหตุ:- ในบทมหานมัสการนี้สามารถจำแนกได้ทั้ง ๑๖ หาระ แต่ที่นำมาแสดงในที่นี้เป็นเพียงตัวอย่างและเป็นการแสดงโดยย่อ

สำหรับหาระที่เหลือ คือ วิจยหาระ (แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่าง) ลักขณหาระ (แนวทางในการแสดงลักษณะที่เสมอกัน) จตุพยูหหาระ (แนวทางในการอธิบาย ๔ วิธี) วิภัตติหาระ (แนวทางในการจำแนกสภาวธรรมโดยภูมิเป็นต้น) เววจนหาระ (แนวทางในการแสดงคำไวพจน์) ปัญญัตติหาระ (แนวทางในการแสดงบัญญัติ) โสธนหาระ (แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบท) อธิษฐานหาระ (แนวทางในการแสดงโดยสามัญและโดยพิเศษ) ปริกขารหาระ (แนวทางในการแสดงเหตุและปัจจัย) ยุตติหาระ (แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ) อาวัฏฏหาระ (แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ตรงกันข้าม) หาระทั้ง ๑๑ ประการเหล่านี้ ไม่ได้นำมาแสดงในหนังสือเล่มนี้ หากมีโอกาสจะเขียนเฉพาะเรื่องนี้ในครั้งต่อไป

ตสฺส

ตสฺส มูลํ มหาญาโณ อุเปสิ โพธิมณฺฑเล

ตสฺส พุทฺธสฺส ปาเท จ สโพธิโย นมามหํ.

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีพระญาณอันยิ่งใหญ่ เสด็จเข้าใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์ ข้าพเจ้านมัสการพระบาทพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยโพธิพฤกษ์.

วิธีแปลบทว่า ตสฺส

บทว่า **ตสฺส** เป็นพุทธทัพพวาจกปโยควันตสรรพนาม มีบทวิเสสยะ คือ ภควโต ประกอบร่วมอยู่ในพากย์ เรียกว่าปสิทธวิสัย (มีอรรถที่ประจักษ์เป็นวิสัย) จึงแปลว่า "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น" หมายถึงพระโคดมพุทธเจ้าที่ได้ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรมหรือพุทธบารมีเมื่อคราวเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์พระองค์นั้นนั่นเอง

พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรกว่า ท่านจะได้เป็นพระพุทธเจ้าแน่แท้ในอนาคต ก็จะพิจารณาพุทธการกธรรมที่พระโพธิสัตว์องค์ก่อนๆ ได้บำเพ็ญมาแล้วว่ามีอะไรบ้าง และจะต้องบำเพ็ญหรือปฏิบัติข้อธรรมแต่ละข้ออย่างไร ยังมีธรรมข้ออื่นที่ต้องบำเพ็ญอีกหรือไม่ ดังที่พระสารีบุตรทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า มีเท่าไร พระเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูกรสารีบุตร ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้ามี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา ดูกรสารีบุตร ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ เป็นพุทธการกธรรม (ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า)

ก็พุทธการกธรรมหรือพุทธบารมีนี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมจริงๆ แล้วก็มีอยู่ ๑๐ ประการ แต่ว่าบรรดาพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย กว่าจะสามารถยังบารมีเหล่านี้ให้บริบูรณ์เต็มที่ จนกระทั่งได้ตรัสรู้เป็นเอกองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ไม่ใช่ว่าจะสร้างบารมีเป็นเวลาเล็กน้อยเพียง ๑๐ ชาติ ๒๐ ชาติ โดยที่แท้ต้องใช้เวลาสร้างหลายอสงไขยหลายมหากัปนับชาติไม่ถ้วน เมื่อเป็นเช่นนี้พระพุทธบารมีทั้งหลายที่สร้างไว้แต่ละชาติจึงไม่เท่ากัน คือ บางชาติก็สร้างอย่างธรรมดาสามัญ แต่บางชาตินั้นก็สร้างอย่างอุกฤษฏ์สูงสุด ดังนั้น จึงจำแนกพระพุทธบารมีเหล่านี้แต่ละอย่างออกเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า **พระพุทธบารมีตรียางค์** โดยจัดเป็นพระบารมีอย่างธรรมดาสามัญประเภทหนึ่ง พระบารมีอย่างมัชฌิมาปานกลางประเภทหนึ่ง และพระบารมีอย่างสูงสุดเป็นอุกฤษฏ์ประเภทหนึ่ง จึงเป็นบารมี ๓๐ ถ้วนที่เรียกว่าบารมี ๓๐ ทัศ แยกเป็นแต่ละส่วน ดังนี้

ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี

ทานอุปบารมี ศีลอุปบารมี เนกขัมมอุปบารมี ปัญญาอุปบารมี วิริยอุปบารมี ขันติอุปบารมี สัจจอุปบารมี อธิษฐานอุปบารมี เมตตา-อุปบารมี อุเบกขาอุปบารมี

ทานปรมัตถบารมี ศีลปรมัตถบารมี เนกขัมมปรมัตถบารมี ปัญญาปรมัตถบารมี วิริยปรมัตถบารมี ขันติปรมัตถบารมี สัจจปรมัตถบารมี อธิษฐานปรมัตถบารมี เมตตาปรมัตถบารมี อุเบกขาปรมัตถบารมี

ทานบารมี เช่น การบริจาคสิ่งของภายนอกมีทรัพย์สมบัติเป็นต้น

ทานอุปบารมี เช่น การบริจาคอวัยวะมีดวงตาเป็นต้น

ทานปรมัตถบารมี เช่น การบริจาคชีวิต

บารมี ๓๐ ทัศเหล่านี้ พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญครบถ้วนบริบูรณ์แล้วตามสมควรแก่อภินิหาร (การตั้งจิตไว้อย่างมั่นคงเพื่อมุ่งสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า)ทรงทำลายกิเลสทั้งปวงพร้อมวาสนาตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ คือ อริยสัจ ๔ ด้วยพระปัญญาอันยิ่งเองที่โพธิบัลลังก์รวมระยะกาลเวลาที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมียาวนานถึงสี่อสงไขยแสนกัปนับตั้งแต่ที่ได้รับคำพยากรณ์จากสมเด็จพระมิ่งมงกุฎทีปังกรพุทธเจ้าเป็นองค์แรกและพระมิ่งมงกุฎกัสสปพุทธเจ้าเป็นองค์สุดท้าย

หลังจากทรงตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ได้เผยแผ่พระธรรมที่ตรัสรู้นั้นแก่เวไนยสัตว์ด้วยอุบายแห่งพุทธญาณ กล่าวคือทรงยังสัตว์ให้ตั้งอยู่ในประโยชน์โลกนี้ ประโยชน์โลกหน้า และประโยชน์สูงสุด คือ มรรค ผล พระนิพพาน ดังนั้น พระองค์ จึงทรงเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เป็นสักกะยิ่งกว่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม เป็นที่พึ่งของมวลมนุษย์และเหล่าเทวดาทั้งหลาย มีพระกิตติศัพท์เลื่องลือแผ่ขจรขจายไปในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ด้วยเหตุดังกล่าว บทว่า **ตสฺส** (นั้น) ในบทมหานมัสการนี้จึงเป็นบทวิเสสนะ (บทขยาย) ของบทว่า **ภควโต** นั่นเอง จึงแปลได้ว่า "ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น" ดังนี้แล. เกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาได้แสดงไว้ดังนี้ว่า

โส ภควาติ โย โส สมตึส ปารมิโย ปูเรตฺวา สพฺพกิเลเส ภญฺชิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ เทวานํ อติเทโว สกฺกานํ อติสกฺโก พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา โลกนาโถ ภาคฺยวนฺตาทีหิ การเณหิ ภควาติ ลทฺธนาโม, โส ภควา. ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตนฺติอาทิ.[๔๗]

คำว่า **โส ภควา** มีความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นใด ทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ถ้วนแล้ว ทรงทำลายกิเลสทั้งปวง (พร้อมทั้งวาสนา) ได้ตรัสรู้ด้วยพระปัญญาอันยิ่งซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม

ทรงเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ทรงเป็นสักกะยิ่งกว่าสักกะ ทรงเป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม ทรงเป็นนาถะของโลก ทรงได้พระนามว่า ภควา ด้วยเหตุมีความเป็นผู้ทรงมีภาคยะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น.

ก็คำว่า ภควา นี้เป็นคำระบุพระนามของพระศาสดา ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า พระนามว่า ภควา นี้พระชนนีมิได้ทรงขนาน ดังนี้เป็นต้น

ภควโต

ภควา อคฺคมคฺเคน ปญฺจมาเร อเสสโต
ภญฺชิตฺวาน สิขาปตฺโต สปลฺลงฺกํ นมามิ ตํ.

คนฺตฺวา มุนิวโร ตมฺหา อนิมิเส วราสเน
คเน ปุณฺณจนฺโทว สานิมิสํ นมามิ ตํ.

วนฺตามิโส นเภ นาโถ ทสฺเสตฺวา ปาฏิหาริยํ
วสาโท วิย จงฺกมิ สจงฺกมํ นมามิ ตํ.

โตรณฏฺฐิตสงฺกาโส โลกคฺโค รตนาฆเร
โตเสสิ ชนํ รํสีหิ สฆราหํ นมามิ ตํ.

พระผู้มีพระภาคทรงชนะมาร ๕[พร้อมด้วยกองทัพ] โดยสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรคญาณ บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นพร้อมด้วยโพธิบัลลังก์นั้น.

พระจอมมุนีเสด็จออกจากโพธิพฤษก์นั้นแล้ว เสด็จประทับยืน ณ สถานที่อันประเสริฐด้วยพระเนตรที่ไม่กระพริบ เปรียบดั่งพระจันทร์เพ็ญบนท้องฟ้า ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่ประทับยืนอันไม่กระพริบพระเนตรนั้น.

พระนาถะเจ้าผู้คลายอามิสแล้วทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ [อันน่าอัศจรรย์]เสด็จจงกรมองอาจดั่งราชสีห์[ณ รัตนจงกรม] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่จงกรมนั้น.

พระไตรโลกนาถผู้เปรียบเสมือนเสาเขื่อนอันมั่นคง เสด็จประทับ อยู่ ณ รัตนฆรเจดีย์[เจดีย์คือเรือนแก้ว] ยังมหาชนให้โสมนัสด้วยพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระไตรโลกนาถพระองค์นั้นพร้อมด้วยรัตนฆรเจดีย์[เจดีย์คือเรือนแก้ว]นั้น.

วิธีแปลบทว่า ภควโต

คำว่า **ภควโต** ในบทมหานมัสการนี้ เป็นนามศัพท์หรือนามกิตตน (ระบุถึงชื่อ) บทนี้หากแปลว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า" เรียกว่าแปลแบบเกวลทัพพาเปกขะหรืออคุณาเปกขะหรือนามาเปกขะ คือเป็นการแปลแบบระบุถึงทัพพะกล่าวคือรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึงล้วนๆ ไม่ได้มุ่งถึงคุณธรรมความดีแต่อย่างใด หากแปลว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีภาคยธรรม[คือกุศลอันถึงความเป็นพระบารมี]" เรียกว่า แปลแบบสคุณทัพพาเปกขะคือเป็นการแปลแบบระบุถึงทัพพะกล่าวคือรูปธรรมพร้อมกับคุณธรรมความดีของทัพพะนั้นด้วย เหมือนคำว่า **นาโถ** หากแปลว่า "พระนาถะ" เรียกว่าแปลแบบเกวลทัพพาเปกขะ หากแปลว่า "พระนาถะผู้ปรารถนาประโยชน์สุขของเวไนยสัตว์ด้วยความเมตตา เรียกว่าแปลแบบสคุณทัพพาเปกขะ (ระบุทัพพะพร้อมกับคุณธรรม)

บทว่า ภควโต หมายถึงพระมหากรุณาคุณ

อนึ่ง บทว่า **ภควโต** นี้โบราณาจารย์อธิบายว่าเป็นคำที่แสดงให้เห็นถึง**พระมหากรุณาคุณ**อันเป็นเบื้องต้นแห่งพุทธคุณทั้งปวง[๔๘] ด้วยว่าพระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ทุกจำพวกอันหาประมาณมิได้ ในโลก-ธาตุอันหาประมาณมิได้ด้วยพระกรุณาอันยิ่งใหญ่ ทรงมีพระประสงค์จะนำสัตว์โลกออกจากทุกข์ภัยในวัฏสงสาร เพื่อให้มีโอกาสเข้าสู่แดนเกษม

สำราญคืออมตมหานิพพาน จึงทรงอุตสาหะอาจหาญบำเพ็ญพระโพธิญาณบารมีธรรมยั่งยืนไม่เสื่อมถอยนับเป็นเวลาช้านาน

ทั้งที่ความจริงแล้ว ตอนที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส และได้รับลัทธยาเทสคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าทีปังกรว่า "จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน" นั้น หากพระองค์จะสละความปรารถนาดั้งเดิมที่จะเป็นพระพุทธเจ้าเสีย แล้วกลับมามีพระหฤทัยน้อมไปในทางสาวกโพธิญาณ คือ ปรารถนาที่จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในชาตินั้น เมื่อเป็นแต่เพียงกลับใจ แล้วตั้งใจสดับพระธรรมเทศนาเฉพาะพระพักตร์มณฑลแห่งสมเด็จพระทีปังกรพุทธเจ้าเท่านั้น พอสดับพระธรรมเทศนาบาทพระคาถาที่ ๓ ยังมิทันจะจบลง ก็จักได้สำเร็จเป็นพระอรหันตสาวกพร้อมกับปฏิสัมภิทาญาณทันที แต่**อาศัยที่พระองค์ทรงมีพระมนัสมั่นมุ่งหมายพระพุทธโพธิญาณ** และ**ทรงมีพระมหากรุณาปรารถนาที่จะอนุเคราะห์ต่อสรรพสัตว์**[๔๙] จึงไม่ยอมสำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในชาตินั้น ดังมีข้อความในชินาลังการฎีกา[๕๐] ว่า

> "เหตุนั้น สุเมธดาบสจึงกล่าวว่า เมื่อเรานอนอยู่ที่พื้นดิน มีความคิดอย่างนี้ว่า ในวันนี้ เมื่อเราปรารถนาทำลายกิเลสก็สามารถทำได้ (บรรลุพระอรหันต์)
>
> (แต่) จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ที่จะรู้แจ้งพระธรรมในศาสนานี้โดยเพศที่คนอื่นไม่รู้จัก เราจักบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ เป็นพระพุทธเจ้าในหมู่มนุษย์พร้อมทั้งเทวดา
>
> จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ที่เป็นผู้ชายมีกำลังความสามารถ จะข้ามพ้นแต่เพียงผู้เดียว เราจักบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ **ช่วยมนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้นด้วย**

ด้วยกุศลอันยิ่งใหญ่นี้ที่เราได้ทำแล้วในพระพุทธเจ้าผู้สูงสุดแห่งบุรุษ เราจะบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ **จะช่วยหมู่ชนเป็นอันมากให้ข้ามพ้น**”

อาศัยเหตุ ๒ ประการดังที่กล่าว พระองค์จึงจำต้องสู้ทนทรมานสร้างพระพุทธบารมีด้วยความวิริยะอุตสาหะอีกนาน นับเป็นเวลาถึง ๔ อสงไขยแสนกัป กว่าจะได้ตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ แม้ได้ตรัสรู้แล้ว ก็ยังมีพระประสงค์ที่จะให้สัตว์โลกทั้งหลายข้ามพ้นจากความทรมานและได้เข้าถึงความสงบ คือ พระนิพพานนั้นด้วย จึงทรงบำเพ็ญ (แผ่) **พระมหากรุณาสมาบัติญาณ**[๕๑] (พระญาณที่พระพุทธองค์ทรงมีความกรุณาต่อสัตว์โลก) ให้แก่สรรพสัตว์ ทรงประกาศธรรมจักรโดยอเนกปริยายจำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำด้วยมีพระมหากรุณาว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสน้อยจะพึงบรรลุธรรมเหล่านั้นได้ โดยทรงมีพระวิริยะ อุตสาหะไม่ได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยพระวรกายแต่อย่างใดตลอดพระชนม์ชีพ ดังที่คัมภีร์สารัตถทีปนี[๕๒] กล่าวว่า

มหาภินีหารโต ปฏฺฐาย หิ ยาว มหาปรินิพฺพานา
โลกหิตตฺถเมว โลกนาถา ติฏฺฐนฺติ.

จริงอยู่ พระผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์โลกทั้งหลาย ย่อมดำรงอยู่เพื่อเกื้อกูลแก่โลกเท่านั้น จำเดิมแต่ทรงบำเพ็ญอภินิหาร (ความปรารถนาพุทธภูมิ) อันยิ่งใหญ่ ตราบเท่าถึงเสด็จมหาปรินิพพาน.

เหตุที่บทว่า ภควโต หมายถึงพระมหากรุณาคุณ

ถาม. บทว่า ***ภควโต*** นี้ พระโบราณาจารย์ อาศัยเหตุอะไร จึงได้อธิบายว่าเป็นคำที่แสดงให้เห็นถึงพระมหากรุณาคุณ

ตอบ. อาศัยสัมปทาของพระศาสดา ๓ อย่าง คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ดังที่คัมภีร์สารัตถทีปนี กล่าวว่า

> สุคโต ภควาติ ปน อิเมหิ เหตุผลสตฺตุปการวเสน พุทฺธคุณา วิภาวิตา.[๕๓]
>
> ส่วนบทว่า สุคโต ***ภควา*** เหล่านี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงพุทธคุณเกี่ยวกับเหตุ (เหตุสัมปทา) ผล (ผล-สัมปทา) และสัตตูปการะ (สัตตูปการสัมปทา).

ด้วยเหตุดังกล่าว บทว่า ***ภควโต*** จึงหมายถึงพระมหากรุณาคุณ เพราะในสัมปทาทั้ง ๓ นั้น เหตุสัมปทา พระโบราณาจารณ์ท่านได้อธิบายว่าหมายถึงความเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณาคุณ และการบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศ[๕๔] อันเป็นบ่อเกิดแห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ[๕๔]

สัมปทา ๓

๑. **เหตุสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยเหตุ กล่าวคือความเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณาคุณ[๕๕] และการได้บำเพ็ญโพธิสมภาร[บารมี ๓๐ ทัศ][๕๖] แม้มหาวิปัสสนาญาณของพระสัพพัญญูที่เรียกว่า มหาวชิรญาณ (ปัญญาดั่งคทาเพชรใหญ่) จำนวน ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิอันพระองค์ให้เกิดขึ้น ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ ก็นับเข้าในเหตุสัมปทานี้ มหาวิปัสสนานั้นเป็นปทัสถานของโพธิญาณอันประเสริฐคืออรหัตมรรคญาณโดยแท้ อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าปัญญานั้นนับเข้าในปหานสัมปทา

๒. **ผลสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยผล มี ๔ อย่าง คือ

๑. ปหานสัมปทา คือ การละกิเลสพร้อมด้วยวาสนา (ความเคยชิน) หมายความว่า ความบริบูรณ์ถ้วนทั่วทั้งหมดในการกำจัดกิเลส โดยองค์ธรรม ได้แก่ อริยมรรค ๔ หรืออรหัตตมรรคญาณ

๒. ญาณสัมปทา คือ สัพพัญญุตญาณ และทสพลญาณเป็นต้น

๓. อานุภาวสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยศีลคุณและอำนาจอิทธิฤทธิ์ทรงอานุภาพที่ไม่อาจคาดได้

๔. รูปกายสัมปทา คือ ความถึงพร้อมด้วยรูปกายอันกอรปด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ

๓. **สัตตูปการสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ทั้งหลาย มี ๒ อย่าง คือ

๑. อาสยสัมปทา คือ ความมีอัธยาศัยเกื้อกูลเสมอในเหล่าสัตว์ผู้ประทุษร้ายมีพระเทวทัตต์เป็นต้น

๒. ปโยคสัมปทา คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเพียรในการแสดงพระธรรมเทศนา ด้วยการไม่เพ่งเล็งลาภสักการะเป็นต้นของพระพุทธเจ้าผู้แสดงธรรมเทศนาแก่พระราชา มหาอำมาตย์ เศรษฐีคฤหบดี และแม้แก่จอมเทพผู้เลื่องลือในโลกมีท้าวสักกะเป็นต้น

พระนามว่า ภควา

เป็นเนมิตตกนาม, วิโมกขันติกนาม, สัจฉิกาบัญญัติ

คำว่า **ภควา** นี้ เป็นคำประเสริฐ คือ เป็นคำร้องเรียกบุคคลผู้ประเสริฐ อันได้แก่พระผู้มีพระภาคผู้วิเศษโดยพระคุณอันสูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ผู้เป็นบรมครูเพราะประกอบด้วยคุณแห่งความเป็นครูอย่างยอดเยี่ยมกว่าครูทั้งปวง จริงอย่างนั้น พระผู้เป็นนาถะของโลก ทรงเป็นที่ตั้งแห่งความเคารพอย่างสูงสุดของสัตว์โลกอันหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยคุณวิเศษมีศีล สมาธิ ปัญญาเป็นต้นซึ่งมีอานุภาพอันหาประมาณมิได้ ไม่มีที่เปรียบได้ และเป็นผู้ทรงมีอุปการะอย่างแท้จริงแก่หมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วยปโยคสมบัติกล่าวคือการถึงพร้อมด้วยความเพียรอันล้ำเลิศซึ่งเริ่มต้นด้วยการยังเหล่าชนให้พ้นจากอนัตถะคือความพินาศทั้งปวงและอำนวยประโยชน์สุขไว้เป็นเบื้องหน้า สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยว่า

> ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ ภควาติ วจนุตฺตมํ
>
> ครุคารวยุตฺโต โส ภควา เตน วุจฺจตีติ[๕๗]
>
> คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด เพราะเหตุที่พระองค์ควรแก่ความเคารพโดยฐานครู บัณฑิต จึงขนานพระนามว่า ภควา.

ดังนั้น คำว่า **ภควา** จึงหมายถึงพระนาม (ชื่อ) ของพระผู้มีพระภาคซึ่งมีคุณธรรมพิเศษเป็นเหตุ โดยปกติแล้วชื่อมี ๔ ประเภท คือ

๑. **อาวัตถิกนาม** นามที่ตั้งขึ้นโดยอาศัยช่วงของกาลเวลา เช่น วจฺโฉ แปลว่า ลูกโค, ทมฺโม แปลว่า โครุ่น, พลิพทฺโท แปลว่า โคถึก

๒. **ลิงคิกนาม** นามที่ตั้งขึ้นโดยอาศัยสิ่งที่เป็นเครื่องสังเกต เช่น ทณฺฑี แปลว่า คนมีไม้เท้า, ฉตฺตี แปลว่า คนมีร่ม

๓. **เนมิตตกนาม** นามที่ตั้งขึ้นโดยอาศัยคุณธรรมหรือคุณสมบัติเป็นเหตุ เช่น สีลวา แปลว่า ผู้มีศีล, เตวิชฺโช แปลว่า ผู้มีวิชชา ๓

๔. **อธิจจสมุปปันนนาม** นามที่ตั้งขึ้นมาลอยๆ ตั้งขึ้นมาตามความชอบใจ เป็นการบัญญัติเรียกชื่อตามความปรารถนา ไม่สนใจว่า สิ่งนั้นหรือผู้นั้นจะมีคุณสมบัติตรงตามความหมายของคำนั้นหรือไม่ เช่น ธนวฑฺฒโก แปลว่า ผู้เจริญด้วยทรัพย์ ซึ่งผู้นั้นอาจจะยากจนก็ได้

ในบรรดานาม ๔ ประเภทนั้น พระนามว่า **ภควา** เป็น**เนมิตตกนาม** คือ เป็นพระนามที่ทรงได้มา โดยอาศัยคุณธรรมหรือคุณสมบัติของพระองค์เองที่เป็นเหตุแห่งการบัญญัติเรียกกัน ไม่ได้เป็นพระนามที่พระนางมหามายาผู้เป็นพระมารดาทรงตั้งให้ ไม่ได้เป็นพระนามที่พระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดา พระญาติ ๘๔,๐๐๐ หรือท้าวสักกะ, ท้าวสันดุสิตเป็นต้นทรงตั้งให้ แต่เป็นพระนาม ที่ทรงได้มาพร้อมกับการได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โพธิบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในวันตรัสรู้นั่นเอง ข้อนี้สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้ว่า[๕๘]

ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ ฯเปฯ วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปฏิลาภา สจฺฉิกาปญฺญตฺติ ยทิทํ ภควา.

พระนามว่า ภควา นี้ ไม่ใช่ชื่อที่พระมารดาทรงตั้งให้ ฯลฯ แต่พระนามว่า ภควา นี้เป็นวิโมกขันติกนาม (มีในที่สุดแห่งความหลุดพ้น)เป็นสัจฉิกาบัญญัติ (บัญญัติที่มีการกระทำสัจธรรมให้แจ้งเป็นเหตุ) ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดขึ้นพร้อมกับการทรงได้ซึ่งพระสัพพัญญุตญาณที่โคนโพธิพฤกษ์.

ถาม. ถ้าหากว่า เป็นชื่อมีในที่สุดแห่งวิโมกข์แล้วไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงเป็นชื่อที่ไม่สาธารณะด้วยพระขีณาสพเหล่าอื่นเล่า (เพราะพระขีณาสพก็มีที่สุดแห่งวิโมกข์คืออรหัตผลเหมือนกัน)

ตอบ. เป็นชื่อที่ไม่สาธารณะด้วยพระขีณาสพเหล่าอื่น ก็เพราะเหตุที่ได้มาพร้อมกับพระสัพพัญญุตญาณ จริงอยู่ พระอรหัตตผล (อันได้ชื่อว่าที่สุดแห่งวิโมกข์) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะสำเร็จ ย่อมสำเร็จพร้อมกับพระพุทธคุณทั้งปวงมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ภควา นี้มีในที่สุดแห่งวิโมกข์"

องค์ธรรมและคุณธรรมบทว่า ภควโต

บทว่า **ภควา** มีองค์ธรรม ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณที่ดำรงอยู่ในพระพุทธเจ้าจึงรวมบารมีญาณ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณที่เกิดก่อน รวมทั้งอินทริยปโรปริยัตตญาณ อาสยานุสยญาณ จตุเวสารัชชญาณและเทศนาญาณเป็นต้นที่เกิดภายหลัง

ก็เพื่อจะประกาศพระคุณของบทว่า **ภควา** (พระผู้มีพระภาคเจ้า) นั้น ในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะและพระอุบาลีเป็นต้น ได้กล่าวคำยกย่องพระพุทธองค์ ดังมีข้อความปรากฏอยู่ในคัมภีร์ ขุททกนิกาย มหานิเทส[๑๙] ดังนี้

บัณฑิตทั้งหลาย ขนานนามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า **ภควา** เพราะเป็นพระนามที่ท่านเหล่านั้นกล่าวด้วยความเคารพว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ภควา** เพราะมีเนื้อความว่า

- ทรงทำลายราคะกล่าวคือความกำหนัดยินดี
- ทรงทำลายโทสะกล่าวคือความโกรธ
- ทรงทำลายโมหะกล่าวคือความหลง
- ทรงทำลายทิฏฐิกล่าวคือความเห็นผิด
- ทรงทำลายมานะกล่าวคือความเหย่อยิ่งถือตัว
- ทรงทำลายเสี้ยนหนามกล่าวคือความทะยานอยาก
- ทรงทำลายกิเลสกล่าวคือความเศร้าหมอง
- ทรงจำแนก คือแจกพระธรรมรัตนะมีมรรค ผลเป็นต้น
- ทรงกระทำที่สุดแห่งภพ
- ทรงอบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา

- ทรงคบ คือทรงเสพเสนาสนะอันสงัดซึ่งอยู่ในราวป่า ปราศจากเสียง ไม่อึกทึก เว้นจากผู้คนอันเป็นที่ลับของมนุษย์เหมาะแก่การหลีกเร้น
- ทรงเป็นภาคี คือมีส่วนแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารคือเภสัชอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับอรรถรส, ธรรมรส, วิมุตติรส, อธิศีล, อธิจิต, อธิปัญญา
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๘
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับวิโมกข์ ๘ อภิภายตนะ ๘ อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับสัญญาภาวนา ๑๐ กสิณสมาบัติ ๑๐ อานาปานัสสติสมาธิ อสุภสมาบัติ
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘
- ทรงเป็นภาคี คือมีการคบหาเป็นปกติกับทสพลญาณ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายพระคุณของบทว่า **ภควา** ไว้ ๖ ประการ คือ

๑. ทรงมีภาคยธรรม (ภาคฺยวา)

๒. ทรงทำลายกิเลส (ภคฺควา)

๓. ทรงมีภคธรรม (ภเคหิ ยุตฺโต)

๔. ทรงเป็นผู้จำแนกธรรม (วิภตฺตวา)

๕. ทรงคบคือเสพธรรม (ภตฺตวา)

๖. ทรงสำรอกเหตุที่จะนำไปเกิดในภพ (ภเวสุ วนฺตคมโน)

ทรงมีภาคยธรรม (ภาคฺยวา)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีภาคยธรรม หมายถึง ทรงบำเพ็ญกุศลธรรมอันถึงความเป็นพระบารมีอย่างยอดเยี่ยมมีทานและศีลเป็นต้น พร้อมที่จะบันดาลให้บังเกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุขได้ ฉะนั้น เมื่อควรจะเฉลิมพระนามว่า **ภาคฺยวา** ซึ่งแปลว่า ผู้มีกุศลอันเข้าถึงความเป็นพระบารมี แต่ได้มีการลงอักษรใหม่และเปลี่ยนตัวอักษร หรือถือเอาลักษณะคือรวมเข้าในชุดศัพท์มีปิโสทรศัพท์เป็นต้นตามนัยแห่งศัพท์ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงได้พระนามว่า **ภควา** (ภควโต) ฉะนี้แล

ทรงทำลายกิเลส (ภคฺควา)

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงหักเสียแล้วซึ่งกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดความกระวนกระวายและความเร่าร้อนจำนวนแสนอย่างสิ้นเชิง คือโลภะ โทสะ โมหะและมนสิการอันคลาดเคลื่อน อหิริกและอโนตัปปะ โกธะและอุปนาหะ มักขะและปลาสะ อิสสาและมัจฉริยะ มายาและสาเถยยะ ถัมภะและสารัมภะ มานะและอติมานะ มทะและปมาทะ ตัณหาและอวิชชา อกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓ มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจธรรม ๓ วิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหุปปาทะ ๔ อุปาทาน ๔ เจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นิวรณ์ ๕ อภินันทนะ ๕ วิวาทมูล ๖ ตัณหากายะ ๖ อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๗ ตัณหามูลกะ ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ ตัณหาวิจริต ๑๐๘

เมื่อว่าโดยย่อพระผู้มีพระภาคทรงทำลายมาร ๕ คือ กิเลสมาร ๑ ขันธมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ เทวปุตตมาร ๑ มัจจุมาร ๑ จริงอย่างนั้น ในข้อความนี้ ท่านสังคีติกาจารย์ได้ประพันธ์เป็นคาถาไว้ดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงหักราคะ
โทสะ โมหะ หาอาสวะมิได้ บาปธรรมทั้งปวง
พระองค์ทรงทำลายแล้ว เหตุนี้ นักปราชญ์
ทั้งหลาย จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา.

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคทรงเป็น พระ **ภคฺควา** เพราะทรงทำลายกิเลสและอันตรายเหล่านั้น เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **ภคฺควา** ก็กลับกล่าวว่า **ภควา** เพื่อความสละสลวยแห่งภาษา

ทรงมีภคธรรม (ภเคหิ ยุตฺโต)

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยภคธรรม คือ เป็นผู้มีความเจริญหรือบุญญาภินิหาร ๖ ประการ คือ **อิสริยะ** คือ ความเป็นใหญ่ในพระหฤทัยของพระองค์ชั้นเยี่ยม (การควบคุมจิต) หรือพระอิสริยะที่ชาวโลกรับรองกันอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง มีอันบันดาลร่างกายให้ละเอียดและบันดาลร่างกายให้เบาเป็นต้น (คือครองความเป็นใหญ่ยิ่งด้วยอำนาจพิเศษ ๘ อย่าง ได้แก่ **อณิมา** หายตัวได้อย่างอัศจรรย์, **ลฆิมา** เหาะไปในอากาศได้อย่างรวดเร็ว **มหิมา** เนรมิตร่างกายให้ใหญ่โตที่สุดได้, **ปตฺต** เสด็จไปที่ใดได้ตามประสงค์ไม่มีอุปสรรค, **ปากมฺม** เนรมิตเป็นรูปร่างสัณฐานต่างๆ ได้, **อิสีตา** มีอำนาจบังคับบัญชาตนเองและสัตว์โลกได้, **วสิตา** สามารถเข้าฌานและ ทำอภิญญาได้ทันทีที่ต้องการ, **ยตฺถกามาวสายิตา** สามารถทำกิจการต่างๆ ที่ค้างอยู่ได้)

ธัมมะ คือ โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

ยสะ คือ เกียรติยศ มีเกียรติยศชื่อเสียงแผ่ขยายไปในหมู่มนุษย์ เทวดา,พรหมในหมื่นจักรวาลตามความเป็นจริง โดยมิต้องโฆษณา ป่าวประกาศยกย่องกันแต่อย่างใด เพราะเป็นเกียรติยศชื่อเสียงที่มีอยู่ด้วยการบรรลุพระคุณตามความเป็นจริง

สิริ คือ สิริมงคลทางพระวรกายทุกส่วนเปล่งปลั่งผ่องใสรูปร่างงดงามชวนดูไม่รู้จักเบื่อด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการที่บังเกิดขึ้นเพราะบุญบารมีที่ทรงประพฤติบำเพ็ญมาตลอด ๒๐ อสงไขยแสนกัป

กามะ คือ ความสำเร็จดั่งประสงค์ เพราะประโยชน์ใดๆ จะเป็นประโยชน์ของพระองค์เองก็ตาม จะเป็นประโยชน์ผู้อื่นก็ตามที่พระองค์ทรงพระประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว ประโยชน์นั้นๆ ก็เป็นอันสำเร็จสมพระประสงค์ตามมโนปณิธานที่ทรงตั้งไว้เมื่อทรงบำเพ็ญพระบารมี

ปยัตตนะ คือ ความอุตสาหะอันเป็นต้นเหตุให้บรรลุความเป็นบรมครูซึ่งเป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้งของตนเองและผู้อื่น คือขณะที่บำเพ็ญบารมีนั้นได้ตั้งความปรารถนาไว้ว่า “**พุทฺโธ โพเธยฺยํ** หลังจากตรัสรู้แล้วก็จะแสดงธรรมให้สัตว์ทั้งหลายรู้ตามด้วย” เมื่อได้ตั้งความปรารถนาไว้อย่างนี้แล้วจึงได้บำเพ็ญบารมีและเมื่อบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาได้ทรงประกาศธรรมไม่ทรงเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยได้ใช้ความเพียรอุทิศเวลาทั้งกลางวัน และกลางคืนที่จะให้เวไนยสัตว์ทั้งหลายได้รับประโยชน์ ดังนี้คือ

เวลากลางวัน ระหว่างเสด็จไปโปรดสัตว์ และก่อนทรงทำภัตตกิจทรงอบรมสั่งสอนธรรมตามสมควร ภายหลังภัตตกิจแล้ว ภิกษุมาเฝ้าก็ประทานกรรมฐานและโอวาทตามสมควรแก่อัธยาศัย

เวลากลางคืน ในปุริมยาม ภิกษุเข้าทูลขอกรรมฐานและถามปัญหาต่างๆ ในมัชฌิมยาม เทวดาและพรหมจากหมื่นจักรวาลมาเฝ้าทูลถามปัญหาและอาราธนาให้แสดงธรรม พระองค์ทรงอนุโลมตามจนสิ้นมัชฌิมยาม ในปัจฉิมยาม แบ่งเวลาออกเป็น ๓ ระยะ คือ ระยะที่ ๑ ทรงเดินจงกรม, ระยะที่ ๒ เข้าบรรทมพักอิริยาบถ ระยะที่ ๓ พิจารณาตรวจดูสัตว์โลก หมู่มนุษย์ เทวดา และพรหมทั้งหลาย ที่เคยสร้างปัญญาบารมีไว้แต่ชาติก่อน สมควรจะโปรดให้บรรลุมรรค ผล นิพพานได้

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการเหล่านี้ บัณฑิตทั้งหลายจึงขนานนามพระองค์ว่า **ภควา**

ทรงเป็นผู้จำแนกธรรม (วิภตฺตวา)

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงเป็นผู้จำแนก อธิบายว่า ทรงเป็นผู้แจก ทรงเป็นผู้เปิดเผย ทรงเป็นผู้แสดงซึ่งสรรพธรรมทั้งปวงโดยประการต่างๆ มีกุศลธรรม อกุศลธรรมเป็นต้น หรือทรงแสดงซึ่งธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตนั่นแหละ โดยความเป็นขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น

หรือทรงแสดงธรรมโดยความเป็นสติปัฏฐาน ๔ คือกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่เนืองๆ) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การพิจารณาเห็นเวทนา[ความเสวยอารมณ์]ในเวทนาอยู่เนืองๆ), จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เนืองๆ) และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่เนืองๆ)

หรือทรงแสดงธรรมทั้งหลายโดยความเป็นอริยสัจ ๔ คือ ทรงแสดงซึ่งทุกขอริยสัจ เพราะอรรถว่าบีบคั้นอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง เร่าร้อน และแปรผัน ซึ่งสมุทัยอริยสัจ เพราะอรรถว่าประมวลมา เป็นเหตุประกอบไว้

และกางกั้น ซึ่งนิโรธอริยสัจ เพราะอรรถว่าเป็นที่สลัดออก สงัด อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่งและเป็นอมตะ ซึ่งมัคคอริยสัจ เพราะอรรถว่านำออก เป็นเหตุเห็นแจ้งและเป็นอธิบดีอย่างหนึ่ง

ก็เพราะพระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้จำแนกธรรมอย่างนี้ เมื่อควรจะเฉลิมพระนามว่า **วิภตฺตวา** กลับเฉลิมพระนามว่า **ภควา**

ทรงคบคือเสพธรรม (ภตฺตวา)

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงคบ ส้องเสพ กระทำให้มากซึ่งธรรมทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ คือ

ซึ่งทิพพวิหารธรรม กล่าวคือ รูปาวจรฌานทั้งหลายอันมีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์, พรหมวิหารธรรม กล่าวคือเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขาที่เข้าถึงฌาน และอริยวิหารธรรม กล่าวคือการเข้าผลสมาบัติ

ซึ่งกายวิเวกกล่าวคือความสงัดกาย, จิตตวิเวกกล่าวคือความเป็นผู้มีจิตสงัดจากนิวรณ์ธรรม, และอุปธิวิเวกกล่าวคือพระนิพพาน

ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์

ซึ่งอุตตริมนุษธรรมอย่างอื่นๆ ทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ

ก็เพราะพระผู้มีพระภาค ทรงคบ ส้องเสพ กระทำให้มากซึ่งธรรมทั้งหลายดังกล่าวอย่างนี้ เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **ภตฺตวา** บัณฑิตทั้งหลาย กลับเฉลิมพระนามว่า **ภควา**.

ทรงสำรอกเหตุที่จะนำไปเกิดในภพ (ภเวสุ วนฺตคมโน)

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงคาย คือทรงสำรอกตัณหา กล่าวคือ ความยินดีพอใจที่เป็นไปในภพ ๓ อันได้แก่ กามตัณหา - ความยินดีพอใจในกามภพ, รูปตัณหา - ความยินดีพอใจในรูปฌาน, อรูปตัณหา

- ความยินดีพอใจในอรูปฌาน. ในการสำรอกตัณหาทั้ง ๓ นั้น พระองค์ทรงใช้อริยมรรคซึ่งเปรียบได้กับพระโอษฐ์ในการสำรอกตัณหาทิ้ง และตัณหาที่ทรงละได้แล้วนั้นเป็นการละได้อย่างเด็ดขาดไม่หวลกลับมาอีก

ก็เพราะความไปกล่าวคือตัณหาในภพ ๓ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคายเสียแล้ว ฉะนั้น เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า พระ **ภเวสุ วนฺตคมโน** ก็กลับกล่าวเสียว่า **ภควา** เพราะถือเอา **ภ** อักษรแต่ **ภว** ศัพท์ **ค** อักษรจาก **คมน** ศัพท์ และ **ว** อักษรจาก **วนฺต** ศัพท์ ทำให้เป็นทีฆะ (ภคว=ภควา) ตามนัยแห่งนิรุตติภาษา เหมือนถ้อยคำในทางโลก เมื่อควรกล่าวว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา** (ระเบียบแห่งโอกาสอันลับ) ก็กล่าวว่า **เมขลา**

ในคัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระสารีบุตรมหาเถระ หลังจากได้อธิบายพระคุณของบทว่า ภควา ตามมติของอรรถกถาแล้ว ได้อธิบายพระคุณส่วนนี้อีกนัยหนึ่งดังต่อไปนี้

บัณฑิตทั้งหลาย ขนานนามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า **ภควา** เพราะเป็นพระนามที่ท่านเหล่านั้นกล่าวด้วยความเคารพว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ภควา** เพราะมีเนื้อความว่า

- ทรงมีส่วนแห่งคุณธรรม (ภาควา)
- ทรงมีธรรมที่ทรงบำรุงไว้ (ภตวา)
- ทรงคบส่วนแห่งธรรม (ภาเค วนิ)
- ทรงคบภคะคือสมบัติ (ภเค วนิ)
- ทรงมีผู้ภักดี (ภตฺตวา)
- ทรงคายภคะคือสมบัติ (ภเค วมิ)
- ทรงคายภคะคือส่วนแห่งธรรม (ภาเค วมิ)

ทรงมีส่วนแห่งคุณธรรม (ภาควา)

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงมีส่วนแห่งคุณธรรมอันล้ำเลิศซึ่งไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น มีประเภทหาที่สุดมิได้ หาประมาณมิได้ เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ หิริ โอตตัปปะ สัทธา วิริยะ สติ สัมปชัญญะ สีลวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ สมถะ วิปัสสนา กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ สัมมาวิตก ๓ อนวัชชสัญญา (สัญญาหาโทษมิได้) ๓ ธาตุ ๓ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ โยนิปริจเฉทกญาณ (ญาณที่กำหนดกำเนิด) ๔ อริยวงศ์ ๔ เวสารัชชญาณ ๔ ปธานิยังคะ ๕ สัมมาสมาธิมีญาณ ๕ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ นิสสารณียธาตุ ๕ วิมุตตายตนญาณ ๕ ปัญญาบ่มวิมุตติ ๕ อนุสสติฐาน ๖ คารวะ ๖ นิสสารณียธาตุ ๖ สัตตวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ประจำ) ๖ อนุตตริยะ ๖ ปัญญาที่เป็นนิพเพธภาคิยะ ๖ อภิญญา ๖ อสาธารณญาณ ๖ อปริหานิยธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ โพชฌงค์ ๗ สัปปุริสธรรม ๗ นิชชรวัตถุ ๗ สัญญา ๗ เทศนาทักขิไณยบุคคล ๗ เทศนากำลังพระขีณาสพ ๗ เทศนาเหตุแห่งการได้ปัญญา ๗ สัมมัตตะ ๘ การก้าวล่วงโลกธรรม ๘ อารัมภวัตถุ ๘ อักขณเทศนา ๘ มหาปุริสวิตก ๘ เทศนาอภิภายตนะ ๘ วิโมกข์ ๘ ธรรมอันมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๙ ธรรมเป็นเครื่องกำจัดอาฆาต ๙ สัญญา ๙ นานัตตะ ๙ อนุปุพพวิหาร ๙ นาถกรณธรรม ๑๐ กสิณายตนะ ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐ สัมมัตตะ ๑๐ อริยวาส ๑๐ อเสขธรรม ๑๐ พลญาณ ๑๐ อานิสงส์เมตตา ๑๑ อาการธรรมจักร ๑๒ ธุดงค์ ๑๓ พุทธญาณ ๑๔ ธรรมบ่มวิมุตติ ๑๕ อานาปานัสสติ ๑๖ อปรันตปนียธรรม ๑๖ พุทธธรรม ๑๘ ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ญาณวัตถุ ๔๔ อุทยัพพยญาณ ๕๐ กุศลกรรมบถเกินกว่า ๕๐ ญาณวัตถุ ๗๗ มหาวชิรญาณ (ปัญญา

ดั่งคทาเพชรใหญ่) จำนวน ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิอันเกิดพร้อมกับสมาบัติ ญาณที่วิจัยพิจารณาและเทศนาสมันตปัฏฐานอนันตนัย และญาณที่ยังอาสยะเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายหาที่สุดมิได้ ในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ให้แจ่งแจ้งอย่างนั้น

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งพระคุณตามที่กล่าวมา เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **ภาคว่า** ก็กลับกล่าวเสียว่า **ภควา** โดยรัสสะ อา อักษร เป็น อ อักษรตามนิรุตตินัย

ทรงมีธรรมที่ทรงบำรุงไว้ (ภตวา)

พระผู้มีพระภาคทรงมีธรรมที่ทรงบำรุงไว้ เช่น บารมี ๓๐ ถ้วน คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ อันได้ชื่อว่า ทานบารมี สีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี

สังคหวัตถุ ๔ มีทานเป็นต้น, อธิษฐาน ๔ มหาบริจาค ๕ คือ อัตตบริจาค, นยนบริจาค, ธนบริจาค, รัชชบริจาค และปุตตทารบริจาค, ปุพพโยคะ (การบำเพ็ญสมถะวิปัสสนาในกาลก่อน)

ปุพพจริยา (การประพฤติชอบในกาลก่อน), ธัมมักขานัง (การกล่าวธรรม), ญาตัตถจริยา, โลกัตถจริยา, พุทธัตถจริยา ว่าโดยย่อ ได้แก่ **พุทธการกธรรม** (ธรรมอันกระทำความเป็นพระพุทธเจ้า) ที่พระโพธิสัตว์ผู้ถึงความขวนขวายเพื่อเกื้อกูลแก่สัตว์โลก ทรงบำเพ็ญด้วยพระวิริยะ เพื่อพระสัมโพธิญาณตลอดเวลา ๔ อสงไขยแสนกัป

ก็เพราะพระผู้มีพระภาค ทรงมีธรรมที่ทรงบำรุงไว้ เช่นนี้ เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **ภตวา** ก็กลับกล่าวเสียว่า **ภควา** โดยแปลง ต อักษร เป็น ค อักษร

ทรงคบส่วนแห่งธรรม (ภาเค วนิ)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงคบหา ทรงเสพ ทรงกระทำให้มากซึ่งส่วนแห่งสมาบัติจำนวนสองล้านสี่แสนโกฏิตลอดกาลเป็นนิตย์ เพื่อเกื้อกูลสัตว์โลกและเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมของพระองค์ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงคบส่วนแห่งธรรม

ทรงคบภคะคือสมบัติ (ภเค วนิ)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงคบหา ทรงเสพสมบัติกล่าวคือความเป็นใหญ่ ในความเป็นพระราชาเฉพาะประเทศ สมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิและสมบัติคือความเป็นเทวราชเป็นต้น ทั้งยังทรงคบหา ทรงเสพซึ่งอุตตริมนุสสธรรมอันได้แก่ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ การเจริญมรรค และการทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผลเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงคบภคะคือสมบัติอย่างนี้

ทรงมีผู้ภักดี (ภตฺตวา)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีอุปการะอย่างแท้จริงแก่หมู่สัตว์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วยปโยคสมบัติอันมีการหลีกเลี่ยงเสียซึ่งความพินาศทั้งปวงเป็นเบื้องต้น มีการอำนวยประโยชน์สุขไม่มีส่วนเหลือสืบต่อมา ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นที่ตั้งแห่งความรักและความภักดีอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีใครที่จะคลายความรักความภักดีของเหล่าสัตว์ที่มีต่อพระองค์ได้

ก็เพราะพระผู้มีพระภาค ทรงมีผู้ภักดีอย่างนี้ เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า **ภตฺตวา** ก็กลับกล่าวเสียว่า **ภควา** เพราะลบ ต อักษร แล้วแปลง ต อักษรเป็น ค อักษรตามหลักแห่งนิรุตตินัย

ทรงคายภคะคือสมบัติ (ภาเค วมิ)

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญพระบารมีในชาติก่อนๆ ก็ทรงคาย คือสำรอกภคะกล่าวคือสิริ อิสสริยะ และยศ เช่น เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นโสมนัสกุมาร หัตถิปาลกุมาร อโยฆรบัณฑิต มูคผักกบัณฑิต จูฬสุตโสมบัณฑิต เป็นต้น แม้ในอัตภาพสุดท้ายก็มิได้ทรงอาลัย ละเสียซึ่งสิริคือความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอันอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ ความเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ เหมือนกับความเป็นใหญ่ยิ่งในเทวโลก และยศอันรุ่งเรืองด้วยรัตนะ ๗ อันมีสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นที่อาศัย มิได้สำคัญไปกว่าหญ้า เสด็จออกมหาภิเนกษกรมณ์ ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะเหตุนั้น พระองค์ จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่า ทรงคายภคะคือสมบัติมีสิริเป็นต้นเหล่านี้.

ทรงคายภคะคือส่วนแห่งธรรม (ภาเค วมิ)

พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ทรงคาย คือทรงสำรอกโดยไม่มีส่วนเหลือซึ่งส่วนแห่งธรรมทั้งหมด โดยการจำแนกธรรมไปตามบทมีอาทิ ว่า ทรงคาย คือทรงสำรอกซึ่งปฐวี อาโป เตโช วาโย อันมีอยู่ในที่ทั้งปวง, ซึ่งจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน, ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม, ซึ่งจักขุวิญญาณ...มโนวิญญาณ, ซึ่งจักขุสัมผัส..มโนสัมผัส, ซึ่งจักขุสัมผัสสชาเวทนา...มโนสัมผัสสชาเวทนา, จักขุสัมผัสสชาสัญญา... มโนสัมผัสสชาสัญญา, ซึ่งรูปตัณหา...ธรรมตัณหา, ซึ่งรูปวิตก...ธรรมวิตก, ซึ่งรูปวิจาร...ธรรมวิจาร. ข้อนี้สมด้วย พระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ข้อที่ว่าสิ่งนั้นใดที่ตถาคตสละแล้ว คายแล้ว พ้นแล้ว ละได้แล้ว สละคืนแล้ว ตถาคต จักกลับมาหาสิ่งนั้นอีก นี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้"

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงใช้มรรคญาณอันเปรียบได้เหมือนพระโอษฐ์ คายส่วนแห่งธรรมทั้งหมด อันมีส่วนเปรียบกัน ทั้งธรรมดำและธรรมขาว ซึ่งเป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวและประณีต และทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์เป็นอย่างนั้นแก่ชนเหล่าอื่น ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมทั้งหลายเธอก็พึงละ จะป่วยกล่าวไปใยถึงอธรรมเล่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันเปรียบด้วยแพแก่เธอทั้งหลาย เพื่อประโยชน์แก่การข้ามไป มิใช่เพื่อประโยชน์แก่การยึดถือ ดังนี้เป็นต้น. พระองค์ ทรงพระ นามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงคายส่วนแห่งธรรมแม้อย่างนี้.

วิธีนอบน้อม

สรุปว่า บทว่า **ภควโต** (พระผู้มีพระภาค) ในบทมหานมัสการนี้เป็นส่วนแห่ง**พระมหากรุณาคุณ** ดังนั้น เมื่อเรียนรู้เข้าใจในพระคุณส่วนนี้แล้ว เวลาจะบริกรรม ก็ให้ตั้งสติปรารภถึงพระพุทธคุณโดยหน่วงเหนี่ยวน้อมนำพระพุทธคุณมากระทำให้เป็นอารมณ์ แล้วเปล่งวาจาสาธยายไปตามลำดับว่า **นโม ตสฺส ภควโต** (วจีปณาม) พอถึงบทว่า **ภควโต** ก็นิ่งนึกระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพนบน้อมอยู่แต่ในจิตว่า พระองค์ทรงมีพระกรุณาคุณหาที่สุดมิได้ดังที่กล่าวมาแล้วแล (มโนปณาม)

ประโยชน์ของวจีปณาม

ในการเจริญพุทธานุสสติด้วยบทพระบาลีว่า **นโม ตสฺส...**นี้ หรือพุทธคุณบทอื่นๆ ไม่ควรน้อมระลึกถึงทางใจอย่างเดียว (มโนปณาม) แต่ควรเปล่งเสียงทางวาจาด้วย เพื่อให้เหล่าเทวดาอารักษ์ ผู้รักษาบ้านและเทวดาผู้มาจากสถานที่อื่นได้ร่วมกันอนุโมทนาบุญ ดังอรรถกถาของ

คัมภีร์สุตตนิบาต ธัมมิกสูตร ปรากฏเรื่องของอุบาสิกาชื่อว่านันทมาตา ในนครเวฬุกันฑกะได้ยินสาธยายอัฏฐกวรรคและปารายนวรรคของคัมภีร์สุตตนิบาตอยู่ริมหน้าต่างที่เปิดไว้ ในขณะนั้น ท้าวเวสสุวัณซึ่งอยู่ในระหว่างทาง ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าผ่านมาได้ยินเสียงสาธยาย ก็หยุดยืนประนมมือฟังเสียงสาธยายจนจบ และได้กล่าวสาธุการอนุโมทนาบุญ นางได้ยินเสียงสาธุการ จึงถามว่า "ใครอยู่ที่นั่น" ท้าวเธอ ตอบว่า "เราเป็นท้าวเวสสุวัณ" ยืนฟังธรรมที่เธอสาธยายอยู่จึงปลื้มใจ แล้วกล่าว สาธุการ"

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า เทวดาชอบฟังเสียงสาธยายธรรม ผู้สาธยายจึงควรเปล่งเสียงบริกรรมทางวาจาด้วย (วจีปณาม) เพื่อให้ผู้อื่นได้ยินแล้วร่วมอนุโมทนาบุญในบทสาธยายนั้นๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อความปรากฏในคัมภีร์โยชนา อภิธัมมัตถวิภาวินี คันถารัมภกถาว่า

นนุ จ ติวิโธ ปณาโม กายปณาโม วจีปณาโม มโนปณาโมติ เตสุ กายมโนปณามาปิ อนฺตราเย วิทฺธํเสนฺติ กสฺมา วจีปณาโม กโตติ. สติปิ กายมโนปณามานํ อนฺตรายวิทฺธํสนสมตฺถภาเว ทฺวีหิ ปณาเมหิ สาติสโย วจีปณาโม กโต. โส หิ อตฺตโน เจว อิมํ คาถํ วาเจนฺตานํ โสตุนญฺจ อนฺตราเย วิทฺธํเสติ ตถา รตนตฺตยสฺส คุณํ ชานนฺตานํ อชานนฺตานญฺจ โสตูนํ รตนตฺตเย ปสาทํ ชเนติ ตสฺมา สาติสโย วจีปณาโม กโต.

ถามว่า: ก็การนอบน้อมมี ๓ อย่าง คือ การนอบน้อมทางกาย การนอบน้อมทางวาจาและการนอบน้อมทางใจ มิใช่หรือ. ในการนอบน้อม ๓ อย่างนั้น การนอบน้อมทางกายและทางใจ ก็สามารถกำจัดอันตรายทั้งหลายได้แล้ว เหตุไรจึงต้องทำการนอบน้อมทางวาจาอีกเล่า

ตอบว่า: ถึงแม้การนอบน้อมทางกายและทางใจ จะสามารถกำจัดอันตรายทั้งหลายได้ก็จริง แต่การนอบน้อมทางวาจา มีคุณค่ามากกว่า

การนอบน้อม ๒ ประเภทเหล่านั้น ด้วยว่าการนอบน้อมทางวาจานั้นสามารถกำจัดอันตรายทั้งของตนเอง ทั้งของผู้ร่วมสาธยายและผู้ได้ยินเสียงสาธยายคาถานี้ อนึ่ง การนอบน้อมทางวาจานี้ ย่อมปลูกความเลื่อมใสแก่ผู้ได้ยินเสียงสาธยายทั้งหลายทั้งที่รู้และไม่รู้คุณของพระรัตนตรัย ดังนั้น การนอบน้อมทางวาจาจึงมีคุณค่ายิ่งนัก

อนึ่ง การเปล่งเสียงบริกรรมทางวาจา (วจีปณาม) นี้ มีประโยชน์เพื่อให้จิตจดจ่อมากขึ้น เป็นการเพิ่มวิริยะทางใจเพื่อไม่ให้ตามรู้อย่างผิวเผิน เปรียบเหมือนก้อนดินเหนียวที่ขว้างใส่ผนังกำแพงด้วยกำลังแรงย่อมกระทบถูกผนังและติดแน่น ถ้าถูกขว้างด้วยกำลังไม่เพียงพอ ก็อาจพุ่งไปไม่ถึงผนัง หรือแม้กระทบผนังก็ไม่ติดแน่น หรือเหมือนห่วงยางที่ช่วยให้คนว่ายน้ำไม่เก่งสามารถว่ายน้ำไปได้ แม้ในขณะเริ่มบริกรรมจิตจะรับรู้คำบริกรรมสลับไปกับอาการเคลื่อนไหว แต่เมื่อมีสมาธิมากขึ้นจิตจะรับรู้สภาวะอย่างเดียว คำบริกรรมก็จะหายไปเอง

พึงสังเกตว่า พระพุทธคุณเป็นปรมัตถ์ที่มีจริงไม่แปรปรวน หาใช่เกิดจากบัญญัติของชาวโลกไม่ การเจริญพุทธานุสติภาวนาที่รับรู้ปรมัตถ์นั้น จึงต้องอาศัยคำบริกรรม (วจีปณาม) ว่า อิติปิ โส ภควา..หรือ นโมตสฺส **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นองค์ประกอบด้วยเช่นกัน จึงจะเจริญภาวนานี้ได้ ถ้าไม่กล่าวคำบริกรรมก็จะเจริญภาวนานี้ไม่ได้เลย มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้แสดงไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาดังนี้ว่า

มนสา สชฺฌาโย ลกฺขณปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ. ลกฺขณปฏิเวโธ มคฺคผลปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ.

(อภิ.อ. ๒.๒๔๓. วิสุทฺธิ. ๑.๒๖๕)

การสาธยายทางจิตเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยให้บรรลุมรรคผลแล.

นนุ จ ตชฺชาปญฺญตฺติวเสน สภาวธมฺโม คยฺหตีติ. สจฺจํ คยฺหติ ปุพฺพภาเค. ภาวนาย ปน วฑฺฒมานาย ปญฺญตฺตึ สมติกฺกมิตฺวา สภาเวเยว จิตฺตํ ติฏฺฐติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑.๓๑๖)

ถามว่า: บุคคลย่อมรับรู้สภาวธรรมโดยเนื่องด้วยนามบัญญัติได้หรือ

ตอบว่า: ถูกต้องแล้ว ในเบื้องแรกย่อมรับรู้โดยเนื่องด้วยนามบัญญัติ (มีคำบริกรรมสลับกันไป) แต่เมื่อภาวนาเจริญขึ้นแล้ว จิตย่อมล่วงพ้นบัญญัติดำรงอยู่ในสภาวะอย่างเดียว (ไม่มีคำบริกรรมประกอบร่วม).

อรหโต

องฺคีรโส มหาปุญฺโญ อชปาลมุปาคโต
อนุตฺตโร มเหสกฺโข สาชปาลํ นมามิ ตํ.
รสฺมิชาเลหิ โชตนฺโต มุจลินฺเท มหาสเร
รวิราชาว โย นาโถ สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.

หตาวิชฺโช คุณาธาโร ราชายตนปาทเป
หเว นิสีทิ ลกฺขิยา สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.
โตมเรน อรึ หนฺตฺวา มิคทายํ มหาวนํ
โตเสตฺวา อุปกํ คณฺฉิ มหาชินํ มนามิ ตํ.

พระจอมมุนีผู้ประเสริฐมีพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี]แผ่ซ่าน มีบุญญาภินิหารอันยิ่งใหญ่ เสด็จไปสู่ควงไม้อชปาลนิโครธ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีพระองค์นั้นพร้อมด้วยควงไม้อชปาลนิโครธนั้น.

พระนาถะเจ้าพระองค์ใดทรงรุ่งโรจน์อยู่ด้วยข่ายพระรัศมี[พระฉัพพรรณรังสี][เสวยวิมุตติสุข]ใกล้สระน้ำใหญ่มุจลินท์ ดุจพระอาทิตย์จอมนักษัตร ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนาถะเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยสระน้ำใหญ่มุจลินท์นั้น.

พระศาสดาทรงกำจัดอวิชชาความมืด ทรงคุณธรรม[หาที่สุดมิได้] ประทับนั่งด้วยพุทธสิริ ณ ควงไม้ราชายตนะ (ไม้เกตุ) ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระศาสดาพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่นั้น.

พระชินเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ทรงกำจัดศัตรูกิเลสด้วยหอกคือ
พระญาณ ยังอุปกาชีวกให้ชื่นชมแล้ว เสด็จไปสู่ป่าอิสิปตน
มฤคทายวัน[อันเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระชินเจ้าพระองค์นั้น.

องค์ธรรมบทว่า อรหโต

บทว่า **อรหโต** นี้ ในคัมภีร์สารัตถทีปนี จัดอยู่ในส่วนของปหานสัมปทา ดังนั้น บทนี้ จึงมีองค์ธรรมโดยตรง คือ อริยมรรค ๔ หรืออรหัตตมรรคญาณ ดังมีข้อความนั้นว่า

> **อรหนฺติ อิมินา ปเทน ปหานสมฺปทาวเสน ภควโต อตฺตหิตสมฺปตฺติ วิภาวิตา**[๖๐]
>
> ด้วยบทว่า **อรหํ** นี้ ท่านแสดงความถึงพร้อมเพื่อประโยชน์ตนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยสามารถแห่งปหานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการละ)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี. แปล หน้า ๑๒๒ ให้ข้อสังเกตว่า ในอภิธัมมัตถวิภาวินีและสีลขันธวัคคอภินวฎีกา อริยมรรค ๔ ท่านจัดอยู่ในส่วนของญาณสัมปทา แต่อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ท่านให้เหตุผลว่า อริยมรรค ๔ หรืออรหัตตมรรคญาณ ควรเป็นปหานสัมปทา เพราะไม่เช่นนั้นปหานสัมปทาจะไม่มีญานอย่างได้อย่างหนึ่ง

วิธีแปลบทว่า อรหโต

บทว่า **อรหโต** (พระบริสุทธิคุณ) หากแปลว่า “พระอรหันต์” เรียกว่าแปลแบบเกวลทัพพาเปกขะ... หากแปลว่า “ผู้ไกลจากกิเลสและวาสนา” เรียกว่าแปลแบบสคุณทัพพาเปกขะ...(ดูบทว่า ภควโต หน้า ๑๑๖)

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย[๖๑] พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายพระคุณของบทว่า **อรหํ** ไว้ ๕ ประการ คือ

๑. ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลสและวาสนา

๒. ทรงเป็นผู้ทำลายข้าศึกคือกิเลส

๓. ทรงเป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักรคือกิเลส

๔. ทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยและการบูชาพิเศษ

๕. ทรงเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป

ผู้ไกลจากกิเลส

พระผู้มีภาคเจ้านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ไกลจากกิเลส คือดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย[๖๒] ด้วยอริยมรรค เปรียบเหมือนฟ้าอยู่ไกลจากแผ่นดิน แผ่นดินอยู่ไกลจากฟ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้น ทรงดำรงอยู่ไกลจากกิเลสมีราคะเป็นต้น กิเลสมีราคะเป็นต้นก็อยู่ไกลแสนไกลจากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า

ตโต โส อารกา นาม ยสฺส เยนาสมงฺคิตา
อสมงฺคี จ โทเสหิ นาโถ เตนารหํ มโต.[๖๓]

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นที่พึ่ง ทรงชื่อว่าเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส เพราะเหตุที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับกิเลส ไม่ทรงเกี่ยวข้องกับโทษทั้งหลาย เหตุนั้นพระผู้เป็นนาถะ จึงได้พระนาม ว่า อรหํ.

มีข้อสังเกตว่า ความเป็นพระอรหันต์ของพระผู้มีพระภาคเจ้ากับความเป็นพระอรหันต์ของพระสาวกนั้น มีความแตกต่างกัน คือความเป็นพระอรหันต์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงทำลายกิเลสพร้อมทั้งวาสนา

(ความประพฤติทางกาย ทางวาจาที่เคยชินซึ่งติดมาแต่อดีตชาติ) อันเป็นโทษลงได้โดยประการทั้งปวง ส่วนความเป็นพระอรหันต์ของพระสาวกทั้งหลาย แม้จะสามารถทำลายกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว แต่ไม่อาจทำลายวาสนาให้หมดไปได้ ความประพฤติทางกาย ทางวาจาบางอย่างของท่านเหล่านั้นยังคงเหมือนความประพฤติของผู้ที่ยังละกิเลสไม่ได้ สิ่งเหล่านี้ยังคงหลงเหลืออยู่ในขันธสันดานติดเป็นอุปนิสัย เช่น **พระปิลินทวัจฉเถระ** ที่มักจะเรียกผู้อื่นว่า "เจ้าคนถ่อย" เพราะท่านเคยเป็นพราหมณ์ผู้ร่ำรวยและมีอำนาจมากมาหลายร้อยชาติ หรือ**พระสารีบุตรอัครสาวก** เมื่อท่านเดินผ่านร่องน้ำเล็กๆ ก็มักจะกระโดดข้ามร่องน้ำนั้น เพราะท่านเคยเกิดเป็นพญาวานรมาหลายร้อยชาติ ดังมีข้อความว่า

> น หิ ฐเปตฺวา ภควนฺตํ อญฺเญ สห วาสนาย กิเลเส ปหาตุํ สกฺโกนฺติ. เอเตน อญฺเญหิ อสาธารณํ ภควโต อรหตฺตนฺติ ทสฺสิตํ โหติ.[๖๔]
>
> จริงอยู่ เว้นพระผู้มีพระภาค พระขีณาสพเหล่าอื่น จะสามารถละกิเลสพร้อมทั้งวาสนาก็หามิได้ ด้วยคำนี้ย่อมเป็นอันแสดงว่า ความเป็นพระอรหันต์ของพระผู้มีพระภาคเจ้ามิใช่สาธารณะกับพระขีณาสพเหล่าอื่น.
>
> ปหีนกิเลสสฺสปิ อปฺปหีนกิเลสสฺส ปโยคทิสปโยคเหตุ-ภูโต กิเลสนิสฺสิโต สามตฺถิยวิเสโส อายสฺมโต ปิลินฺท-วจฺฉสฺส วสลสมุทาจารนิมิตฺตํ วิย.[๖๔]
>
> ความประพฤติอันเคยชินที่ถูกสั่งสมมาด้วยกิเลส เป็นเหตุให้บุคคลที่แม้ละกิเลสได้แล้ว มีความประพฤติเหมือนกับผู้ที่ยังกิเลสไม่ได้ เช่น พระปิลินทวัจฉเถระที่มักชอบเปล่งวาจาว่า ไอ้คนถ่อย.

ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตทั้งหลายเมื่อควรเฉลิมพระนามพุทธองค์ว่า **อารกะ** (ผู้ไกล) ก็กลับกล่าวเสียว่า **อรหํ** โดยรัสสะ อา อักษรเป็น อ อักษร และแปลง ก อักษรเป็น ห อักษรพร้อมกับลงนิคคหิตอาคมตามหลักแห่งนิรุตตินัย เพื่อที่จะได้ถือเอาเนื้อความตามที่กล่าวแล้วได้โดยง่าย

ผู้ทำลายข้าศึกคือกิเลส

พระผู้มีภาคเจ้านั้น ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสทั้งหลาย คือ ราคะ โทสะ โมหะด้วยเหตุมีทานเป็นต้น ตั้งแต่ทรงตั้งปณิธานไว้ ประทับนั่งบนอปราชิตบัลลังก์ ทรงชนะข้าศึกคือมาร ๕ ด้วยพระอริยมรรค ฉะนั้นพระองค์จึงได้รับขนานพระนามว่า **อรหํ** เพราะทรงทำลายข้าศึกได้แล้วเพราะเหตุนั้น ดังมีข้อความว่า

ยสฺมา ราคาทิสงฺขาตา สพฺเพปิ อรโย หตา
ปญฺญาสตฺเถน นาเถน ตสฺมาปิ อรหํ มโต.[๖๕]

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นนาถะ ทรงทำลายข้าศึกทั้งปวงกล่าวคือกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยศาสตราคือปัญญา แม้เพราะเหตุนั้น จึงรับขนานพระนามว่า อรหํ.

ผู้หักกำแห่งสังสารจักรคือกิเลส

พระผู้มีภาคเจ้านั้น ประทับนั่งที่โพธิบัลลังก์ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพีคือศีลด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะ ทรงใช้พระหัตถ์คือศรัทธาจับขวานคือพระญาณ(มรรคปัญญา)ที่ลับไว้ดีแล้วบนหินคือสมาธิ แล้วทรงทำความสิ้นกรรม ชื่อว่าทรงทำลายซี่กรรมแห่งสังสารจักรทุก ๆ ซี่ ได้แก่:-

ดุมล้อ กล่าวคืออวิชชา (ความไม่รู้) และภวตัณหา (ความยินดีพอใจในภพชาติ) ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญโดยความเป็นมูลรากของวัฏฏะ

ซี่กำ ที่เชื่อมดุมล้อกับกงเปรียบเหมือนอภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งหรือตกแต่งให้ไปเกิด) มีปุญญาภิสังขาร (กุศลตกแต่งให้ไปเกิดในสุคติภูมิ) เป็นต้นซึ่งเชื่อมอวิชชาและภวตัณหาเข้าด้วยกัน

กงล้อของรถ เปรียบเหมือนชราและมรณะ โดยมี **เพลา** ซึ่งเปรียบเหมือนอาสวะ (ธรรมชาติที่ทำให้วัฏฏทุกข์ยาวนานไม่มีกำหนด) มีโลภะและทิฏฐิ (ความเห็นผิด) เป็นต้น[๖๖] **ตัวรถ**กล่าวคือ ภพ ๓ อันแล่นไปตลอดกาลไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ดังมีข้อความว่า

อรา สํสารจกฺกสฺส หตา ญาณาสินา ยโต
โลกนาเถน เตเนส อรหนฺติ ปวุจฺจติ.[๖๗]

เพราะเหตุที่พระโลกนาถพระองค์นั้น ทรงทำลายซี่กำ
แห่งสังสารจักรด้วยดาบคือพระญาณ พระองค์จึงได้
รับขนานพระนามว่า อรหํ.

อีกนัยหนึ่ง สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดรู้ไม่ได้ เรียกว่า **สังสาร-จักร** ก็แลสังสารจักรนั้นมีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเค้าวงล้อแห่งปฏิจจสมุปบาท ชรามรณะเป็นกง เพราะเป็นปลายเหตุ ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่เหลือ ๑๐ ประการ คือ สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ และ ชาติเป็นกำ เพราะมีอวิชชาเป็นมูล-เหตุและเพราะมีชรามรณะเป็นปลายเหตุ

ผู้ควรแก่ปัจจัยและการบูชาพิเศษ

พระผู้มีภาคเจ้านั้น เป็นผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นและควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอด

จริงอย่างนั้น เมื่อพระผู้พระภาคนามว่าทีปังกรทรงพยากรณ์สุเมธดาบสผู้สละตนนอนลงบนหลังเปือกตมว่า จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต แล้วทรงบูชาด้วยดอกไม้ ๘ กำ ทรงประทักษิณแล้วเสด็จหลีกไป จากนั้นพระขีณาสพ ประชาชนทั้งหมด เทวดาและพรหมที่อยู่ ใน ๑๐,๐๐๐ จักรวาลแม้ทั้งสิ้นได้ทำการบูชาแก่พระองค์หาประมาณมิได้ จำเดิมแต่นั้นพระองค์ก็เป็นผู้ควรบูชาตลอดมา เช่น ในครั้งที่เสด็จก้าวลงสู่พระครรภ์ ในเวลาประสูติ ในเวลาตรัสรู้ และในเวลาแสดงพระธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร เทวดาและมนุษย์ผู้มีศักดิ์ใหญ่ ได้กระทำการบูชาอย่างยิ่งใหญ่หาประมาณมิได้ ต่อมาภายหลังพระเจ้าโกศลมหาราช ได้ทรงทำอสทิสทาน สหัมบดีมหาพรหมได้บูชาด้วยช่อรัตนะขนาดใหญ่ขนาดเท่าเขาสิเนรุ แม้พระเจ้าพิมพิสารก็ได้บูชาตามสมควรแก่กำลังของตน อนึ่ง แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ รับสั่งให้สร้างพระอาราม ๘๔,๐๐๐ แห่งทั่วชมพูทวีปอุทิศแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า

สำหรับการบูชาอันพิเศษแต่ไม่ถึงขนาดใหญ่ที่พวกเทวดาและมนุษย์พากันกระทำ จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง. ฉะนั้น พระองค์จึงได้พระนามว่า **อรหํ** เพราะทรงควรซึ่งการบูชาพิเศษ ดังมีข้อความว่า[๑๘]

ปูชาวิเสสํ สห ปจฺจเยหิ
ยสฺมา อยํ อรหติ โลกนาโถ
อตฺถานุรูปํ อรหนฺติ โลเก
ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตํ.

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นนาถะของโลกนี้
ย่อมควรซึ่งการบูชาวิเศษพร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย
ฉะนั้น พระชินเจ้าจึงสมควรซึ่งพระนาม ว่า อรหํ นี้ใน
โลกตามสมควรแก่อรรถ.

ผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป

พระผู้มีภาคเจ้านั้น ไม่มีที่ลับในการทำบาปในกาลไหนๆ ไม่เหมือนพวกคนพาลที่สำคัญตัวเองว่าเป็นบัณฑิตบางพวกในโลก ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสื่อมเสียชื่อเสียง

อธิบายว่า ธรรมดาคนพาลทั้งหลาย เมื่อต้องการให้คนรู้ว่าตนบัณฑิต เมื่อจะทำบาปย่อมทำในที่ลับ เพราะกลัวผู้อื่นล่วงรู้อันจะเป็นเหตุให้ตนเสื่อมเสียชื่อเสียง เป็นผู้ที่ไม่มีเกียรติในสังคม ฉะนั้น คนพาลเมื่อไม่ต้องการให้ใครๆ รู้ถึงความไม่ดีของเวลาที่ทำบาปอกุศล จึงต้องทำในที่ลับ แต่สำหรับพระพุทธองค์แล้ว บาปธรรมทั้งปวงถูกพระองค์ทรงตัดขาดได้แล้วโดยประการทั้งปวงด้วยอริยมรรค ณ โคนโพธิพฤกษ์ พระองค์จึงไม่ทรงมีที่ลับในอันที่จะกระทำบาปทั้งหลายเหล่านั้นอีก[๖๙]

ดังมีข้อความว่า

ยสฺมา นตฺถิ รโห นาม ปาปกมฺเมสุ ตาทิโน
รหาภาเวน เตเนส อรหํ อิติ วิสฺสุโต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คงที่ ไม่ทรงมีความลับในการ
ทำบาป เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จึงปรากฏ
พระนามว่า อรหํ เพราะไม่มีความลับ.

วิธีนอบน้อม

สรุปว่า บทว่า **อรหโต** (ผู้ไกลจากกิเลส) ในบทมหานมัสการนี้เป็นส่วนแห่ง**พระวิสุทธิคุณ** ดังนั้น เมื่อเรียนรู้เข้าใจในพระคุณส่วนนี้แล้ว เวลาจะบริกรรม ก็ให้ตั้งสติปรารภถึงพระพุทธคุณโดยหน่วงเหนี่ยวน้อมนำพระพุทธคุณมากระทำให้เป็นอารมณ์ แล้วเปล่งวาจาสาธยายไปตามลำดับว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต** (วจีปณาม=การนอบน้อมด้วยวาจา) พอถึงบทว่า **อรหโต** ก็นิ่งนึกระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพนบน้อมอยู่แต่ในจิตว่า พระองค์ทรงมีพระวิสุทธิคุณหาที่สุดมิได้ดังที่กล่าวมาแล้วแล (มโนปณาม=การนอบน้อมด้วยใจ)

สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สมฺมา ปตฺโต มหาเตโช ปญฺจวคฺคิยภิกฺขุนํ
สมฺมา ธมฺมํ ปวตฺเตสิ สฏฺฐานาหํ นมามิ ตํ.

สํฆิสฺสโร มหาปญฺโญ ทตฺวา'มตํ มหาชนํ
สํฐิโต จิรํ เชตมฺหิ สวิหารํ นมามิ ตํ.

พุทฺธสฺสสาลอุยฺยาเน นิพฺพุตสฺส จ ตาทิโน
พุทฺธสฺส ตสฺส ธาตุโย เสยฺยารูปํ นมามิหํ.

พระบรมศาสดาผู้ทรงเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่ เสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวันโดยสวัสดิภาพ ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร[ที่ประกาศสัจจะ ๑๖ ประการเป็นเบื้องแรก]แก่พระปัญจวัคคีย์โดยชอบ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระบรมศาสดาพระองค์นั้นพร้อมด้วยสถานที่นั้น.

พระพุทธเจ้าผู้ทรงปกครองสงฆ์ มีพระปัญญาอันใหญ่หลวงประทานอมตธรรมแก่มหาชน ส่วนใหญ่ประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นพร้อมด้วยพระวิหารเชตวันนั้น.

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระธาตุของพระพุทธเจ้า ผู้คงที่ ผู้เสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ณ สาลวโนทยาน (ป่าสาละ) และขอน้อมไหว้พระพุทธรูปสีหไสยาสน์ของพระองค์.

องค์ธรรมบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** นี้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี[๗๐] จัดอยู่ในส่วนของปหานสัมปทาโดยองค์ธรรม ได้แก่ อริยมรรค ๔ หรืออรหัตตมรรคญาณ[๗๑] และญาณสัมปทาโดยองค์ธรรมได้แก่สัพพัญญุตญาณ, ทสพลญาณเป็นต้น) ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ ปุริมา เทฺว ผลสมฺปทา
สมฺมาสมฺพุทฺธนฺติ อิมินา ทสฺสิตา.

"บรรดาผลสัมปทา ๔ ประการ (ปหานสัมปทาน, ญาณสัมปทา, อานุภาวสัมปทา, รูปกายสัมปทา) นั้น ผลสัมปทา ๒ ข้อแรก สงเคราะห์เข้าด้วยบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส"

วิธีแปลบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (พระปัญญาคุณ) นี้ หากแปลว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้า" เรียกว่าแปลแบบเกวลทัพพาเปกขะ... หากแปลว่า "ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งปวงด้วยพระสยัมภูญาณด้วยพระองค์เอง" เรียกว่าแปลแบบสคุณทัพพาเปกขะ...(ดูบทว่า ภควโต หน้า ๑๑๖)

อธิบายคำว่า สมฺมา - สํ - พุทฺธ

คำว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** แยก เป็น ๓ บท คือ **สมฺมา** (โดยชอบ), **สํ** (ด้วยพระองค์เอง) และ **พุทฺธ** (ทรงตรัสรู้) โดยใจความก็คือทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ ๔ ที่ประหารกิเลสพร้อมทั้งวาสนามีพระสัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้ซึ่งเญยยธรรมทั้งหลายทั้งสิ้น โดยไม่มีส่วนเหลือโดยชอบด้วยพระองค์เอง สมดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในขุททกนิกาย มหานิเทส และขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า

“พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระสยัมภู หาครูอาจารย์ มิได้ ได้ตรัสรู้ยิ่งซึ่งสัจจะทั้งหลายด้วยพระองค์เองในพระธรรมทั้งหลาย ซึ่ง มิเคยได้ยินได้ฟังมาก่อน และบรรลุความเป็นผู้รู้ทั้งสิ้นในสัจจะทั้งหลายนั้นด้วย ถึงความเป็นผู้คล่องแคล่วชำนาญในทศพลญาณด้วย ชื่อว่าพุทธะ”

สมฺมา ศัพท์ เป็นบทนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ชอบ (ถูกต้อง) ซึ่งเป็นการแสดงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ตรัสรู้แล้ว คือ ได้ทรงรู้ทั่วถึงแล้วซึ่งธรรมที่แยกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมแม้ทั้งสิ้น ด้วยอำนาจรู้แจ้งลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความเป็นจริง

สํ ศัพท์เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรถเหมือน สามํ (ด้วยพระองค์เอง) ซึ่งแสดงว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสรู้ไญยธรรมด้วยพระสยัมภูญาณที่เกิดพร้อมจากความที่พระองค์ทรงสั่งสมอบรมพระบารมีแล้วด้วยพระองค์เองโดยปราศจากครู สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **เรารู้ยิ่งเองแล้ว จะพึงอ้างใครเล่า** ดังนี้เป็นต้น หมายความว่า พระองค์ทรงตื่นเฉพาะแล้วโดยชอบและด้วยพระองค์เอง คือ มิใช่บุคคลอื่นปลุกให้ตื่นได้แก่ ทรงปราศจากความหลับคือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาอย่างเด็ดขาดด้วยพระองค์เองทีเดียว ทรงเบิกบานแล้ว คือ ทรงถึงความเบิกบานตามลำดับ โดยชอบและด้วยพระองค์เอง โดยบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยหมู่คุณอันนับไม่ถ้วน เพราะบรรลุอรหัตตมรรคญาณ

คำว่า **พุทฺธ** สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ และ ต ปัจจัย เป็นศัพท์กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า **สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ พุทฺโธ** (พุทธะ คือผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง) มีองค์ธรรมของธาตุและปัจจัย ดังนี้

พุธ ธาตุ หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณโดยตรง และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อนพระสัพพัญญุตญาณ ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น โดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ (ผล = พระสัพพัญญุตญาณ เหตุ = จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อนพระสัพพัญญุตญาณ) และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณโดยการณูปจาระคือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = พระสัพพัญญุตญาณ ผล = จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณ)

ต ปัจจัย หมายถึงรูปนามที่ชาวโลกบัญญัติว่าเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งเนื่องด้วยข้อความโดยตรงโดยผลูปจาระและการณูปจาระเหล่านั้น

อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น **ทรงตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบ ด้วยพระองค์เอง** คือ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ยิ่งอันได้แก่สัจจธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานตลอดจนบัญญัติต่าง ๆ ที่เป็นเหตุให้รู้ถึงเนื้อความเหล่านั้น [๓๒] ด้วยความเป็นธรรมอันควรรู้ด้วยพระญาณอันวิเศษยิ่ง โดยความเป็นธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นต้น และโดยข้อเบ็ดเตล็ดมีลักษณะและรสเป็นต้น, ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้อันได้แก่ทุกขอริยสัจ โดยความเป็นธรรมอันควรกำหนดรู้, ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละกล่าวคือสมุทัยอันได้แก่ตัณหาโดยความเป็นธรรมอันควรละ, ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรทำให้แจ้งซึ่งหมายถึงนิโรธอันได้แก่ความดับแห่งทุกข์คือพระนิพพาน โดยความเป็นธรรมอันควรทำให้แจ้ง, ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญอันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหนทางแห่งความดับทุกข์ โดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญ. สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า

ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต กามาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ ภวาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ อโหสิ. "ขีณา ชาติ วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ อพฺภญฺญาสิ.

เมื่อเรามารู้เห็น (อริยสัจ ๔) อย่างนี้ จิตจึงหลุดพ้นทั้งจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ได้มีญาณหยั่งรู้ว่า ตัวเองหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์จบแล้ว ทำหน้าที่สำเร็จแล้ว ไม่มีอะไรให้เป็นอย่างนี้อีกแล้ว.

ความหมายของ **พุทฺธ** คือ สภาวะตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ปรากฏชัดเจนในพระพุทธดำรัสในเสลสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต[๗๓] ว่า

อภิญฺเญยฺยํ อภิญฺญาตํ ภาเวตพฺพญฺจ ภาวิตํ
ปหาตพฺพํ ปหีนํ เม ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณาติ.

ดูก่อนพราหมณ์ ธรรมที่ควรรู้ยิ่งเราก็ได้รู้ยิ่งแล้ว ธรรมที่ควรเจริญเราก็ได้เจริญแล้ว ธรรมที่ควรละ เราก็ได้ละแล้ว เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพุทธะ ดังนี้.

จากพระพุทธพจน์นี้ จะเห็นว่า การที่พระพุทธองค์ทรงปฏิญญา คือ แสดงยืนยันว่าพระองค์ทรงเป็น **พุทธะ** คือ เป็นผู้รู้นั้น ก็เพราะทรงหยั่งรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ คือ ทุกข์ (ความจริงคือทุกข์), สมุทัย (ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์) ได้แก่ตัณหาอันเป็นเหตุที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น, นิโรธ (ความจริงคือความดับทุกข์) ได้แก่ พระนิพพาน, มรรค (ความจริง คือทางดับทุกข์) ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ด้วยเหตุดังกล่าว พระองค์จึงกล่าวคำยืนยันว่า

พระองค์เป็นพุทธะ เพราะทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมด และอาการที่ทรงหยั่งรู้นั้นก็เป็นการรู้โดยไม่มีข้อผิดพลาดแต่อย่างใด

อนึ่ง เพราะความที่พระองค์ได้ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นไปโดยชอบและด้วยพระองค์เองนี้แหละ พระองค์จึงทรงบรรลุพระญาณที่เรียกว่า **พระสัพพัญญุตญาณ** อันเป็นเหตุให้บัณฑิตขนานนามพระผู้มีพระภาคว่า **พระสัพพัญญู** (ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง) **พระสัพพวิทู** (ผู้รู้แจ้งทุกสิ่งทุกอย่าง) **พระสัมมาสัมพุทธะ** (ผู้ทรงตรัสรู้ไญยธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง) เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงที่รวมกันหรือแยกกัน เป็นไปคราวเดียวกันหรือเป็นไปตามลำดับ ตามสมควรแก่พระประสงค์ เป็นไปโดยชอบและด้วยพระองค์เอง ดังมีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

> ยาวตกํ เญยฺยํ, ตาวตกํ ญาณํ, ยาวตกํ ญาณํ, ตาวตกํ เญยฺยํ, เญยฺยปริยนฺติกํ ญาณํ, ญาณปริยนฺติกํ เญยฺยนฺติ[๗๔] เอวเมกชฺฌํ วิสุํ สกึ กเมน วา อิจฺฉานุรูปํ สมฺมา สามํ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺโธ.
>
> พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สมฺมาสมฺพุทฺธ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง ตามสมควรแก่พระประสงค์ รวมกันบ้าง แยกกันบ้าง คราวเดียวกันบ้าง ตามลำดับบ้าง อย่างนี้คือ สิ่งที่ควรรู้ มีประมาณเท่าใด พระญาณก็มีประมาณเท่านั้น พระญาณมีประมาณเท่าใด สิ่งที่ควรรู้ก็มีประมาณเท่านั้น พระญาณมีสิ่งที่ควรรู้เป็นที่สุดรอบ สิ่งที่ควรรู้ก็มีพระญาณเป็นที่สุดรอบ.[๗๕]

วิธีนอบน้อม

สรุปว่า บทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** "ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง" ในบทมหานมัสการนี้เป็นส่วนแห่ง**พระปัญญาคุณ** ดังนั้น เมื่อเรียนรู้เข้าใจในพระคุณส่วนนี้แล้ว เวลาจะบริกรรม ก็ให้ตั้งสติปรารภถึงพระพุทธคุณโดยหน่วงเหนี่ยวน้อมนำพระพุทธคุณมากระทำให้เป็นอารมณ์ แล้วเปล่งวาจาสาธยายไปตามลำดับว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (วจีปณาม) พอถึงบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ก็นิ่งนึกระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพนบน้อมอยู่แต่ในจิตว่า พระองค์ทรงมีพระปัญญาคุณหาที่สุดมิได้ดังที่กล่าวมาแล้วแล (มโนปณาม)

เอโก มโนปสาโท
สรณคมนมญฺชลิปนาโม วา
อุตฺสหเต ตารยตุ
มารพลนิสูทเน พุทฺเธ.

(มิลินทปัญหา กัณฑ์ที่ ๕ พุทธวรรค)

ความเลื่อมใสจากใจ การถึงสรณคมน์ หรือการอัญชลีนอบน้อม อย่างเดียวในพระพุทธเจ้าผู้ทรงกำจัดมารและพลแห่งมาร ย่อมยังสัตว์ให้ข้ามพ้นกันดารได้.

๗

วินิจฉัยบทมหานมัสการ

ในคัมภีร์สารัตถสมุจจัย ได้ “วัณณนา” คือ อธิบายขยายความบท นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ด้วยวิธีโจทย์ (ตั้งคำถาม) และวิสัชชนา (ตอบ) พร้อมข้อวินิจฉัย ดังต่อไปนี้:-

บทมหานมัสการเป็นปธานนัย[๗๖]

ปุ. ในพระไตรปิฎก มีพระบาลีกล่าวสรรเสริญนมัสการพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นอันมากที่พระสังคาหกาจารย์ยกขึ้นสู่สังคายนาก็มีอยู่ เหตุใดเล่า จึงไม่เอามาตั้งนมัสการ เห็นมีแต่ยกเฉพาะพระบาลีว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** เป็นบทปณามนมัสการเท่านั้น ไม่เห็นยกบทอื่นๆ เป็นบทปณามนมัสการบ้างเล่า ?[๗๗]

วิ. เหตุที่ไม่เอามาตั้งนมัสการก็เพราะพระบาลีว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้ ชนทั้งปวงส่วนใหญ่รู้จักกันดี ยกเว้นแต่สัตว์ผู้เป็นชาติอันธพาลหรือเหล่าชนผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ถึงคุณพระรัตนตรัยจะสว่างปรากฏในโลกทั้งสามก็หาเห็นไม่ อุปมาเหมือนพระอาทิตย์และพระจันทร์ซึ่งส่องแสงสว่างไสวบนท้องฟ้า โดยปราศจากเมฆหมอกเป็นใหญ่กว่าดวงดารากรทั้งปวง ย่อมปรากฏชัดต่อสายตาชาวโลกเป็นอันมากยกเว้นแต่สัตว์ที่อยู่ใต้แผ่นดิน และสัตว์ที่อยู่ในโลกันตนรกในอัฏฐมหานรก หาเห็นดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ปรากฏแก่จักษุของตนไม่

สำหรับบทนมัสการคุณพระรัตนตรัยอื่น ๆ นั้น รู้กันในหมู่พระอรหันตขีณาสพผู้ทรงพระไตรปิฎก หรือผู้สนใจเฉพาะเท่านั้น ไม่รู้ทั่วไปเหมือนบทว่านโม ดุจเขาพระสุเมรุราชเป็นประธานเป็นใหญ่อยู่กลางจักรวาฬก็จริง แต่จะรู้เห็นปรากฏแก่จักษุนั้น ก็เฉพาะแต่เทพดาและท่านผู้ทรงฤทธิ์เท่านั้น จะปรากฏแก่จักษุสามัญสัตว์โลกทั้งปวงนั้นหามิได้

อีกนัยหนึ่ง บทมหานมัสการนี้ เป็นบทนมัสการพระรัตนตรัยที่เป็นประธานหลัก เพราะได้รวมพระพุทธคุณไว้ทั้งหมด บุคคลผู้มีปรีชาเป็นสัมมาทิฏฐิระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยฉันทะและวิริยภาพ เอาวิตกเจตสิก

และปัญญาเจตสิก พิจารณาพระพุทธคุณทั้ง ๓ คือ ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส แล้ว ก็เท่ากับว่าได้ระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นอนันตคุณทั้งสิ้น

ประดุจบุคคลกล่าวสวดว่า **กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา** ว่าแต่ติกมาติกา ๓ บทนี้ ก็เป็นอันกล่าวพระอภิธรรมทั้งสิ้น เพราะพระมาติกานี้เป็นประธานเป็นใหญ่กว่าธรรมทั้งปวง เพราะธรรมทั้งปวงมิได้พ้นจากกองบุญกองบาป และมิได้เป็นบุญเป็นบาป คือ **กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา** นี้เลย หรือประดุจ บุคคลผู้มีปรีชาภาวนารัตนตรัยว่า **พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ** แต่เท่านี้ ก็ได้ชื่อว่าแสดงพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เพราะเป็นบทที่เป็นประธาน พระพุทธโอวาทสาสนธรรมทั้งปวง เกิดจากพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้าทั้งสิ้น

พระบาลี “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” นี้ เป็นบทประธานรวมสรรพรัตนตรัยคุณทั้งสิ้น เหตุนั้นพระอรหันตเจ้าผู้ทำการสังคายนา จึงยกเป็นบทนำในทุกๆ คัมภีร์ของพระไตรปิฎก และพระอาจารย์ต่อๆ มาก็ยกบทนโมนี้เป็นบทนมัสการนำในเบื้องต้นของคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่รจนา (คันถารัมภะ=คำปรารภพระคัมภีร์) [๗๗]

เหตุผล

การเรียงลำดับพุทธคุณบทมหานมัสการ

ปุ. เพราะเหตุไรในบทมหานมัสการ ท่านจึงเรียงสองบทว่า **ภควโต อรหโต** ก่อนบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** และเพราะเหตุไร จึงต้องเรียงลำดับบททั้ง ๓ เป็น **ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส**

วิ. ที่เรียงเช่นนี้ เป็นการแสดงพระพุทธคุณตามลำดับเหตุและผล เพราะพระพุทธคุณทั้ง ๒ คือ **ภควโต** และ **อรหโต** นั้นแสดงถึงการที่พระพุทธองค์ทรงตัดกิเลสและไกลจากกิเลสด้วยอรหัตตมัคคญาณ ฉะนั้น ภควโต - ตัดกิเลส และ อรหโต - ไกลจากกิเลส จึงเป็นเหตุ

คำว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** แสดงถึงการที่พระพุทธองค์ ทรงรู้สรรพ-เญยยธรรมทั้งปวงด้วยพระสยัมภูญาณ เกิดพระสัพพัญญุตญาณและผลญาณ ฉะนั้น สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส จึงเป็นผลที่เกิดต่อจากเหตุ

คัมภีร์สารัตถสมุจจัย หน้า ๑๒ ได้อธิบายลำดับเหตุและผลของบท “ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยยกอุปมาคดีโลกเปรียบเทียบกับคดีธรรม ดังนี้

บุรุษผู้มีปัญญามาก มีความเพียรมาก มีความรักมาก มีความปรารถนาจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์แผ่พระราชอำนาจครอบครองโลกนี้ จะต้องอาศัยกำลังเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. กำลังฉันทะ รักใคร่ในราชสมบัติ

๒. กำลังวิริยะ เพียรขวนขวายที่จะได้ราชสมบัติ

๓. กำลังจิตตะ ตั้งจิตเป็นหนึ่งเดียวในอันที่จะได้ราชสมบัติ

๔. กำลังวีมังสา คือปัญญาที่ดำริพิจารณาหาเหตุผลในกิจการทั้งปวงอันเป็นเหตุที่จะได้ราชสมบัตินั้น

เมื่อมีกำลังเหตุ ๔ ประการนี้สมบูรณ์แล้ว ก็ใช้เป็นเครื่องมือในการแสวงหาสะสมทรัพย์สมบัติไว้ให้มาก

เมื่อได้ทรัพย์มากแล้ว ก็นำมาสงเคราะห์ดูแลเหล่าทหาร โดยจัดแบ่งทหารออกเป็น ๑๐ หมู่อย่าให้ปะปนกัน เช่น เอาคนกล้าปนคนขลาด เอาคนขลาดปนคนกล้า ให้เป็นปัจจัยอุดหนุนกันและกัน

จากนั้นให้ยกกองทัพที่พร้อมรบไปสู่ยุทธภูมิ เข้าตีข้าศึกได้รับชัยชนะแล้ว ก็ได้ราชาภิเษกเสวยสิริราชสมบัติ ประเทศที่เป็นเมืองขึ้นก็จะถวายสรรพราชสมบัติเป็นพระราชลาภอันอุดม สรรพราชสมบัติที่ได้จึงเป็นผลที่มาจากเหตุตามลำดับดังกล่าว

ส่วนอุปไมยต่อคดีธรรมที่อาศัยเหตุก่อนแล้วจึงได้ผล เหมือนพระบรมโพธิสัตว์เจ้าของเรา เมื่อเป็นพระสุเมธดาบสนั้น หากมีความประสงค์จะบรรลุอรหัตมรรคญาณในพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จะได้โดยง่าย แต่เนื่องจากทรงมีพระมหากรุณาต่อสัตว์โลก จึงละพระนิพพานสุขอันอยู่ในเงื้อมหัตถ์นั้นเสีย ด้วยดำริว่า “การที่จะเอาตนรอดพ้นจากสังสารทุกข์แต่ผู้เดียว มิได้มีความกรุณาแก่สัตว์โลก เป็นการไม่สมควร ถ้าเราสามารถข้ามพ้นจากโอฆสงสารได้ ก็จะยังสัตว์โลกทั้งปวงให้ข้ามพ้นด้วย” จึงปรารถนาพุทธสมบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงถือเอากำลังอิทธิบาทอันเป็นกำลังเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ฉันทะ คือ กุศลฉันทะรักใคร่ในพระบรมโพธิญาณนั้น
๒. วิริยะ คือ ความเพียรในอันที่จะขวนขวายสร้างพระบารมีเพื่อให้ได้พระบรมโพธิญาณนั้น
๓. จิตตะ คือ ความตั้งใจอย่างมั่นคงในการที่จะบำเพ็ญบารมีให้ได้พระโพธิญาณนั้น
๔. วิมังสา คือ ปัญญาที่พิจารณาให้รู้ว่ามีผลมากน้อยในการที่จะบำเพ็ญพระบารมีให้ได้พระโพธิญาณนั้น

เมื่อได้กำลังเหตุ ๔ อย่างนี้แล้ว พระองค์จึงเอาไปแสวงหาทรัพย์ คือบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มีการให้ทานรักษาศีลเป็นต้นให้มากแล้ว นำมาบำรุงโยธาทหารให้มีกำลังจัดไว้เป็น ๑๐ หมู่ คือ

ทานเจตนาโยธา, ศีลเจตนาโยธา, เนกขัมมเจตนาโยธา, ปัญญาเจตนาโยธา, วิริยเจตนาโยธา, ขันติเจตนาโยธา, สัจจเจตนาโยธา, อธิฏฐาน-เจตนาโยธา, เมตตาเจตนาโยธา และอุเบกขาเจตนาโยธา อย่าให้ปะปนกัน คือ ทานเจตนาอย่าให้ปนกับศีลเจตนา ๆ อย่าให้ปนกับเนกขัมม-เจตนาโยธา จัดไว้เป็นหมู่ๆ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน

แต่ละหมู่ๆ นั้นมีทหารหมู่ละ ๒๕ คือ สัทธา ๑ สติ ๑ หิริ ๑ โอตัปปะ ๑ อโลโภ ๑ อโทโส ๑ ตัตรมัชฌัตตา ๑ กายปัสสัทธิ ๑ จิตตปัสสัทธิ ๑ กายลหุตา ๑ จิตตลหุตา ๑ กายมุทุตา ๑ จิตตมุทุตา ๑ กายกัมมัญญตา ๑ จิตตกัมมัญญตา ๑ กายปาคุญญตา ๑ จิตตปาคุญญตา ๑ กายุชุคตา ๑ จิตตุชุคตา ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันโต ๑ สัมมาอาชีโว ๑ กรุณา ๑ มุทุตา ๑ ปัญญา ๑ ชื่อโสภณเจตสิกโยธา ๒๕ หมู่

แต่ละหมู่ๆ มีจุลโยธาออกไปอีก ๑๓ ๆ คือ ผัสสโยธา ๑ เวทนาโยธา ๑ สัญญาโยธา ๑ เจตนาโยธา ๑ เอกัคคตาโยธา ๑ ชีวิตินทรียโยธา ๑

มนสิการโยธา ๑ วิตกโยธา ๑ วิจารโยธา ๑ อธิโมกโยธา ๑ วิริยโยธา ๑ ปีติโยธา ๑ ฉันทโยธา ๑ ทั้ง ๑๓ นี้ชื่อว่าอัญญสมานเจตสิกโยธา ๑๓

เมื่อพระองค์บำรุงโยธา ๓ เหล่า คือ มหาโยธา ๑๐ หมู่ มัชฌิมโยธา ๒๕ หมู่ จุลโยธา ๑๓ หมู่ บำรุงเลี้ยงมาช้านานสิ้น ๔ อสงไขยแสนมหากัปป์ บำรุงเลี้ยงถึงขนาดกล้าหาญบริบูรณ์แล้ว ก็ยกพวกพลทหารออกสู่ยุทธภูมิใต้ควงไม้พระศรีมหาโพธิบัลลังก์ ผจญรบข้าศึกศัตรูหมู่มารทั้ง ๕ มีกิเลสมารและเทวบุตรมารเป็นต้น จัดแจงให้โยธาทั้งหลายทุกหมู่หมวดเป็นปัจจัยอุดหนุนซึ่งกันและกันพร้อมเพรียงกันผจญพระยามาราธิราชกับทั้งเสนามารให้พ่ายแพ้หนีไป เมื่อได้รับชัยชนะหมู่กิเลสมารอันเป็นต้นแหตุแล้ว จึงสำเร็จผลได้พระสัพพัญญูภิเษกพุทธสมบัติในวิมุตติเศวตฉัตรคือพระอรหัตผลพร้อมด้วยพรหม เทวดาในหมื่นโลกธาตุถวายเสียงสาธุการสมโภชด้วยทิพดนตรีและสังข์ในขณะเมื่อบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ แผ่พระพุทธอาณาจักรไปในแสนโกฏิจักรวาฬ เทวดานำเอาสัตตพิธรัตนมัยมาลามากราบถวายบังคมบรมพุทธบาทยุคล แล้วก็บังคมทูลลากลับไป ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เรื่องราวของพุทธองค์มีคดีธรรมบรมพุทธาภิเศกตามลำดับเหตุ (มรรคญาณ)เนื่องด้วยผล (ผลญาณ) เหมือนอุปมาด้วยคดีโลกราชาภิเศกตามลำดับเหตุเนื่องด้วยผลนั้น

ในหนังสือนโม ไตรสรณคมน์ หน้า ๓๘ -๓๙ ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ดังนี้ว่า โยธาทหาร ๑๐ หมู่มีทานเจตนาโยธา เป็นต้น ได้แก่บารมี ๑๐ เป็นธรรมที่พระโพธิสัตว์ประพฤติอย่างยิ่งยวดให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณ คือการรู้แจ้งในความดับทุกข์ จักได้ช่วยสัตว์โลกให้พ้นจากทุกข์ในวัฏสงสาร

ด้วยอุปมาคดีโลกราชาภิเษก และอุปไมยคดีธรรมพุทธาภิเษกดังกล่าว ซึ่งแสดงว่าต้องมีเหตุก่อนแล้วจึงมีผล การลำดับพระพุทธคุณในบทนโม จึงลำดับบท **ภควโต** (ตัดกิเลส) **อรหโต** (ไกลจากกิเลส)ไว้ก่อน เพราะเป็นฝ่ายเหตุคือพระอรหัตตมัคคญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วต่อด้วยลำดับบทที่เป็นผลคือ **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (ตรัสรู้สรรพเญยยธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เอง) ซึ่งเป็นฝ่ายผลญาณที่เกิดในลำดับต่อจากเหตุคือมัคคญาณ ดังนั้น พระโบราณาจารย์ผู้จะรจนาคัมภีร์เป็นต้น จึงนมัสการพระรัตนตรัยไว้ตามแบบโบราณประเพณีที่พระอรหันตเจ้าทั้งหลาย ยกขึ้นสู่สังคายนาด้วยพระบาลีว่า **นโม ตสฺส ภควโต** ...

อาจารย์บางท่าน[๗๘] กล่าวว่า "การวางรูปแบบบาลีของคำว่า "**นโม**" นั้น ท่านเรียงถือเอาพระมหากรุณาธิคุณเป็นหลัก เพราะพระคุณที่ว่า "ภควโต" นั้น เป็นบทแสดงถึงพระมหากรุณาธิคุณ เพราะพระพุทธองค์ทรงเป็นผู้มีบุญ ๖ ประการ ในส่วนพระองค์เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แล้ว ก็ทรงบำเพ็ญมหากรุณาธิคุณด้วยการทรงจำแนกธรรมแก่ปวงประชาชาวโลกทั้งหลาย โดยไม่มีการปกปิดแม้แต่น้อย ทรงเปิดเผยของที่ยากให้เป็นง่ายของที่มืดให้สว่าง ของที่คว่ำให้พลันหงาย จึงได้ทรงพระนามว่า "ภควโต" ซึ่งก็แปลว่า "ทรงมีบุญ ทรงเป็นผู้จำแนก" เป็นต้น เพราะเมื่อจะตรวจดูพระราชประวัติเท่าที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด ก็ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายในโลกทั้งสาม เพื่อให้หลุดพ้นจากสังสารทุกข์อย่างเดียว มิได้ทรงมีพระประสงค์เป็นอย่างอื่นแต่อย่างใดเลย...."

จุดประสงค์
การตั้งบท นโม ไว้เบื้องต้นพระคัมภีร์

คัมภีร์สารัตถสมุจจัย อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๑ หน้า ๓ ได้อธิบายจุดประสงค์ของการตั้งบท นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ไว้เป็นเบื้องต้นคัมภีร์ว่า มีความมุ่งหมาย ๔ ประการ[๗๙] คือ

๑. เพื่อดำเนินตามวงศ์แห่งพระอริยเจ้าผู้ประเสริฐ

๒. เพื่อป้องกันอุปสรรคอันตราย

๓. เพื่อชำระจิตใจให้บริสุทธิ์

๔. เพื่อให้ชีวิตนี้มีแก่นสาร

๑.๑ เพื่อดำเนินตามวงศ์แห่งพระอริยเจ้าผู้ประเสริฐ

ตามปกติของพระอริยะคือท่านผู้ประเสริฐ หรืออย่างต่ำเพียงชั้นกัลยาณปุถุชน ท่านจะประกอบกิจกรรมอะไร ก็อดที่จะน้อมระลึกถึงพระพุทธคุณไม่ได้ เพราะเห็นว่า เรื่องโลกวิทู คือผู้ทรงรู้แจ้งโลก ไม่มีใครแล้วที่จะยอดเยี่ยมยิ่งกว่าพระพุทธองค์ ดังนั้น ก่อนอื่นที่จะทำคุณความดี ไม่ว่าเป็นการแสดงธรรม ฟังธรรม แต่งตำหรับตำราต่างๆ หรือประกอบกุศลพิธีกรรมเป็นต้น ก็จะต้องแสดงความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสียก่อนด้วยคำว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต... เพื่อจะให้ผู้ปรีชาทราบชัดว่าประพฤติอย่างนี้ ได้ชื่อว่าประพฤติตามประเพณีแห่งวงศ์พระอริยเจ้าผู้ประเสริฐ ภายหลังบุคคลผู้เป็นพุทธบริษัททั้งหลาย จึงได้ทำตามแบบประเพณีและได้สั่งสอนศิษยานุศิษย์สืบ ๆ กันมา แม้บิดามารดาก็ได้สั่งสอนบุตรธิดาของตนๆ มาตราบเท่าทุกวันนี้

๒.๑ เพื่อป้องกันอุปสรรคอันตราย

การประกอบความดีทุกๆ อย่างไม่ว่าจะเป็นทางคดีโลกหรือคดีธรรม เช่น แสดงพระธรรมเทศนา สวดมนต์ภาวนา หรือประกอบกุศลกรรมอื่นๆ ก็จะต้องเกิดอุปสรรคมาขัดขวางไม่มากก็น้อย ยิ่งงานนั้นมีความละเอียดอ่อน กว้างขวาง เป็นประโยชน์ส่วนรวมแก่สังคมมากเท่าไรก็จะต้องมีสิ่งกีดขวางมาเป็นอุปสรรคมากขึ้นเท่านั้น เพื่อป้องกันเสียซึ่งอุปสรรคอันตรายจากโรคภัยไข้เจ็บ ความสะดุ้งตกใจ ความฟุ้งซ่าน และให้สำเร็จกุศลที่ตนจะกระทำนั้น จึงต้องแสดงความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสียก่อน ด้วยคำว่า นโม ตสฺส... เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะเกิดความอุ่นใจในอันที่จะประกอบคุณความดีนั้นๆ สมดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า

"ผู้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยจนมีจิตใจมั่นคงแล้วเ มื่อภัยมาถึง จะไม่มีความสะดุ้งตกใจ ขนพองสยองเกล้าและฟุ้งซ่าน ย่อมดำริว่า ถ้าวิบากกรรมแต่ชาติก่อนไม่ติดตามมาส่งผลแล้วไซร้ คุณพระรัตนตรัย ก็อาจป้องกันสรรพอันตรายได้เป็นมั่นคง แต่หากมีวิบากกรรมติดตามมาส่งผลเดชสมาธิมั่นในพระรัตนตรัย ก็จะช่วยป้องกันอันตรายมิให้ไปเสวยทุกข์ในอบายภูมิ ๔ ย่อมจะให้เสวยสุขสมบัติในสุคติภูมิอันยิ่งกว่านี้เป็นหมื่นเท่าแสนทวี ดำริเห็นฉะนี้ จึงมีสมาธิจิตมิได้ฟุ้งซ่านสะดุ้งตกใจ ถ้าไม่สะดุ้งตกใจแล้ว จะทำการสิ่งใดๆ ก็อาจสำเร็จได้สมความมุ่งมาดปรารถนา"

๓.๑ เพื่อชำระจิตให้บริสุทธิ์

ผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยความนอบน้อม ว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** อยู่เนือง ๆ ย่อมก่อให้เกิดศรัทธา (โอกัปปนศรัทธา=ศรัทธาที่ตั้งมั่น) ที่เป็นเหตุให้เกิดความปีติปราโมทย์ที่มีกำลังมากและความสงบสุขในขณะนั้น ครั้นเจริญสติตามรู้ความปีติปราโมทย์

นั้นเป็นอารมณ์ด้วยการทำอย่างต่อเนื่องติดต่อกันไปจนเกิดวิปัสสนาญาณเห็นความเกิดดับ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาแห่งสังขาร เมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้แล้วๆ เล่า ๆ วิปัสสนาญาณนั้น ก็จะถึงความแกล้วกล้าไปตามลำดับจนกระทั่งเกิดญาณเห็นโทษเห็นภัย เห็นความเป็นของน่าเบื่อหน่ายในสังขาร เมื่อสามารถเห็นได้อย่างนี้ ราคะ โทสะ โมหะที่ครอบงำจิตสันดานก็จักสงบระงับดับลง และบรรลุมรรคผลในที่สุด

ในสมัยพุทธกาล คนส่วนใหญ่ที่บรรลุธรรมในขณะฟังธรรมจบ มักบรรลุได้ด้วยการกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกถึงพระพุทธคุณบ้าง จากการเห็นพระพุทธลักษณะอันงดงามบ้าง จากการฟังพระสุรเสียงที่ไพเราะหรือความเข้าใจหลักธรรมอย่างถ่องแท้บ้าง จึงเกิดความปีติปราโมทย์ที่มีกำลังมาก ท่านเหล่านั้นกำหนดรู้สภาวธรรมนี้เป็นอารมณ์ได้เกิดวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนกระทั่งบรรลุมรรคผลในที่สุด มีเรื่องการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการเจริญพระพุทธคุณในอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต[๔๐] ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นจะไม่ถูกราคะครอบงำ ไม่ถูกโทสะครอบงำ ไม่ถูกโมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไปโดยตรงแท้ ย่อมหลุดพ้นจากตัณหา ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าตัณหานี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เจริญพุทธานุสสตินี้เป็นอารมณ์ย่อมบริสุทธิ์หมดจด”

๔.๑ เพื่อให้ชีวิตนี้มีแก่นสาร

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระพุทธฎีกาโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า ชนทั้งหลายที่ได้เกิดมาในวัฏฏสงสารนี้ จะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ที่แท้นั้น ต้องมีมนุสสธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ อันมีอยู่ในสันดานและต้องมีปัญญารู้คุณพระรัตนตรัย จึงจะชื่อว่ามีชีวิตเป็นแก่นสาร และการที่จะได้อัตตภาพเป็นมนุษย์มีคุณสมบัติครบทั้ง ๒ ประการนั้น จะเป็นได้แต่ละชาติ ๆ นั้นเป็นได้ยากแสนยาก

ท่านแสดงอุปมาไว้ว่า เหมือนเต่าตาบอดทั้ง ๒ ข้างที่จมอยู่ในมหาสมุทร ร้อยปีจึงผุดโผล่ศีรษะขึ้นมาทีหนึ่ง และจะต้องผุดขึ้นมาโดยให้ศีรษะสอดเข้าไปในช่องแอกซึ่งลอยไปมาด้วยแรงของคลื่นลม แม้เช่นนี้เต่าตาบอดนั้นก็ยังมีโอกาสที่จะสอดศีรษะของตนเข้าไปในช่องแอกนั้นได้บ้าง แต่การจะเกิดมาเป็นมนุษย์มีคุณสมบัติครบทั้ง ๒ ประการนั้นยากยิ่งกว่าเต่าตาบอดนั้นเสียอีก เพราะว่า พระรัตนตรัยนี้หายาก ต่อเมื่อมีพระบรมโพธิสัตว์เจ้าบำเพ็ญพระบารมีนับหลายอสงไขยหลายกัปป์ แล้วมาตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ และตรัสสอนนั่นแล จึงจะสามารถมีพระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ ประการ ถ้ามิได้พบพระไตรสรณคมน์แล้ว ก็ไม่อาจมีปัญญารู้โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ไม่อาจจะหยั่งรู้ว่า พระนิพพานธรรมนี้ คือ คุณแท้จริงของพระรัตนตรัย

สมดังพระพุทธดำรัสว่า

กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสวนํ กิจฺโฉ พุทฺธานมุปฺปาโท.

การได้เกิดเป็นมนุษย์ เป็นการยาก การมีชีวิตของ
เหล่าสัตว์เป็นการยาก การได้ฟังพระสัทธรรม เป็น
การยาก การอุบัติของพระพุทธเจ้า เป็นการยาก.

ในหนังสือนโม ไตรสรณคมน์ หน้า ๒๕ กล่าวว่า ในไตรภูมิพระร่วง (ไตรภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง หน้า ๑๖๙) สารธรรมแห่งพระคาถาข้างต้นนี้ ปรากฏอยู่ในคำสอนของพระนางอสันธิมิตตาที่กราบทูลถวายพญาศรีธรรมาโศก มีข้อความว่า

“แล้วนางอสันธิมิตตา จิงสั่งโสนอนุโมทนา พญาศรีธรรมาโศกราชด้วยโคลงธรรมดั่งนี้ว่า

ข้าแต่พระราชสมภารเจ้า อันว่าฝูงเทพยดาแลมนุษย์ทั้งหลายอันเกิดในโลกนี้ แลได้พบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เจ้าไส้ทุกข์ยากนักหนาแล ผู้ใดแลมีปรีชารู้หลักแลขวนขวายทำบุญธรรมไส้ ก็จะได้เถิงพระนวโลกุตรธรรม แลก็จะพาตนเข้าสู่นครนิพพาน ตนเป็นข้าแต่ผู้เป็นเจ้า

อันว่าคนทั้งหลายนี้จะได้มาเกิดเป็นมนุษย์ในเมืองดินนี้ก็ยากนักหนาแลผู้ใดมาเกิดเป็นมนุษย์ดั่งนั้นโสดแลจะมีใจใสศรัทธาแลรู้หลักเชื่อบุญเชื่อบาปนั้นแล รู้หลักดั่งนั้นก็ดี แลจะได้ฟังอันพระพุทธิเจ้าบัญฑูรไว้นั้นก็ยากหนักหนาไส้ ผิแลว่าได้ฟังธรรมดั่งนั้นก็ดีแลจะจำไว้ได้เป็นหมั้นคงแล้ว แลเทศนาให้ท่านผู้อื่นฟังสืบไปเล่าได้ฟังด้วย ดั่งนั้นก็ดียากหนักหนา...”

เหตุฉะนี้ พระอาจารย์เจ้าเมื่อจะประกอบการกุศลใดๆ จึงต้องแสดงนมัสการระลึกถึงพระรตนัตตยาทิคุณไว้เป็นเบื้องแรกด้วยพระบาลีว่า นโม ตสฺส ภควโต... เพื่อทำชีวิตให้มีแก่นสาร คือ ดำรงอยู่ในนิพพานคุณได้

สรุปว่า ชีวิตคือปัญญาที่เป็นแก่นสาร คือการเห็นคุณของพระนิพพานกล่าวคือธรรมชาติที่สงบจากกิเลสขันธ์ ๕ บังเกิดแก่ผู้ใด ผู้นั้น

กระทำกุศลใดมาตรว่าน้อยหนึ่ง กุศลนั้นชื่อว่าวิวัฏฏคามีกุศล (กุศลที่เป็นไปเพื่อการออกจากวัฏฏะ ซึ่งในทางสภาวธรรมและการปฏิบัติ ได้แก่ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง) มีอานิสงส์นับประมาณมิได้"[๑]

ในหนังสือนโม ไตรสรณคมน์ หน้า ๓๐ กล่าวว่า ในไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา รจนาโดยพระธรรมปรีชา (แก้ว) ในสมัย รัชกาลที่ ๑ ได้กล่าวถึงประโยชน์หรือผลานิสงส์ของการตั้งบทปณามพระรัตนตรัยไว้ในเบื้องต้นของคัมภีร์อีก ๒ ประการ คือ

ประการแรก การนอบน้อมพระรัตนตรัยในเบื้องต้นพระคัมภีร์ นอกจากจะคุ้มโทษคุ้มภัยผู้ทำแล้ว ยังเป็นประโยชน์คุ้มโทษคุ้มภัยแก่ผู้เล่าเรียนและผู้อ่านผู้ฟังบทปณามพระรัตนตรัยนั้นด้วย เพราะเมื่อได้เล่าเรียนได้อ่านได้ฟังบทปณามพระรัตนตรัย ก็จักบังเกิดสัทธาเลื่อมใสเคารพนบนอบในพระรัตนตรัย ช่วยให้พ้นทุกข์ พ้นภัย พ้นอุปัทวะเสนียดจัญไรด้วยอำนาจแห่งมหากุสลจิตที่มีสัทธาเป็นเบื้องต้นมีปัญญาเป็นปริโยสาน

ประการที่ ๒ เมื่อผู้เล่าเรียนผู้อ่านผู้ฟังได้รับอานิสงส์ดังกล่าว การตั้งบทปณามพระรัตนตรัยจึงนับเป็นธรรมทานที่มีผลานิสงส์ประเสริฐ"[๑]

คัมภีร์สารัตถสมุจจัย อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๑ หน้า ๑๖ได้สรุปสาระแห่งการตั้งบทนโม ไว้เป็นเบื้องแรกว่า

"พระมหาพุทธคุณทั้ง ๓ อันเปนประธานคุณใหญ่ สรุปรวมพระรัตนัตตยะคุณทั้งปวงไว้ในพระบาฬีว่า นโม ตัสัส ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสส นี้ได้แจ้งแล้ว ก็จะได้มีอุสาหเจริญภาวนาสวดมนต์หยั่งปัญญาไปตามเนื้อความอันท่านพรรณาไว้ จะเกิดปราโมช ปีติ สุข สมาธิ อันเปนอุปจารฌาน

อนึ่งจะได้รู้ว่า พระรัตนไตรยคุณทั้ง ๓ นี้ คือองค์พระนพโลกุตตรธรรมประดับด้วยกิเลศนิพพาน อันเปนต้นเหตุแห่งขันธนิพพานแลธาตุนิพพาน ได้รู้แจ้งพระนิพพานฉนี้ ผลอานิสงส์เปนอนันตังดังจะนับประมาณมิได้ จะทำกุศลสิ่งใด กุศลนั้นชื่อว่า วิวัฏฏคามีกุศล เหตุเห็นพระนิพพานเปนแท้ ผู้นั้นมีบารมีมากแล้ว

ถ้าผู้ใดทำกุศลมิได้ปรารถนาพุทธโพธิญาณ แลปัจเจกโพธิญาณ สาวกโพธิญาณ ผู้นั้นชื่อว่ามิได้ปรารถนาพระนิพพานธรรม ผู้นั้นยังปฏิบัติผิดจากคลองธรรมแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวง ให้เข้าใจแจ้งว่าพระพุทธโพธิญาณและพระปัจเจกโพธิญาณ พระสาวกโพธิญาณ พระนวโลกุตรธรรมทั้ง ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เปนปรมัตถสัจจะกถาก็ต้องด้วยพระพุทธฎีกาตรัสโปรดประทานเทศนาไว้

ธรรมกถาใดอันธรรมกถึกนำเอามาแสดงเปนสมมุติสัจจะ ปราศจากอริยสัจจ์ ๔ ปราศจากมรรค ปราศจากผล ปราศจากพระนิพพานอันเปนปรมัตถสัจจะ ธรรมกถาอันนั้นชื่อว่าหาคุณประโยชน์มิได้ ธรรมกถาอันใดอันเปนปรมัตถสัจจะกถา ประกอบด้วยพระอริยสัจจ์ ๔ แลมรรคผล นิพพาน ธรรมกถาอันนั้นมีอุดมประโยชน์อันยิ่งแก่สัตว์ผู้สดับ ธรรมกถึกผู้แสดงนั้นชื่อว่าสันทัด เปนธรรมกถึกแท้”

เหตุที่กล่าวบทมหานมัสการ ๓ ครั้ง

การกล่าวบทมหานมัสการ ๓ ครั้งในที่นี้เป็นอาเมฑิตะ (การย้ำความ) ซึ่งเป็นประเพณีของชาวอินเดียในสมัยก่อนนั้นเหมือนกับการกล่าวบทไตรสรณคมน์ (การเข้าถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่ง) ๓ ครั้ง

การประกอบอาเมฑิตะ (การย้ำความ) มีพบในคัมภีร์ต่างๆ เช่น ในคัมภีร์อภิธาน คาถา ๑๐๗ กล่าวว่า

ภเย โกเธ ปสํสายํ ตุริเต โกตูหลจฺฉเร
หาเส โสเก ปสาเท จ กเร อาเมฑิตํ พุโธ.

ผู้รู้พึงกระทำอาเมฑิตะ (การย้ำความ) ในเวลา
กลัว โกรธ ชมเชย รีบด่วน โกลาหล อัศจรรย์
ร่าเริง เศร้าโศก และเลื่อมใส.

บางท่านมีมติว่า "การกล่าวบทมหานมัสการ ๓ ครั้งนั้นเพื่อให้บรรลุบริกรรมสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิตามลำดับ" จะอย่างไรก็ตาม ความเห็นนี้ไม่ตรงตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แสดงว่า พุทธานุสติกรรมฐานไม่อาจก่อให้เกิดอัปปนาสมาธิได้[๔๒]

บางอาจารย์อธิบายว่า การกล่าวนมัสการ ๓ ครั้งนั้น ก็เพื่อจะกระทำการนมัสการให้มั่นคงแน่นแฟ้นเหมือนเชือก ๓ เส้นที่ฟั่นเข้าเป็นเกลียวเดียวกัน ย่อมมั่นคงแข็งแรงกว่าเชือกเส้นเดียวเป็นธรรมดา

บางอาจารย์อธิบายว่า จบที่ ๑ เป็นคำกล่าวนมัสการพระพุทธเจ้า จบที่ ๒ เป็นคำกล่าวนมัสการพระธรรม จบที่ ๓ เป็นคำกล่าวนมัสการพระสงฆ์. บางอาจารย์อธิบายว่า จบที่ ๑ เป็นคำกล่าวนมัสการพระมหากรุณาคุณ จบที่ ๒ เป็นคำกล่าวนมัสการพระวิสุทธิคุณ จบที่ ๓ เป็นคำกล่าวนมัสการพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้า

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อจะนมัสการพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ประเภท ๆ ละจบ คือจบที่ ๑ นมัสการพระพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ[๘๓] (ยิ่งด้วยศรัทธา) จบที่ ๒ นมัสการพระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ[๘๔] (ยิ่งด้วยปัญญา) จบที่ ๓ นมัสการพระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ[๘๕] (ยิ่งด้วยความเพียร) ดังนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้แต่งตั้งซึ่งนโม ๓ จบ สำหรับจะได้นมัสการพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ประเภทดังกล่าว

ในหนังสืออุโบสถศีลกถา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. ๖๒ - ๖๓ ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยไว้ว่า "

"ที่ถูกต้อง คงเป็นคำนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยเฉพาะ แต่ที่กล่าว ๓ ครั้ง ก็เพื่อย้ำด้วยความเคารพและมั่นใจ"

บทมหานมัสการเป็นพุทธานุสสติ

บทมหานมัสการนี้มีความสั้นและพรรณาความสำคัญ ๓ อย่าง คือ บทว่า **ภควโต** (ภควา=พระมหากรุณาคุณ), **อรหโต** (อรหํ=พระวิสุทธิคุณ) และบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** (สมฺมาสมฺพุทฺโธ=พระปัญญาคุณ) ของพระพุทธเจ้าตามลำดับ ฉะนั้น การกล่าวหรือสวดด้วยความนอบน้อมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** จึงถือว่าเป็นการเจริญพุทธานุสสติ ตามนัยที่พรรณาไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

"สติ (เจตสิก) นั่นเองชื่อว่า อนุสสติ เพราะระลึกถึงเสมอไม่ขาดช่วง อีกอย่างหนึ่งสติอันสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานะอันควรจะเป็นไป ความหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ (คุณธรรมมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลสเป็นต้น) ชื่อว่า พุทธานุสสติ คำว่า พุทธานุสติ นั่นเป็นคำเรียกสติ (เจตสิก) อันมีคุณของพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์มีบทว่า **อรหํ**, **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ, **ภควา**"

สติเหมือนการสีไม้อย่างต่อเนื่อง สมาธิเหมือนความร้อนที่ได้รับจากการสีไม้ ปัญญาเหมือนไฟที่เกิดจากความร้อน กล่าวคือในอินทรีย์ทั้ง ๕ อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดวิริยะ วิริยะเป็นเหตุให้เกิดสติ สติเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิเป็นเหตุให้เกิดปัญญา และปัญญาก็เป็นเหตุให้เกิดศรัทธา ดังนี้เป็นต้น อินทรีย์ทั้ง ๕ เหล่านี้เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน

การเจริญสติจึงมีประโยชน์ทำให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิ เพื่อพัฒนาปัญญาต่อมา อุปมาเหมือนน้ำใสที่ตะกอนนอนก้น ย่อมแสดงสิ่งต่างๆ ที่อยู่ในน้ำได้ หรือเหมือนการกกไข่ของแม่ไก่เป็นเวลานาน ย่อมจะทำให้ยางเหนียวคือ

ตัณหาเหือดแห้งไป ทำให้จงอยปากและกรงเล็บที่เหมือนวิปัสสนาญาณของลูกไก่แข็งขึ้นและในที่สุดลูกไก่คือเหล่าสัตว์ก็จะเจาะเปลือกไข่ที่เหมือนอวิชชาซึ่งห่อหุ้มตนไว้ออกจากฟองไข่คือภพได้ สมกับพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่าปัญญาเกิดจากสมาธิในทีฆนิกาย มหาวรรคว่า

สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺผโล โหติ มหานิสํโส. สมาธิ ปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา. ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ. เสยฺยถิทํ. กามาสวา ภวาสวา อวิชฺชาสวา.

“สมาธิที่อบรมด้วยศีล มีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่อบรมด้วยสมาธิ มีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่อบรมด้วยปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาชาดก (๖.๓๓) ว่า เมื่อศาสนาพุทธยังไม่อุบัติในโลก มีเศรษฐีคนหนึ่งในเมืองพาราณสียืนดูคนสัญจรไปมาอยู่ เขาได้พบสามีภรรยาคู่หนึ่งเดินผ่านมา ครั้นเห็นความงาม ของหญิงนางนั้นแล้วเกิดความพอใจเพราะขาดสติ แต่เมื่อรู้ว่าได้ เกิดอกุศลจิตคิดปรารถนาต่อภรรยาผู้อื่น จึงเกิดความสลดใจแล้วกำหนดรู้จิตที่ประกอบด้วยความพอใจนั้น เกิดสมาธิแน่วแน่ขึ้น และเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของจิต บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ บรรลุเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พุทธานุสสติเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา

คัมภีร์ชินาลังการฎีกา[๘๖] กล่าวว่า บุคคลผู้เจริญพุทธานุสสตินั้น ไม่ควรเป็นเหมือนบุรุษขี้ขลาดเกียจคร้าน คิดว่า "พระพุทธคุณทั้งหลายมีมากมาย กำหนดประมาณมิได้ แม้ตัวเราเองก็มีปัญญาเพียงน้อยนิดจะสามารถหยั่งลงได้อย่างไร" แต่ควรเป็นเหมือนบุรุษผู้กล้าไม่สะดุ้งหวาดกลัว หยั่งลงสู่สาครคือพระพุทธคุณ ชำระมลทินที่มีอยู่ในจิตสันดาน ด้วยปีติซึ่งมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ดับความกระวนกระวายคือกิเลสแล้ว เรียนจำพุทธคุณแต่ละบท ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า อิติปิ โส ภควา อรหํ : แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นพระอรหันต์ เรียนจำพระคุณข้อหนึ่งพอประมาณแก่ปัญญาของตน **ยังอุปจารสมาธิให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนาซึ่งมีสมาธินั้นเป็นปทัฏฐาน พึงบรรลุความบริสุทธิ์.** ส่วนหนึ่งแห่งมหาสมุทรที่บุคคลเห็นแล้ว ชื่อว่าเป็นอันเห็นมหาสมุทรฉันใด เมื่อบุคคลระลึกถึงพระพุทธคุณที่ปรากฏแก่ตนแม้เพียงเล็กน้อยเนือง ๆ ก็ย่อมเป็นผู้มีพุทธานุสสติ บรรลุประโยชน์ตน ฉันนั้น...

การเจริญวิปัสสนาคือการเจริญสติปัฏฐาน ๔

จากข้อความที่แสดงในคัมภีร์ชินาลังการฎีกานั้น แสดงให้เห็นว่า การเจริญวิปัสสนาก็คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นหลักสำคัญในคำสอนของพระพุทธเจ้าอันทำให้บุคคลเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูปนาม พระไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ อย่างแท้จริง เพราะไม่มีใครบรรลุธรรมโดยมิได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งมีกายานุปัสสนาเป็นต้น

ความจริงแล้ว ทุกคนต้องบรรลุธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นทางสายเดียวนี้ เพราะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ เป็นปัญญาที่

เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวธรรมล้วนๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมจะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ปัญญาดังกล่าวเรียกว่า ภาวนามยปัญญา แม้พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกใน ๔ อสงไขยแสนกัปนี้และกัปอื่นๆ ก็ได้บรรลุความหมดจดจากกิเลสด้วยทางสายเดียวนี้คือสติปัฏฐาน ๔ เช่นกัน เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อความกล่าวไว้ที่ฆนิกาย อรรถกถาว่า

> ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ กญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ. ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสกปริเทเว สมติกฺกนฺตาติ เวทิตพฺพา.
>
> อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาที่ไม่เนื่องด้วยกาย เวทนา จิต หรือสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้น พึงทราบว่า แม้ท่านเหล่านั้นได้ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญด้วยทางสายนี้เอง

พุทธานุสสติควรเจริญทุกโอกาส

ในการเจริญพระพุทธคุณนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแนะนำว่าควรเจริญในทุกโอกาส ซึ่งมีเรื่องกล่าวไว้ในมหานามสูตร[๘๗] ว่า

มีเรื่องเล่าว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จอยู่ ณ พระวิหารนิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ในแคว้นสักกะ ครั้งนั้น เจ้าศากยะมหานามทรงฟื้นจากอาการประชวร ทรงหายจากอาการประชวนได้ไม่นาน เสด็จมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วกราบทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บรรดาข้าพระองค์ทั้งหลายผู้มีความเป็นอยู่ด้วยความเป็นอยู่ต่างๆ กันนั้น ควรที่พวกข้าพระองค์จะพึงเป็นอยู่อย่างไร"

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสว่า “ดีแล้ว ท่านมหานาม ดีแล้ว, ดูก่อนมหานาม การที่ท่านทั้งหลายเข้ามาหาตถาคตแล้วตรัสถาม (ดังกล่าว) นี้ นับเป็นการสมควรแก่ท่านทั้งหลายผู้เป็นกุลบุตรแล ดูก่อนท่านมหานาม บุคคลผู้ทำการงานสำเร็จ ย่อมเป็นผู้มีศรัทธา มิใช่ผู้ไม่มีศรัทธา เป็นผู้มีความเพียร มิใช่ผู้เกียจคร้าน เป็นผู้มีสติตั้งมั่น มิใช่ผู้หลงลืม เป็นผู้มีจิตใจเป็นสมาธิ มิใช่เป็นผู้มีจิตใจไม่เป็นสมาธิ เป็นผู้มีปัญญา มิใช่ผู้มีปัญญาอ่อน ดูก่อนท่านมหานาม เมื่อท่านตั้งอยู่ในคุณธรรม ๕ ประการ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) นี้แล้ว พึงทำคุณธรรมอีก ๖ ประการให้เจริญยิ่งขึ้นต่อไป คุณธรรม ๖ ประการ มีดังนี้ คือ

ดูก่อนมหานาม ในโอกาสนี้ ท่านควรระลึกถึงพระตถาคตเจ้าโดยพระคุณว่า อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา

ดูก่อนมหานาม ในสมัยใด พระอริยสาวกระลึกถึงพระตถาคตอยู่ในสมัยนั้น จิตใจของพระอริยสาวกนั้นก็ไม่ถูกครอบงำด้วยราคะ ไม่ถูกครอบงำด้วยโทสะ ไม่ถูกครอบงำด้วยโมหะ จิตของอริยสาวกในสมัยนั้นเป็นจิตใจดำเนินไปเที่ยงตรงแท้

ดูก่อนมหานาม อันพระอริยสาวกผู้มีใจดำเนินไปเที่ยงตรง ปรารภพระตถาคตเจ้า พระอริยสาวกนั้นก็ได้รู้อรรถ ได้รู้ธรรม ได้ปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม ปีติก็เกิดขึ้นแก่ผู้มีปราโมทย์ กายของผู้มีใจประกอบด้วยปีติก็สงบ ผู้มีกายสงบก็เสวยสุข จิตใจของผู้มีสุขก็ตั้งมั่นเป็นสมาธิ

ดูก่อนมหานาม แม้ท่านเดินอยู่ ก็ควรเจริญพุทธานุสสติดังกล่าวนี้แล แม้ยืนอยู่ก็ควรเจริญ แม้นั่งอยู่ก็ควรเจริญ แม้นอนอยู่ก็ควรเจริญ แม้ประกอบการงานอยู่ก็ควรเจริญ ถึงแม้อยู่ครองเรือนนอนเบียดเสียดอยู่ด้วยบุตรธิดาก็ควรเจริญ...”

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ ชี้ให้เห็นว่า ข้อแนะนำของพระบรมศาสดาในการน้อมระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นสิ่งที่สำคัญ ถึงทรงแนะนำให้ระลึกถึงทุกเวลาไม่ว่าจะเป็นยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้บุคคลผู้สวดหรือสาธยายบทมหานมัสการก็เช่นกัน ไม่ควรสวดหรือสาธยายนอบน้อมถึงพระพุทธคุณเฉพาะเวลาไหว้พระสวดมนต์ หรือประกอบพิธีกรรมการกุศลเท่านั้น แต่ควรระลึกนอบน้อมทุกเวลาที่มีโอกาสเหมือนนางธนัญชานี ไม่ว่านางจะไอ จาม หรือแม้สะดุด ลื่น หกล้มก็จะระลึกถึงพุทธคุณของพุทธเจ้าแล้วเปล่งอุทานนอบน้อมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ทุกครั้ง

บทมหานมัสการ
รวมพระธรรมและพระสงฆ์

บทมหานมัสการนี้ ไม่ปรากฏคำนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงคำนอบน้อมพระพุทธเจ้าเท่านั้น ทั้งนี้เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมเคารพนับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่า บทมหานมัสการนี้ได้แสดงการนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนเช่นนี้ เรียกว่า **อวินาภาวนัย** (นัยไม่แยกจากกัน) เนื่องจากรัตนะทั้ง ๓ กล่าวคือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์มีความเกี่ยวเนื่องกันไม่แยกกันนั่นเอง ดังมีข้อความว่า

พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ จาติ นานตฺตมฺปิ วตฺถุโต อญฺญมญฺญาวิโยคาว เอกีภูตมฺปิ อตฺถโต ธมฺมสฺส โพเธตา ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต สงฺโฆ จ สาวโก พุทฺธสฺส อิจฺเจกาพุทฺธเมวิทํ.[๘๙]

"พระรัตนตรัย แม้จะต่างกันโดยวัตถุว่า **พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ** ก็จริง แต่โดยเนื้อความเป็นอย่างเดียวกัน เหตุไม่แยกจากกัน พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์ทรงจำได้ พระสงฆ์ก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า พระรัตนตรัยเนื่องเป็นอันเดียวกันอย่างนี้"

พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ทั้งสามดังกล่าวนั้น ปราชญ์บางท่านได้เปรียบความไว้ว่า เหมือนไม้ ๓ อันตั้งพิงกันอยู่ ถ้าชักออกเสียอันหนึ่ง หรืออันใดอันหนึ่งล้มไป อีก ๒ อันก็ตั้งอยู่ไม่ได้ต้องล้มตามไปด้วย แต่ถ้าตั้งพิงกันทั้ง ๓ อันก็จะตั้งอยู่ได้ พระรัตนตรัยก็เช่นกันต่างอิงอาศัยกัน พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์ทรงจำไว้ให้ดำรง

อยู่สืบมา และพระสงฆ์ก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ทั้งสามมีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ขุททกนิกาย อรรถกถา ได้เปรียบเทียบพระรัตนตรัยไว้หลายอย่าง และอุปมาบางอย่างก็สมเหตุสมผลน่ารู้ จะนำมาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังนี้:-

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญ พระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเปรียบเหมือนแสงรังสีของพระจันทร์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชาวโลกผู้มีความปีติยินดีที่แสงรังสีของพระจันทร์ทำให้เกิดขึ้น

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนนายสารถีที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายฝึกม้าอาชาไนย พระสงฆ์เปรียบเหมือนหมู่ม้าอาชาไนยที่ฝึกดีแล้ว

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนมัคคุเทศก์ที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนมรรคาที่ราบรื่นไปสู่ภูมิสถานอันเป็นแดนเกษม พระสงฆ์เปรียบเหมือนคนที่เดินไปตามมรรคานั้นแล้วถึงภูมิสถานแดนเกษมเป็นที่สุด

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบุรุษผู้ทรงปัญญา ผู้ให้ความปลอดภัย พระธรรมเปรียบเหมือนความไม่มีภัย พระสงฆ์ผู้บรรลุแล้วซึ่งความปลอดภัยโดยแท้จริงเปรียบเหมือนประชาชนผู้ถึงความปลอดภัยแล้ว

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ปลุกปลอบใจ พระธรรมเปรียบเหมือนความอบอุ่นใจ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้มีความอบอุ่นใจแล้ว

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบ่อรัตนะ พระธรรมเปรียบเหมือนรัตนะอันเป็นแก่นสาร พระสงฆ์เปรียบเหมือนคนผู้ใช้สรอยรัตนะอันเป็นแก่นสาร

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนต้นไม้จันทน์ พระธรรมเปรียบเหมือนกลิ่นหอมของไม้จันทน์อันเกิดจากต้น พระสงฆ์ผู้มีความเร่าร้อนอันสงบระงับได้แล้วโดยแท้จริงด้วยบริโภคใช้สรอยพระสัทธรรม เปรียบเหมือนประชาชนผู้มีความรุ่มร้อนที่ระงับได้แล้วด้วยการใช้สรอยผงไม้จันทน์

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อสังเกตว่า ในวรรณกรรมบาลีบางแห่ง ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ ได้รจนาคาถาแสดงความนอบน้อม**พระรัตนตรัย** โดยใช้พระธรรมรัตน์เป็นหลักก็มี เช่น

มุนินฺทวทนมฺโภช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.[๙๐]

ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิ่มเถิด

ในคาถานี้ แม้ท่านผู้แต่งจะแสดงการนอบน้อมพระธรรมรัตน์อย่างเดียว แต่ความเลื่อมใสในพระธรรมเจ้า ย่อมสำเร็จแม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่พรากกันได้ ดังนั้น คาถานี้ จึงเป็นการนอบน้อม**พระรัตนตรัย**โดยปริยาย ดังคำอธิบายในสุโพธาลังการฎีกาใหม่ว่า

ตถา หิ โลกุตฺตรธมฺมนิสฺสิตปริยตฺติธมฺมสงฺขาตสพฺพญฺญุภารติยา มโนสมฺปีณนาสีสนาปเทเสน อตฺตโน นิสฺเสสธมฺมรตเน ปสาโท ปกาสิโต. โส ปน ธมฺมปฺปสาโท ตทวินาภาวโต พุทฺธสํเฆสุปิ สิทฺโธติ รตนตฺตยวิสยํ ปณามํ วงฺกวุตฺติยา ทสฺเสติ.

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ความเลื่อมใสของตนในธรรมรัตน์ทั้งปวง ท่านแสดงไว้ด้วยการแสดงความปรารถนาในการยังใจให้อิ่มเอิบของพระพุทธดำรัสกล่าวคือปริยัติธรรมอันโลกุตตรธรรมอาศัยแล้ว อนึ่ง ความเลื่อมใสในพระธรรมนั้นสำเร็จแม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่พรากจากพระธรรมนั้น ดังนั้น ท่านจึงแสดงการนอบน้อมที่มี**พระรัตน-ตรัย**เป็นวิสัยโดยวังกพฤติ (การแสดงโดยอ้อม)”

ในคัมภีร์วุตโตทัย รจนาโดยพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวลังกา ตอนว่าด้วยคันถารัมภะ ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ได้แสดงความนอบน้อม **พระรัตนตรัย** โดยใช้พระพุทธรัตน์เป็นหลัก ดังมีข้อความว่า

นมตฺถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเภทิโน
ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน.[๙๑]

ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี มีรังสีสว่างไสวคือพระธรรม ทรงกำจัดความมืดทั้งหลายในกระแสจิตของปวงชนโดยปรกติ.

ติโลกติลกํ พุทฺธํ วนฺเท สุทฺธคุณากรํ
กรุณาสีตลีภูต- หทยํ มหิโตทยํ.[๙๑]

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดั่งรอยเจิมแห่งไตรโลก ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมอันบริสุทธิ์ มีพระทัยชุ่มเย็นด้วยพระกรุณา มีพระเมตตาที่น่าชมเชย.

สองคาถานี้ไม่ปรากฏคำนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงคำนอบน้อมพระพุทธเจ้าอย่างเดียว ทั้งนี้เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมเคารพนับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่าคันถรจนาจารย์ได้กล่าวนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยตรง และท่านได้กล่าวนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนการใช้ภาษาเช่นนี้ เรียกว่า อวินาภาวนัย (นัยคือการไม่แยกจากกัน)

ด้วยเหตุดังกล่าว ในบทมหานมัสการนี้ แม้จะแสดงการนอบน้อมพระพุทธเจ้าอย่างเดียว แต่ความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ย่อมสำเร็จแม้ในพระธรรมและพระสงฆ์ ดังนั้น ผู้ทำการนอบน้อมด้วยบทมหานมัสการนี้ จึงเท่ากับเป็นการนอบน้อมบูชา **พระรัตนตรัย** โดยปริยาย

สจฺจิตฺตภูนิทหิตํ ชนตาย ตุยฺหํ
กลฺยาณวณฺณรตนํ นวชาติภินฺนํ
ทุกฺขคฺคิโจรชลุปทฺทุตชาติเคเห
ตสฺสา สุขํ ภวตุ ชีวิตุ'มาปาทาย.

ปัชชมธุ คาถา ๘๕

ขอแก้ว ๙ ประการคือพระพุทธคุณอันดีงามของพระองค์ซึ่งปวงชนฝังไว้ในจิตปฐพีของตน จงยังชีพของพวกเขาให้เป็นสุขยามมีภัยคือเรือนภพถูกความลำบาก ไฟ โจรและน้ำ ย่ำยีแล้ว.

๘

อานิสงส์บทมหานมัสการ

การแสดงความเคารพนอบน้อมพระพุทธเจ้าด้วยบทพระบาลีว่า **นโม ตสฺส ภควโต...**อันจัดเป็น**พุทธานุสสติ** ด้วยจิตที่ประกอบด้วยศรัทธาเลื่อมใสจนเกิดความปีติปราโมทย์ด้วยความดื่มด่ำในพระพุทธคุณจัดเป็น กระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยาการนอบน้อมให้สำเร็จเป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดคือพระพุทธเจ้า ย่อมส่งผลให้ผู้นอบน้อมบูชานั้น ได้รับผลทั้งในปัจจุบันและอนาคตทั้งที่เป็น**โลกิยะและโลกุตตระ**สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในขุททนิกาย ธรรมบทว่า

> แม้มนุษย์ เทวดา พรหม ในโลกนี้ ย่อมไม่อาจ
> นับผลบุญของผู้นอบน้อมบูชาพระพุทธเจ้า
> พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกผู้สงบระงับ
> ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง[๙๒]
>
> เธอจงเจริญพุทธานุสสติภาวนาที่ยอดเยี่ยม
> ในภาวนาธรรม เพราะผู้เจริญพุทธานุสสติ
> ภาวนานี้จะสมหวังดังมโนรถ[๙๓]

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงผลของการเจริญพุทธานุสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) ไว้ ๙ ประการ ดังนี้

๑. ก่อให้เกิดความเคารพยำเกรงในพระพุทธเจ้า

๒. ก่อให้เกิดศรัทธา สติ ปัญญา และกุศลอย่างยิ่ง

๓. ก่อให้เกิดปีติปราโมทย์เป็นอันมาก

๔. ทำให้อดทนต่อความกลัว, ความตกใจ และทุกข์ได้

๕. ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเหมือนได้อยู่กับพระพุทธเจ้า

๖. กายเป็นเหมือนเรือนเจดีย์ที่ควรบูชา

๗. จิตน้อมไปในพุทธภูมิ

๘. เมื่อพบสิ่งที่ควรละเมิด จะเกิดหิริโอตตัปปะดั่งได้เห็นพระพุทธเจ้าอยู่เบื้องหน้า

๙. จะไปเกิดในสุคติภูมิ ในเมื่อยังไม่บรรลุคุณธรรมเบื้องสูง

๑. ผลที่เป็นโลกิยะ

ผลในส่วนนี้ ทำให้แคล้วคลาดจากอุปสรรคอันตราย, ทำให้ขจัดภัยและความหวาดกลัว, ความตกใจ, ความขนพองสยองเกล้า, ประสบความสวัสดี ความเจริญรุ่งเรือง ได้รับชัยชนะ มีสุขภาพอนามัยดี มีอายุยืน, สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ (โภคสัมปทา), ชักพาให้เกิดในสุคติภพ (ภวสัมปทา) ดังคาถาที่เทวดาองค์หนึ่งกล่าวว่า

เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส
น เต คมิสฺสนฺติ อปายภูมึ
ปหาย มานุสํ เทหํ
เทวตายํ ปริปูเรสฺสนฺตีติ.[๙๔]

บุคคลเหล่าใดถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ
บุคคลเหล่านั้นจะไม่ไปสู่อบายภูมิ เมื่อ
ละร่างกายที่เป็นมนุษย์แล้ว จักยังกาย
แห่งเทพให้บริบูรณ์.

ในโมคคัลลานสูตร สฬายตนวรรค พระมหาโมคคัลลานเถระ ได้กล่าวกะท้าวสักกะจอมเทพว่า

"การถึงพระพุทธเจ้าว่าสรณะเป็นการดีแท้ เพราะการถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ เป็นเหตุให้สัตว์บางพวกในโลกนี้เมื่อตายแล้วจักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ และสัตว์เหล่านั้น (เมื่อเกิดเป็นเทวดาแล้ว) ย่อมเจริญยิ่งกว่าเทวดาพวกอื่นด้วยฐานะ ๑๐ ประการ คือด้วยอายุอันเป็นทิพย์ วรรณะอันเป็นทิพย์ สุขอันเป็นทิพย์ ยศอันเป็นทิพย์ ความเป็นใหญ่อันเป็นทิพย์

รูปอันเป็นทิพย์ เสียงอันเป็นทิพย์ กลิ่นอันเป็นทิพย์ รสอันเป็นทิพย์ โผฏฐัพพะอันเป็นทิพย์ การถึงพระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะก็มีนัยเช่นกัน”

คัมภีร์สารัตถสมุจจัยอรรถกถาภาณวาร เล่ม ๑ “สรณัต์ตยวัณ์ณนา” ได้แสดงถึงอานิสงส์ที่เป็นโลกิยะไว้ดังนี้ว่า

“การปณาม (แสดงความนอบน้อม) พระรัตนตรัย ด้วยกายปณามก็ดี วจีปณามก็ดี มโนปณามก็ดี อาจให้สำเร็จเป็นทิฏฐธรรมเวทนีย์เห็นประจักษ์แจ้งในปัจจุบันชาติ ป้องกันสรรพทุกข์ สรรพภัย สรรพอุปัทวันตรายต่าง ๆ ตั้งแต่ปัจจุบันชาตินี้

บุคคลผู้กระทำการกุศล เช่น แสดงพระธรรมเทศนา ฟังธรรม สวดมนต์ หรือตั้งจิตระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยก่อน จักสามารถป้องกันปัจจุบันอันตราย ทำให้สำเร็จกุศลที่ทำนั้น เพราะเหตุมีพระพุทธดำรัสตรัสโปรดไว้ว่า ผู้ที่ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย จิตย่อมเป็นสมาธิมั่นคง มิได้มีอุทธัจจะคือความฟุ้งซ่าน สะดุ้งตกใจขนพองสยองเกล้า เมื่อมีภัยก็ย่อมดำริว่า

“ถ้าเรามิได้เคยทำความชั่วใดไว้แต่ก่อน คุณแห่งพระรัตนตรัยย่อมป้องกันสรรพอันตรายได้เป็นมั่นคง แต่ถ้าเราได้เคยทำกรรมชั่วใดไว้ก่อนเดชะสมาธิมั่นในคุณแห่งพระรัตนตรัย ก็จักช่วยป้องกันอันตรายมิให้ต้องเสวยทุกข์ในอบายทั้ง ๔ คือ ภูมิแห่งสัตว์นรก อสุรกาย เปรต เดรัจฉาน และจักช่วยให้เสวยสุขสมบัติในสุคติภูมิยิ่ง ๆ ขึ้นไป”

ฉะนั้น การระลึกถึงพระรัตนตรัยทำให้จิตมีสมาธิ เมื่อจิตสงบตั้งมั่นมิได้มีความฟุ้งซ่านสะดุ้งตกใจแล้ว จะทำการสิ่งไรก็จะสำเร็จการสิ่งนั้น[๙๕] ดังมีตัวอย่างปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ต่อไปนี้

แคล้วคลาดจากอุปสรรคอันตราย

มีเรื่องเล่าว่า[๙๖]ในเมืองราชคฤห์ บุตรชายของนายทารุสากฏิกะ เป็นคนหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณอยู่เสมอ ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนหรือทำอะไรก็ตาม เขาย่อมจะระลึกถึงพระพุทธคุณก่อนเสมอ เช่นคราวหนึ่งเขาทอดขลุบเล่นกับเพื่อนคนหนึ่งซึ่งเป็นบุตรของคนมิจฉาทิฏฐิ เวลาจะทอดขลุบแต่ละครั้งเขาก็จะระลึกถึงพระพุทธคุณก่อน แล้วกล่าวว่า **นโม พุทฺธสฺส** (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) ดังนี้แล้วก็ ทอดขลุบ ฝ่ายเด็กซึ่งเป็นเพื่อนของเขาก็ระลึกถึงคุณของพวกเดียร์ถีย์ แล้วกล่าวว่า **นโม อรหนฺตานํ** (ขอนอบน้อมแด่พระอรหันต์ทั้งหลาย) ดังนี้แล้วก็ทอดขลุบ

ในเด็ก ๒ คนนั้น เด็กผู้สั่งสมพระพุทธคุณจะเป็นผู้ชนะทุกคราวไป ส่วนเด็กนอกนี้ ย่อมแพ้ บุตรของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐินั้น เห็นกิริยาของบุตรผู้เป็นสัมมาทิฏฐินั้นแล้ว คิดว่า เพื่อนคนนี้ ระลึกแล้วอย่างนั้น กล่าวแล้วอย่างนั้น ทอดขลุบ จึงชนะเรา, แม้เรา ก็จักทำอย่างนั้นบ้าง จึงได้อบรมตนเองในพุทธานุสสติ

ครั้นกาลวันหนึ่ง บิดาของเขาขับเกวียนไปหาฟืนในป่าและพาเธอไปด้วย เมื่อเก็บฟืนในดงบรรทุกเกวียนเต็มเล่มเกวียนแล้วขับกลับมา ถึงสถานที่มีหญ้าและน้ำสะดวกสบายใกล้ป่าช้านอกพระนครราชคฤห์ ก็พักเกวียนปลดโค พักกินอาหาร

ครั้นตกเย็น โคของเขาตามโคฝูงอื่นเข้าไปในเมือง เขาจึงตามโคเข้าไปในเมือง ทิ้งลูกชายไว้กับเกวียนนอกเมือง ไปพบโคเอาตอนเวลาเย็นออกมาไม่ทันเวลา ประตูเมืองปิดเสียก่อนแล้ว

โดยปกติแล้วในเมืองราชคฤห์จะมีพวกอมนุษย์ อยู่เป็นจำนวนมาก ผีพวกอมนุษย์สองตนได้มาพบเด็กนั้น ผีอมนุษย์ที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็น

เสี้ยนหนามต่อพระพุทธศาสนา กล่าวว่า เด็กคนนี้เป็นอาหารของเรา พวกเราจงเคี้ยวกินเด็กคนนี้ ฝ่ายผีอมนุษย์ที่เป็นสัมมาทิฏฐิได้ห้ามปรามไว้ แต่ผีอมนุษย์มิจฉาทิฏฐิไม่ฟัง ได้จับเท้าของเด็กนั้นแล้วฉุดลากออกมา

ในขณะนั้น เด็กนั้นกล่าวว่า **นโม พุทฺธสฺส** (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) ด้วยความคล่องปาก เพราะได้อบรมพุทธานุสสติมาช้านานชำนาญจนขึ้นใจ เป็นเหตุให้อมนุษย์นั้นกลัวมาก ถอยออกมายืนอยู่

ครั้งนั้น อมุนษย์สัมมาทิฏฐิได้กล่าวเตือนว่า พวกเราทำกรรมอันไม่สมควรเสียแล้ว พวกเราควรทำทัณฑกรรมเพื่อเด็กนั้นเถิด ดังนี้ แล้วได้ยืนรักษาเด็กนั้นไว้. ฝ่ายอมนุษย์มิจฉาทิฏฐิ ได้เข้าไปภายในพระนคร นำเอาของเสวยบรรจุภาชนะทองคำสำหรับพระราชามา แล้วทั้งสองก็แปลงเพศเหมือนมารดาบิดาของเด็กนั้น ปลุกเด็กชายนั้นให้บริโภคอาหาร จากนั้นได้จารึกอักษรที่ถาดโภชนะด้วยอานุภาพของยักษ์ บอกเรื่องและอธิษฐานว่า พระราชาเท่านั้น จงเห็นอักษรเหล่านี้ คนอื่นจงอย่าเห็น

ในวันรุ่งขึ้น พวกราชบุรุษทำความโกลาหลอยู่ว่า พวกโจรลักเอาภัณฑะคือภาชนะไปจากราชตระกูลแล้ว จึงปิดประตูทั้งหลายแล้วค้นดู เมื่อไม่เห็นในพระนคร จึงออกไปค้นนอกพระนคร ตรวจดูจนละเอียด จึงพบถาดบนเกวียนที่บรรทุกฟืน จึงจับเด็กนั้นไว้ ด้วยเข้าใจผิดว่า เด็กนี้เป็นโจร จากนั้นได้นำเด็กนั้นไปแสดงแก่พระราชา

พระราชาทอดพระเนตรเห็นอักษรทั้งหลายแล้ว ตรัสถามว่า นี่อะไรกัน. เด็กนั้น กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ข้าพระองค์ไม่ทราบ มารดาบิดาของข้าพระองค์นำมาให้บริโภคในราตรี แล้วได้ยืนรักษาอยู่ ข้าพระองค์คิดว่า มารดาบิดารักษาเราอยู่ จึงไม่มีความกลัวเลย จึงนอนหลับตลอดคืน ข้าพระองค์ทราบเพียงเท่านี้

ลำดับนั้น มารดาบิดาของเด็กนั้น ได้เข้าไปในพระราชวังแล้ว. พระราชาทรงทราบเรื่องราวทั้งหมดแล้ว ทรงพาชนทั้ง ๓ นั้นไปสู่สำนักของพระบรมศาสดา ตรัสเล่าเรื่องถวาย แล้วมีพระราชดำรัสทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พุทธานุสสติเท่านั้นหรือที่คุ้มครองรักษา หรือธัมมานุสสติเป็นต้นก็คุ้มครองรักษาเช่นกัน"

พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า "มหาบพิตร มิใช่แต่พุทธานุสสติอย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นเครื่องคุ้มครองรักษา ชนเหล่าใดอบรมจิตเป็นอย่างดีด้วยคุณธรรม ๖ ประการแล้ว ชนเหล่านั้น มิจำเป็นต้องทำการป้องกันรักษาด้วยเครื่องป้องกันรักษาหรือด้วยเวทย์ มนต์คาถาและยาอย่างอื่นๆ แล้ว ตรัสให้เจริญอบรมพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ เป็นต้น

เมื่อจบพระธรรมเทศนา เด็กนั้นได้บรรลุโสดาปัตติผลพร้อมทั้งบิดามารดา ครั้นต่อมาภายหลัง ออกบวชในพระพุทธศาสนาได้บรรลุพระอรหันต์ นี้เป็นอานิสงส์ของการหมั่นนอบน้อมพระพุทธคุณ ด้วยการเจริญว่า **นโม พุทฺธสฺส** (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) แล

ขจัดภัยและความหวาดกลัว

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อถึงฤดูที่ต้นจิตตปาลิ ต้นไม้ประจำพิภพอสูรผลิดอกบาน พวกอสูรได้ยกกองทัพมารบกับพวกเทวดาของพระอินทร์ นัยว่าเป็นสงครามประจำฤดูกาลและผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ด้วยเหตุนี้ ท้าวสักกะหรือพระอินทร์ผู้เป็นพระราชาของเทวดาทั้งหลาย ได้ตรัสแนะนำให้พวกเทวดาที่เข้ารบในสงคราม ถ้าเกิดความหวาดกลัว ก็ให้ดูยอดธงของพระองค์ที่งอนรถเพื่อให้หายหวาดกลัว หายความครั่นคร้าม หายความสยดสยองต่อข้าศึก ถ้าไม่ดูยอดธงของพระองค์ก็ให้ดูยอดธงของเทวราชอีก ๓ องค์ซึ่งมาในกองทัพของเทวดา คือ เทวราชผู้มีนามว่า **ปชาบดี**, เทวราชผู้มีนามว่า **วรุณ** และเทวราชผู้มีนามว่า **อีสาน** ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า เทวราชผู้มีพระนามว่า ปชาบดี นั้น มีผิวพรรณและอายุเท่ากันกับท้าวสักกะ และประทับนั่งมา ณ อาสนะเป็นอันดับที่ ๒ ส่วนเทวราชวรุณและอีสานก็อยู่เป็นอันดับที่ ๓ และที่ ๔ ถัดไป

พระพุทธเจ้า ได้ทรงยกเอาเรื่องสงครามระหว่างเทวดากับอสูรและคำแนะนำของท้าวสักกะที่ตรัสแนะนำแก่พวกเทวดา มาเป็นแนวเทียบแล้วตรัสสอนพระภิกษุทั้งหลายผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานหรือสมาทานธุดงค์ ที่ไปอยู่ตามป่า ตามโคนไม้ หรือในอาคารที่สงัด ให้ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า ของพระธรรมและของพระสงฆ์ เพื่อระงับความกลัว ความสะทกสะท้าน หรือความสยดสยองขนพองสยองเกล้า เช่นที่ได้โปรดประทานพระพุทธดำรัสไว้ในธชัคคสูตร[๙๗] เป็นต้นว่า

เอวํ พุทฺธํ สรนฺตานํ
ธมฺมํ สงฺฆญฺจ ภิกฺขโว
ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา
โลมหํโส น เหสฺสติ.

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายระลึก
ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์อยู่
ความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความขน
พองสยองเกล้า จักไม่มีเลย.

โภคสัมปทา
ถึงพร้อมด้วยโภคทรัพย์ปัจจุบัน

มีเรื่องเล่าว่า[๙๘] ในอดีตกาล เมื่อครั้งศาสนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ อุบาสกผู้เป็นพระโสดาบันอริยสาวกท่านหนึ่ง ขึ้นเรือไปกับกุฎุมพีผู้เป็นช่างตัดผมคนหนึ่ง เมื่อวันขึ้นเรือนั้น ภรรยาของช่างตัดผมได้กล่าวมอบกะท่านอุบาสกว่า "ท่านคะ สุขทุกข์ของช่างตัดผมนี้ ขอมอบให้เป็นภาระของท่านด้วย" ครั้นแล้ว เรือของท่านอุบาสกนั้นก็แล่นไปในมหาสมุทร ในวันที่ ๗ เรือก็อัปปางในกลางทะเล ทั้งสองคนเกาะกระดานแผ่นเดียวกัน ว่ายน้ำไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง ก็ขึ้นอาศัยอยู่บนเกาะนั้น ฝ่ายช่างตัดผมก็จับนกมาฆ่าเป็นอาหารและแบ่งให้อุบาสกด้วย แต่อุบาสกนั้นไม่รับประทาน โดยคิดเห็นว่า ในฐานะเช่นนี้ นอกจากการระลึกถึง**พระรัตนตรัย**แล้ว เราไม่มีที่พึ่งอย่างอื่น จึงระลึกพุทธคุณเนือง ๆ

ด้วยอกุศลกรรมคือการฆ่านกของช่างตัดผม พญานาคและเทวดาสมุทร (เทวดารักษาทะเล) จึงไม่ยอมให้ช่างตัดผมขึ้นเรือ แต่ด้วยอานิสงส์ที่อุบาสกแบ่งส่วนบุญให้ พญานาคและเทวดาสมุทร จึงยอมให้ขึ้นเรือ แล้วได้พาคนทั้งสองออกจากทะเลหลวง แล่นเรือเข้ามาตามลำแม่น้ำไปถึงนครพาราณสี สมุทรเทวดาได้มอบทรัพย์ให้ไว้ในเรือของคนทั้ง ๒ นั้นด้วยเทวานุภาพ แล้วกล่าวว่า "ควรทำการคบหาสมาคมกับท่านผู้เป็นบัณฑิตเท่านั้น หากว่าช่างตัดผมนี้ จักไม่คบหาสมาคมกับท่านอุบาสกนี้ไซร้ ก็แน่นอนว่า จักวอดวายอยู่ในกลางทะเลแน่นอน" และเมื่อจะกล่าวสรรเสริญคุณของการคบหาสมาคมกับบัณฑิต ได้กล่าวเป็นคาถาว่า

ปสฺส สทฺธาย สีลสฺส จาคสฺส จ อยํ ผลํ
นาโค นาวาย วณฺเณน สทฺธํ วหติ อุปาสกํ.
สพฺภิเรว สมาเสถ สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวํ
สตํ หิ สนฺนิวาเสน โสตฺถึ คจฺฉติ นหาปิโต.

ดูซิ นี่คือผลของศรัทธา (ในพระรัตนตรัย) ผลของศีล และของจาคะ พญานาคนำท่านอุบาสกผู้มีศรัทธามาด้วยนาวาคืออัตภาพ ท่านทั้งหลายจึงควรคบหาสมาคมกับสัตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษเท่านั้น เพราะช่างตัดผมบรรลุถึงความสวัสดีด้วยการอยู่ร่วมกับสัตบุรุษ.

สมุทรเทวดา ยืนอยู่ในอากาศ แสดงธรรมให้โอวาทอย่างนี้แล้ว ก็พาพญานาคกลับไปยังวิมานของตน

ภวสัมปทา

ถึงพร้อมด้วยสุคติภพมีสวรรค์เป็นต้น

๑. เรื่องพระสุภูติเถระ

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเสด็จไปโปรดโกสิยชฎิลที่ภูเขานิลภะ ชฎิลตนนั้นได้พบพระองค์แล้ว เกิดโสมนัสปราโมทย์ นำดอกไม้มาประดับเป็นอาสนะที่ประทับ พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งเข้าผลสมาบัติในที่นั้นตลอดเจ็ดวัน โกสิยชฎิลได้ยืนประณมมือนอบน้อมถึง**พระพุทธคุณ**ตลอดเจ็ดวันเช่นกัน

กุศลที่เกิดจากการนอบน้อมถึงพระพุทธคุณนี้ ทำให้โกสิยชฎิลเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ๓ หมื่นกัป เป็นท้าวสักกะ ๘๐ ชาติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ เป็นพระราชานับชาติไม่ถ้วน ในระหว่างนี้ เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ก็เป็นเศรษฐีมีทรัพย์ และไม่เคยเกิดในอบายภูมิ ในภพสุดท้ายได้ออกบวชเป็นพระภิกษุ ปรากฏนามว่า พระสุภูติเถระบรรลุพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะผู้เลิศในการเจริญฌานประกอบด้วยเมตตาและเป็นทักขิไณยบุคคล.

๒. เรื่องพระนิปันนัญชลิเถระ

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้านาม ติสสะ พระเถระรูปนี้ เจริญวัยแล้ว ออกบวชบำเพ็ญรุกขมูลิกังคธุดงค์อยู่ในป่า สมัยนั้น อาพาธกล้า (ความเจ็บป่วย) เกิดขึ้น ท่านถูกอาพาธนั้นบีบคั้น เป็นผู้น่าสงสารอย่างยิ่ง. ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จไป ณ ที่นั้น ด้วยมีพระกรุณา

แก่ท่าน. ขณะนั้น ท่านนอนอยู่นั่นแล ไม่สามารถจะลุกได้จึง**ประคองอัญชลีเหนือเศียรแล้ว ได้กระทำการนอบน้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า** ท่านจุติจากอัตภาพนั้นแล้วเกิดในภพชั้นดุสิต เสวยสมบัติในภพนั้น แล้วเสวยสมบัติในชั้นกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้นด้วยอาการอย่างนี้ ในพุทธุปบาทกาลนี้ บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่ง เจริญวัยแล้ว เลื่อมใสในพระศาสดา บวชแล้วไม่นานนักก็ได้เป็นพระอรหันต์ ด้วยอำนาจบุญกรรมที่ตนทำไว้ในกาลก่อน จึงปรากฏนามว่า นิปันนัญชลิกเถระ ดังนี้

๓. เรื่องพระสาคตเถระ

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่า ปทุมุตตระ พระเถระนี้เกิดในตระกูลพราหมณ์ บรรลุนิติภาวะแล้ว ถึงความสำเร็จในศิลปะทั้งปวง ปรากฏนามว่า โสภิตะ ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ ผู้เรียนมาก เรียนไวยากรณ์แห่งสนิฆัณฑุศาสตร์ และเกฏุภศาสตร์ พร้อมด้วยประเภทแห่งอักขระมีอีติหาสศาสตร์เป็นที่ ๕ ผู้ชำนาญในโลกายศาสตร์และมหาปุริสลักษณะศาสตร์ วันหนึ่ง ท่านเห็นพระปทุมุตตรพุทธเจ้าผู้งดงามด้วยสิริแห่งมหาปุริสลักษณะ ๓๒ เสด็จไปอยู่โดยประตูพระอุทยาน **มีใจเลื่อมใสยิ่ง ได้กระทำการสรรเสริญ** ด้วยการสรรเสริญคุณเป็นอเนก

ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับดังนั้น จึงทรงพยากรณ์ว่า ในอนาคตเธอจักเป็นสาวกนามว่า สาคตะ ในศาสนาของพระผู้มีพระภาค พระนามว่า โคดม จำเดิมแต่นั้นท่านได้สั่งสมบุญทั้งหลาย ดำรงอยู่ตลอดอายุ จุติจากอัตภาพนั้นแล้ว บังเกิดในเทวโลก เสวยทิพยสมบัติตลอดแสนกัป เสวยมนุษย์สมบัติในมนุษย์ทั้งหลาย

ในพุทธุปบาทกาลนี้ บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่ง มารดาบิดาของท่านตั้งชื่อว่า สาคตะ เพราะท่านเจริญโสมนัส เกิดมาดีแล้ว ท่านเลื่อมใสในพระศาสนา บวชแล้วเจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหันต์

๔. เรื่องพระปรัปปสาทกเถระ

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่า สิทธัตถะ พระเถระนี้เกิดในตระกูลพราหมณ์ ถึงฝั่งแห่งไตรเพท ผู้ชำนาญเวยยากรณ์อันเป็นบทแห่งศาสตร์ทั้งหลายมีอิติหาสศาสตร์เป็นที่ ๕ เป็นผู้ชำนาญในมหาปุริสลักษณะอันเป็นศาสตร์แห่งโลก ปรากฏโดยชื่อว่า เสลพราหมณ์ เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า สิทธัตถะ ผู้งดงามด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ **มีใจเลื่อมใส จึงประกาศสรรเสริญ** ด้วยเหตุหลายอย่าง ด้วยอุปมาหลายอย่าง ด้วยบุญกรรมนั้น ท่านจึงเสวยสมบัติชั้นกามาวจร ๖ ชั้น มีเป็นท้าวสักกะและเป็นมารเป็นต้นในเทวโลก เสวยจักรพรรดิสมบัติในมนุษย์โลก บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่งซึ่งสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติบรรลุนิติภาวะแล้ว เลื่อมใสในพระศาสดาบวชแล้ว ไม่นานก็บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ ได้เป็นพระขีณาสพ เพราะการชมเชยพระพุทธเจ้า เป็นเหตุกระทำความเลื่อมใสแห่งจิตของสัตว์ทั้งปวง ท่านจึงปรากฏนามว่า ปรัปปสาทเถระ ดังนี้

๕. เรื่องพระทุติยรังสิสัญญกเถระ

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าผุสสะ พระเถระนี้บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่ง เจริญวัยแล้ว อยู่ครองเรือน เห็นโทษในการครองเรือนนั้น ละการครองเรือนบวชเป็นดาบสอยู่ที่หิมวันตบรรพต นุ่งห่ม

เปลือกปอ อยู่ด้วยความสุขอันเกิดแต่วิเวก สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าผุสสะเสด็จถึงประเทศนั้น เห็นพระพุทธรังสีมีพรรณะ ๖ อันซ่านออกจากพระสรีระของพระองค์ ซ่านไปข้างโน้นข้างนี้อยู่ เหมือนซ่านออกแห่งไฟชนวน **เลื่อมใสในพระองค์ ประคองอัญชลี ถวายบังคม ยังจิตให้เลื่อมใส กระทำกาละด้วยปีติและโสมนัสนั้น ๆ เอง** บังเกิดในเทพชั้นดุสิตเป็นต้น เสวยกามาพจร ๖ ชั้น ในภพเหล่านั้น และครั้นภายหลังเสวยมนุษย์สมบัติ ในพุทธุปบาทกาลนี้ บังเกิดในเรือนมีตระกูลแห่งหนึ่ง เจริญวัยแล้วออกบวช ด้วยอำนาจวาสนาในกาลก่อน ไม่นานนักท่านก็ได้บรรลุพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา

๖. เรื่องพระอัตถสันทัสสกเถระ

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่า ปทุมุตตระ พระเถระนี้บังในตระกูลพราหมณ์ เจริญวัยแล้ว สำเร็จการศึกษาในศิลปะประจำตัวแล้ว แต่มองไม่เห็นสาระในศิลปะนั้น จึงละเรือนไปยังหิมวันตประเทศ สร้างบรรณศาลาอยู่อาศัยในที่อันน่ารื่นรมย์ใจ ในคราวนั้น เขาได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระผู้เสด็จมายังหิมวันตประเทศ เพื่อทรงอนุเคราะห์หมู่สัตว์ **มีใจเลื่อมใส ไหว้นอบน้อมประกอบพร้อมด้วยองค์ ๕ และทำการชมเชยด้วยถ้อยคำอันชมเชยมากมาย** ด้วยบุญอันนั้นเขาดำรงชีวิตอยู่ได้จนตลอดอายุ ตายแล้ว ได้ไปบังเกิดยังพรหมโลก ในชาติต่อมาคือในพุทธุปบาทกาลนี้ ได้บังเกิดในเรือนอันมีตระกูล บรรลุนิติภาวะแล้ว ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา ได้มีจิตศรัทธา บวชแล้ว ไม่นานนักก็ได้บรรลุพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา ฉะนี้แล

๗. เรื่องมาณพมัฏฐกุณฑลี

มีเรื่องเล่าว่า มัฏฐกุณฑลีมาณพ เป็นบุตรของพราหมณ์ในพระนครสาวัตถีซึ่งเป็นคนตระหนี่มาก พอมีอายุได้ ๑๖ ปีก็ได้ป่วยเป็นโรคผอมเหลือง พราหมณ์ผู้เป็นบิดาก็ไม่ยอมพาไปหมอเพราะกลัวเสียทรัพย์ ต่อมาโรคนั้นก็กำเริบหนักขึ้น เมื่อบิดาเห็นว่าไม่มีทางรอด จึงนำบุตรชายออกมานอนที่ระเบียงบ้าน เพราะเกรงว่าคนที่มาเยี่ยมจะเห็นทรัพย์สมบัติ

เช้าวันนั้น พระศาสดาพร้อมพระสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในพระนครสาวัตถี มาถึงประตูเรือนของพราหมณ์ ทรงเปล่งพระรัศมีโอภาสเข้าไปยังระเบียงเรือน มัฏฐกุณฑลีมาณพป่วยหนักนอนหันหน้าเข้าฝาเรือน ครั้นเห็นพระรัศมีสาดเข้ามา ก็พยายามพลิกตัวกลับหันหน้าออกแล้วรำพึงว่า “ขณะนี้ตนจะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยใกล้ชิดแล้วทำกิจกรรมใดๆ ด้วยกาย หรือจะถวายทาน หรือฟังพระธรรมเทศนาใดๆ ก็ไม่ได้แล้ว แม้แต่จะยกมือถวายบังคมก็มิได้” จึงได้แต่**ทำใจเลื่อมใส**ในพระพุทธเจ้าอย่างเดียว พอพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จดำเนินจะผ่านพ้นสายตาไป ขณะยังมีใจเลื่อมใสอยู่นั้น มาณพก็ถึงแก่ชีวิต (ตาย) แล้วไปเกิดเป็นเทพบุตรในวิมานทองกว้างยาว ๓๐ โยชน์ในเทวโลกชั้นดาวดึงส์

๒. ผลที่เป็นโลกุตตระ

ผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยความนอบน้อมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ถือเป็นการเจริญ**พุทธานุสสติ** ดังนั้น ผลในส่วนนี้จึงอำนวยให้บรรลุอริยผล ๔ ประการ ได้แก่ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผลตามสมควรแก่การบรรลุอริยมรรค สมดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย เอกนิบาตว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมะอย่างหนึ่งซึ่งทำให้เกิดแล้ว ทำให้มาก ๆ แล้วนำไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อปราศจากความกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ด้วยตนเอง เพื่อพระนิพพาน ธรรมะอย่างหนึ่ง คืออะไร คือพุทธานุสสติ..." (องฺ.เอก.๒๐/๓๙-๔๐)

ผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยความนอบน้อม ว่า **นโม ตสฺส ภควโต...** อยู่เนือง ๆ ย่อมก่อให้เกิดศรัทธาที่ตั้งมั่นที่เป็นเหตุให้เกิดความปีติปราโมทย์ และความสงบสุขในขณะนั้น

เมื่อสมาธิที่ตั้งมั่นในพระพุทธคุณบังเกิดแล้ว นิวรณ์ธรรมที่เหมือนจอกแหนปกคลุมน้ำอยู่จะค่อย ๆ อันตรธานหายไป บุคคลนั้นก็จะมีจิตผ่องแผ้วเหมือนสระโบกขรณีที่ใสสะอาดปราศจากจอกแหน

เมื่อเธอมีสมาธิตั้งมั่นแล้ว เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกถึงพระพุทธคุณนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ ดังเช่น พระปุสสเทวเถระผู้อยู่ที่กัฏฐอันธการวิหารบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ และพระนางอสันธิมิตตาอัครมเหสีของพระเจ้าอโศกมหาราชบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน[๙๙]

เรื่องพระปุสสเทวเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระปุสสเทวเถระได้เห็นพระรูปของพระพุทธเจ้าที่มารนฤมิตขึ้น ได้ปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้านฤมิตนี้ยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ก่อน ก็ยังสวยงามถึงเพียงนี้ องค์พระผู้มีพระภาคแท้จะไม่สวยงามอย่างไรเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง ครั้นแล้วก็เจริญวิปัสสนาบรรลุพระอรหันต์

เรื่องพระนางอสันธิมิตตา

มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช มีผู้กราบทูลพระองค์ว่าพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้านั้นมีเสียงเหมือนนกการเวกหรือเสียงท้าวมหาพรหมเพราะสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘ คือ วิสฺสฏฺฐ (สละสลวย), มญฺชุ (ไพเราะ), วิญฺเญยฺยา (ชัดเจน), สวนียา (เสนาะโสต), อวิสาริโน (ไม่เคลือพร่า), พินฺทุ (กลมกล่อม), คมฺภีร (ลุ่มลึก), นินฺนาที (มีกังวาล) ข้อนี้สมจริงด้วยสาธกในทีฆนิกาย สีลักขันธวรรคว่า

> สมโณ ขลุ โภ โคตโม กลฺยาณวาโจ กลฺยาณ-
> วากฺกรโณ โปริยา วาจาย สมนฺนาคโต วิสฺสฏฺฐาย
> อเนลคลาย อตฺถสฺส วิญฺญาปนิยา.[๑๐๐]
>
> พระสมณโคดมทรงมีพระวาจาไพเราะ มีพระ
> สำเนียงไพเราะ ประกอบด้วยวาจาของชาวเมืองที่
> สละสลวย หาโทษมิได้ แสดงความหมายชัดเจน.

พระองค์กับพระนางอสันธิมิตตาผู้เป็นอัครมเหสีมีพระประสงค์จะสดับเสียงนกการเวกนั้น จึงรับสั่งให้ไปจับนกการเวกมาที่เมืองปาฏลีบุตร เวลาที่นกนั้นส่งเสียงร้อง ชาวเมืองต่างลืมอากัปกิริยาที่ตนกำลังทำ เช่น บางคนกำลังเงื้อฆ้อนจะตีดาบอยู่ก็ยกมือค้าง บางคนกำลังเดินอยู่ก็หยุดชงัก บางคนกำลังทานอาหารก็อ้าปากค้าง เป็นต้น

ในขณะนั้น พระนางอสันธิมิตตา เกิดความดำริว่า นกการเวกนี้ เป็นสัตว์ดิรัจฉานยังมีเสียงไพเราะเสนาะโสตถึงเพียงนี้ หากเป็นพระพุทธองค์ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐสูงสุดจะมีพระสุรเสียงไพเราะสักเพียงใด เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง เมื่อดำริเช่นนี้แล้วจึงน้อมระลึกถึงคุณธรรมของพระพุทธองค์ เกิดความปีติปราโมทย์ เจริญสติระลึกรู้ความปีติยินดีนั้นเป็นอารมณ์ บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ กระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน มีเรื่องการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกพระพุทธคุณว่า

ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ. เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานํ อธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.[๑๐๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวก ระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นจะไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไปโดยตรงแท้ ย่อมหลุดพ้นจากตัณหา ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ตัณหา นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เจริญพุทธานุสสตินี้เป็นอารมณ์ ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยประการฉะนี้"

จากพระพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นว่า การเจริญพุทธานุสสตินี้มีประโยชน์เพราะทำให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิ เพื่อพัฒนาปัญญาต่อมา สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่าปัญญาเกิดจากสมาธิไว้ดังนี้ว่า

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. กิญฺจิ ยถาภูตํ ปชานาติ. รูปสฺส สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ. เวทนาย สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ, สญฺญาย สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ, สงฺขารานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ, วิญฺญาณสฺส สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ.[๑๐๑]

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้แจ้งอะไรตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้แจ้งความเกิดขึ้นและดับไปของรูป ความเกิดขึ้นและดับไปของเวทนา ความเกิดขึ้นและดับไปของสัญญา ความเกิดขึ้นและดับไปของสังขาร ความเกิดขึ้นและดับไปของวิญญาณ (ตามความเป็นจริง)

จากตัวอย่างของพระปุสสเทวเถระและอสันธิมิตตา แสดงให้เห็นว่าผลของการใช้สติกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกถึงพระพุทธคุณนั้นเป็นสาเหตุสำคัญในการบรรลุธรรมซึ่งเป็นผลจากการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ นั่นเอง สมดังพระพุทธดำรัสว่า

โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ   สงฺฆญฺจ สรณํ คโต
จตฺตาริ อริยสจฺจานิ   สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ
ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ   ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมํ
อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ   ทุกฺขูปสมคามินํ
เอตํ โข สรณํ เขมํ   เอตํ สรณมุตฺตมํ
เอตํ สรณมาคมฺม   สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.

ผู้ใดถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ (ที่พึ่ง) ย่อมเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาอันชอบ คือ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ การก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งทำให้ถึงการดับทุกข์ได้. นี้แล เป็นสรณะอันเกษม นี้แลเป็นสรณะอันสูงสุด ผู้นั้นอาศัยสรณะนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง.

นอกจากการระลึกถึงพระพุทธคุณดังกล่าวเป็นเหตุให้บรรลุธรรมแล้ว แม้เหตุอื่นๆ เช่น **การระลึกถึงศีลอันหมดจด**เป็นต้น[๑๐๑] แล้วเกิดความปีติปราโมทย์ ก็ทำให้บรรลุธรรมได้เช่นกัน มีเรื่องเล่าดังนี้

เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อติสสะ

ได้ยินว่า บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อติสสะ มอบเงิน ๔๐ โกฏิให้แก่น้องชายแล้วออกบวชปฏิบัติธรรมในป่าแห่งหนึ่ง ฝ่ายน้องภรรยาเกรงว่าท่านจะลาสิกขาออกมาแบ่งสมบัติ จึงจ้างโจรไปฆ่า โจรพบท่านแล้วจับตัวตัวไว้ ท่านขอร้องโจรให้ไว้ชีวิตคืนหนึ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสปฏิบัติธรรม และใช้ก้อนหินทุบขาทั้งสองข้างจนหัก โจรเห็นว่าท่านหนีไม่ได้แล้ว จึงก่อกองไฟเฝ้าอยู่ ท่านกำหนดทุกขเวทนาที่แรงกล้า**แล้วพิจารณาศีลอันหมดจดได้เกิดปีติปราโมทย์**จนข่มทุกขเวทนาได้ไม่รู้สึกทุรนทุราย จากนั้นจึงเจริญสติระลึกรู้รูปนามจนกระทั่งบรรลุอรหัตผลในยามรุ่งอรุณ

เรื่องภิกษุ ๓๐ รูป

ได้ยินว่า ภิกษุ ๓๐ รูปเรียนกรรมฐานจากพระพุทธองค์แล้วไปปฏิบัติธรรมในวัดป่า ต่อมาเสือตัวหนึ่งจับพระไปกินวันละรูปในตอนรุ่งเช้า

พระที่ถูกเสือจับกินไม่กล้าร้องบอกเพราะเกรงว่าจะรบกวนการปฏิบัติของภิกษุรูปอื่น พอถึงวันอุโบสถพบว่าพระหายไป ๑๐ รูป จึงตั้งกฎว่าพระที่ถูกเสือจับต้องร้องบอกให้พระรูปอื่นช่วย หลังจากนั้นพระรูปหนึ่งถูกเสือจับจึงร้องขอความช่วยเหลือ พระรูปอื่นได้ยินเสียงร้องก็นำไม้เท้าและคบไฟมาแล้วตามรอยเสือไป เสือได้คาบพระไปถึงเหวขาดที่คนตามไปไม่ได้ แล้วเริ่มกินตั้งแต่ข้อเท้า ในขณะนั้นพระรูปอื่นร้องบอกว่า พวกเราช่วยเหลือไม่ได้แล้ว ท่านจงปฏิบัติธรรมตามสมควรเถิด พระหนุ่มได้ยินดังนั้นก็ได้กำหนดทุกขเวทนา แล้วข่มเวทนาอันแรงกล้าได้ด้วย**ปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการพิจารณาศีลของตน** จากนั้นจึงเจริญสติระลึกรู้รูปนามจนกระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเมื่อถูกเสือกินถึงข้อเท้า เป็นพระสกทาคามีเมื่อถูกกินถึงหัวเข่า เป็นพระอนาคามีเมื่อถูกกินถึงสะดือ และก่อนจะถูกกินถึงหัวใจได้สำเร็จพระอรหัตผล เป็นพระอริยบุคคลผู้สูงสุดในพระบวรพระพุทธศาสนา แล้วจึงกล่าวอุทานว่า

"ตัวเรานี้ ประกอบไปด้วยสีลาจารวัตร และประกอบไปด้วยปัญญาอันเฉลียวฉลาด มีจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวแน่นอนในพระสัทธรรมคำสอนแห่งพระพุทธองค์เจ้าเช่นนี้ แต่อาศัยที่เราประมาทจึงถูกเสือโคร่งคาบมากินเป็นอาหาร เราประมาทเท่านั้นก็แล้วไปเถิด บัดนี้เราเกิดได้พระกรรมฐานขึ้นมาในส่วนของทุกขเวทนา จึงได้เสวยผลานิสงส์อันยิ่งใหญ่อันเป็นที่สุดในพระบวรพระพุทธศาสนา"

แม้พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ให้แก่ผู้ฟังธรรมที่มีจิตละเอียดอ่อนปราศจากนิวรณ์ มีความร่าเริงเลื่อมใส[๑๐๑] ในขณะนั้นความปีติปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นในจิตของท่านเหล่านั้น ครั้นเจริญสติกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์นั้นแล้ว ก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้เช่นกัน ดังเช่น พระวักกลิเถระ มีเรื่องเล่าดังนี้

เรื่องพระวักกลิเถระ

ได้ยินว่า ท่านวักกลิเถระนั้น เป็นผู้มีบุญญาธิการอันได้สั่งสมไว้ในสัทธาวิมุต คือ ความเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงเป็นผู้ขวนขวายในอันจะได้เห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดาอยู่อย่างไม่รู้สร่าง แม้พระบรมศาสดาจะทรงโอวาทแล้วทรงประกอบไว้ในกัมมัฏฐาน โดยนัยมีอาทิว่า **วักกลิ เธอจะต้องการอะไรด้วยอันเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้เล่า วักกลิ ผู้ใดแลเห็น ธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา** ฉะนั้นแล้วก็ตาม เธอก็มิได้สนใจในพระกัมมัฏฐานนั้น กลับเสียใจ ได้ขึ้นไปยังปากเหวเพื่อทำตนให้ตกลงไป ทันใดนั้น พระบรมศาสดาซึ่งเสด็จประทับนั่งอยู่ในพระคันธกุฎี ได้ทรงเปล่งพระรัศมีแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาว่า

> ภิกษุผู้มากไปด้วย**ความปราโมทย์ เลื่อมใส**ในพระพุทธศาสนามีหวังได้ บรรลุสันติบทคือความสุขอันเป็นที่ระงับดับเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย

ฉะนี้แล้ว ได้ทรงเรียกพระวักกลิเถระว่า "มานี่แน่ วักกลิ" ท่านวักกลิเถระนั้น อันพระบรมศาสดาได้ทรงประพรมด้วยน้ำพระพุทธมนต์อมฤตรสนั้นแล้ว **กลับมีความปีติปราโมทย์ร่าเริงยินดี** จึงได้เริ่มลงมือเจริญวิปัสสนา แต่ก็ไม่อาจหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีได้ เพราะเหตุที่ศรัทธามีกำลังมากเกินไป พระผู้มีพระภาคทรงทราบเช่นนั้น จึงทรงแก้ไขให้ท่านถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์สม่ำเสมอกัน ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานประทานให้ ท่านวักกลิเถระเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับตามนัยที่พระพุทธองค์ทรงประทานให้นั้น ก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

สรุปอานิสงส์

แม้พระพุทธองค์และพระอรรถกถาจารย์ จะแสดงอานิสงส์ของการเจริญพระพุทธคุณไว้ดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่การระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นสิ่งที่มีผลเป็นอเนกอนันต์สุดที่จะพรรณา เนื่องจากพระพุทธองค์เป็นอจินไตยบุคคล ทั้งพุทธธรรมก็เป็นอจินไตย ดังพุทธดำรัส[๑๐๔] ว่า

> พระพุทธเจ้าและพุทธธรรมเป็นสิ่งที่ไม่มีใครคิดอนุมานได้ เมื่อบุคคลเลื่อมใสพระพุทธเจ้าและพระธรรมที่ไม่มีใครคิดอนุมานได้ ผลที่ไม่มีใครอนุมานได้ย่อมบังเกิดโดยแท้.

ด้วยผลานิสงส์ตามมติของพระบาลี อรรถกถา และฎีกาพร้อมตัวอย่างที่ได้แสดงมานี้ ชี้ให้เห็นว่า เหล่าพุทธบริษัทผู้ไพบูลย์ด้วยวิจารณ-ปัญญา ชำนาญในการพิจารณา พึงระลึกถึง พึงนอบน้อมในพระคุณแห่งองค์สมเด็จสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระบรมไตรโลกนาถให้จงมากเถิดว่า บรรดานรานิกรที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารอันหาเบื้องต้นและที่สุดนับประมาณมิได้นี้ หากไม่มีสมเด็จพระผู้ทรงไว้ซึ่งอุตสาหะวิริยภาพอันอุดมยากยิ่งที่ผู้ใดผู้หนึ่งจะทำได้ ผู้สามารถผ่อนปรนรื้อขนพาสัตว์ข้ามสาครวังวัฏฏสงสารแล้ว จะมีผู้ใดบ้างที่จะสามารถพาตนให้ล่วงพ้นจากภูมิวัฏฏะได้ คงจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอากูลมูลหมองอยู่ในทุกข์ทั้ง ๔ มีชาติทุกข์เป็นต้น ย่อมจะต้องเสวยทุกขเวทนายิ่งยวดกว่านี้หาที่สุดมิได้ แต่พวกเราได้อาศัยพระเมตตาของพระพุทธองค์เป็นอเนกปริยายอย่างยิ่ง พระองค์ทรงพระอุตสาหะทรมานตนก่อสร้างอบรมพระบารมีมาช้านาน นับเวลารวมแล้วถึง ๒๐ อสงไขยกับแสนมหากัปจนเป็นบ่อเกิดพระพุทธคุณอันยิ่งใหญ่

ส่วนการที่ใครจะมองเห็นพระคุณของพระพุทธองค์ได้มากน้อยแค่ไหนนั้น ก็สุดแท้แต่ว่าปัญญาของใคร หมายความว่า ใครมีปัญญาจักษุมาก มีสันดานบริสุทธิ์มาก ก็ย่อมจะเห็นพระคุณของพระองค์ได้มาก แต่ถ้าใครมีปัญญาจักษุน้อย มีสันดานบริสุทธิ์น้อย ก็ย่อมจักเห็นพระคุณของพระองค์น้อย ยิ่งผู้ที่อาภัพอัปวาสนาไม่มีโอกาสได้พบพระพุทธศาสนา หรือผู้ที่พบพระพุทธศานาแล้วแต่เป็นคนทิฏฐิวิบัติ หาปัญญาจักษุมิได้ คนเหล่านี้จะคิดจะมองไปเท่าใดๆ ก็ยิ่งมืดมนอนธการ มองไม่เห็นพระคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลย

เพราะฉะนั้น ท่านผู้เป็นเมธาวีชน พึงรีบบำเพ็ญกองการกุศลมีการจำแนกทาน รักษาศีล เจริญภาวนา มีการระลึก สรรเสริญ บูชา และการนอบน้อมในพระคุณแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บุญราศีโกฏฐาสอันนั้น ย่อมมีผลานิสงส์อันยิ่งใหญ่ ฉะนี้แล.

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๘

ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ เหตุนั้นเชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์เถิด.

๙

แบบแผนการสวดบทนโม
ในสังคมชาวพุทธ

การกล่าว นโม...เป็นการแสดงความนอบน้อมต่อสิ่งที่เราเคารพบูชา เหตุนั้น เมื่อจะมีการกระทำพิธีกรรมต่าง ๆ จึงมีการกล่าว นโม...ก่อนเสมอ ซึ่งวิธีการตั้งหรือการสวด นโม...ในงานต่าง ๆ มีความนิยมแตกต่างกันออกไป ข้อควรกำหนดในการตั้ง นโม...หรือการสวด นโม...นั้น มีการกำหนดระยะที่ขาดเสียงลงเป็นชั้นๆ แตกต่างกันในโอกาสต่าง ๆ กัน มีชื่อเรียกตามชั้นนั้นๆ ดังนี้ คือ

นโมฯ ชั้นเดียว **นโมฯ** ๓ ชั้น
นโมฯ ๕ ชั้น **นโมฯ** ๙ ชั้น

นโมฯ ชั้นเดียว นิยมใช้ในงานอวมงคล เป็นงานเกี่ยวกับศพ เกี่ยวกับคนตาย ใช้ในเวลาสวดมาติกา ก่อนที่จะชักผ้าบังสุกุล พระที่เป็นประธานขึ้นนโมฯ แล้วรับ ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯลฯ เรื่อยไป หยุดตามสังโยคเท่านั้น ถ้าจะเขียนเต็มรูปจะได้ดังนี้

ขึ้น นโม...

รับ ตสฺ, สภควโตอรหโตสมฺมาสมฺพุทฺ, ธสฺ, ส นโมตสฺ, สภควโตอรหโตสมฺมาสมฺพุทฺ, ธสฺ, ส นโมตสฺ, สภควโตอรหโตสมฺมาสมฺพุทฺ, ธสฺ, ส

นโมฯ ๓ ชั้น นิยมใช้ในงานมงคล และงานอวมงคล ใช้ในเวลาให้ศีล ทำวัตรเช้า ทำวัตรเย็น เมื่อทางฝ่ายเจ้าภาพอาราธนาศีลแล้ว พระท่านจะให้ศีล ก็ต้องตั้งนโมฯ ก่อน นโมฯ จะขาดเสียงลงเป็นช่วงๆ ดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

นโมฯ ๕ ชั้น หรือ**นโมแฝด** นิยมใช้ในงานมงคลทั่วไป เช่น งานสังฆกรรมเกี่ยวกับงานกฐิน งานอุปสมบท งานญัตติทุติยกรรม งานอัพภาณกรรม งานสวดสมมติสีมา งานสวดถอนสีมา และเวลาแสดงธรรมเวลาเทศน์ เมื่อพระท่านแสดงธรรม ก็ต้องตั้งนโมฯ ก่อน นโมฯ ที่ตั้งในกรณีนี้ ขาดเสียงลงเป็นช่วงๆ ดังนี้

นโมตสฺสภควโตอรหโตสมฺมาสมฺพุทฺธสฺสนโมตสฺส ฯ
ภควโตอรหโตสมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
นโมตสฺสภควโต ฯ
อรหโตสมฺมา ฯ
สมฺพุทฺธสฺส ฯ

นโมฯ ๙ ชั้น นิยมใช้ในงานมงคล งานเจริญพระพุทธพุทธมนต์ เมื่อเริ่มเจริญพระพุทธมนต์ พระต้องตั้งนโมฯ ก่อน นโมฯ ที่ตั้งในกรณีขาดเสียงลงเป็น ระยะ ๆ ดังนี้

หัวหน้าขึ้น นโม ตสฺส ภควโต ฯ
รับ อรหโต ฯ
สมฺมา
สมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต ฯ
อรหโต ฯ
สมฺมา ฯ
สมฺพุทฺธสฺส นโม ตสฺส ภควโต ฯ
อรหโต ฯ
สมฺมา ฯ
สมฺพุทฺธสฺส ฯ

บทลงท้าย

ปัจจุบันบท "นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส" ได้เป็นบทสวดสำคัญที่เป็นหลักในพระราชพิธี และพิธีต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาในการประกอบการกุศลใดๆ เช่น เจริญพระพุทธมนต์ แสดงพระธรรมเทศนา ให้ศีล เป็นต้น พิธีทางการของราชการ ตลอดจนเป็นบทสวดที่ใช้ประจำวันของบรรพชิตและฆราวาส

อานุภาพของบทมหานมัสการอันประกอบด้วยพระพุทธคุณ ๓ ประการที่บุคคลผู้สวดหรือสาธยายด้วยจิตที่มีสมาธิแน่วแน่น้อมระลึกพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ด้วยทวารทั้ง ๓ จะแผ่ไปถึงแสนโกฏิจักรวาฬ ทำให้ผู้สวดหรือสาธยายได้รับผลานิสงส์มหาศาลประมาณมิได้ ผู้ที่ไม่เคยสวดหรือสาธยายจะไม่สามารถรับรู้อานิสงส์ได้เลย เหมือนคนที่ไม่ได้รับประทานอาหาร ย่อมไม่อาจรับรู้รสอาหารและผลของการรับประทานได้

อาหารมีหญ้าและใบไม้เหลืองเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้าไปในท้องช้างที่มีกลิ่นหอม ก็ยังคงมีกลิ่นคันธชาติ ๔ นั่นเอง ฉันใด แม้ปุถุชนคนใดคนหนึ่งก็ฉันนั้น เข้าไปสู่ท้องช้างที่มีกลิ่นหอมคือพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีกลิ่นแห่งพระคุณที่ฟุ้งขจรแม้ด้วยเพียงระลึกถึง ย่อมเป็นผู้มีกลิ่นหอมนั่นเทียว เป็นผู้ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกบูชา นับว่าเป็นผู้ที่นั่งใกล้พระรัตนตรัยอย่างแท้จริง สมดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในสังฆาฏิสูตรว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่าภิกษุพึงเป็นผู้จับชายสังฆาฏิของเราแล้วติดตามไปข้างหลังทุกย่างก้าว แต่เธอนั้นเป็นผู้มากด้วยอภิชฌา (การเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น) มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริด้วยใจอันชั่วร้าย หลงลืมสติ ปราศจากความรู้สึกตัว มีจิตพลุก

พล่านไม่ตั้งมั่น มีอินทรีย์ลอกแลกไม่สำรวม เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุรูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นผู้ที่ไกลต่อเราและเราก็ชื่อว่าเป็นผู้ห่างไกลจากภิกษุนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุรูปนั้นไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ชื่อว่าไม่เห็นเราตถาคต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่า ภิกษุพึงอยู่ในที่ไกลจากเราถึง ๑๐๐ โยชน์ แต่ว่าเธอนั้นมิได้เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา ไม่มีความกำหนัดอย่างแรงกล้าในกามคุณทั้งหลาย ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความดำริด้วยใจอันชั่วร้าย มีสติเข้าไปตั้งไว้ มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียว มีการสำรวมอินทรีย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุนั้นก็ชื่อว่า อยู่ในที่ใกล้เราทีเดียวและเราก็ชื่อว่าอยู่ในที่ใกล้ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรม ก็ชื่อว่าเห็นเราตถาคต”

ดังนั้น ขอให้พุทธบริษัทหมั่นสวดสาธยายบทมหานมัสการหรือบทสวดมนต์อื่นๆ ด้วยการน้อมระลึกถึงพุทธคุณอยู่เนืองนิตย์เถิด

อาโพธิปุณฺณมิ ปทิฏฺฐทินาทิโต เต

สมฺภารกาลสิตปกฺขกมาภิวุทฺโธ

สมฺปุณฺณปารมิคุณามตรํสิ ตํว

สพฺพงฺคิกุนฺทกุมุทานิ ปโพธเยยฺย.

ปัชชมธุ คาถา ๗๒

พระจันทร์ที่ส่องฉาย สัมผัสกายของชาวโลกให้เย็นฉ่ำสุกสกาวในสุกกปักษ์ตามลำดับดิถีกาลตั้งแต่วันพบเห็นจวบจนถึงวันเพ็ญ พึงยังดอกคล้าและกุมุทให้แย้มบาน ฉันใด ขอบารมีคุณที่เต็มเปี่ยม อันเจริญตามลำดับในฝ่ายเกื้อหนุนพระสัพพัญญุตญาณ จำเดิมแต่วันพบเห็นพระทีปังกรจวบกระทั่งถึงวันเพ็ญตรัสรู้ โปรดยังเวไนยชนทั้งมวลให้แย้มบาน ฉันนั้น.

ลำดับเชิงอรรถ

คำนำ

[๑] วิสุทธิมรรค (แปล) ๑๖๖/๓๙๔

[๒] ที.อ. ๒/๔๙, ม.อ. ๒/๒๗๗

[๓] องฺ. ฉกฺก. ๒๒๑/๒๕๑/๓๐๐

บทที่ ๑ - ๙

[๑] คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑) หน้า ๒๑๗ เรียกบทนี้ว่า **มหานมักการ**

ปาเจ มหานมกฺการ- สงฺขาเต สาธุนนฺทเน
สมฺปทาเน นโมโยเค อายาเทโส น ทิสฺสติ.

[๒] ในคัมภีร์สารัตถสมุจจัย อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๑ "สรณัต์ตย-วัณ์ณนา" ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสนมหาเถระ) ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๑๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๒ (กรุงเทพ:บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพจำกัด, ๒๕๓๒), กล่าวว่า บทว่า **นโม ตสฺส...**นี้เป็นพระพุทธวจนะ ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

"วิสัชนาว่า พระบาฬีคือ นโม ตัส์ส ภควโต อรหโต สัม์มา สัม์พุท์ธัส์ส นี้ จะเปนบาฬีนมัสการเกิดแต่ปัญญาอาจารย์ตกแต่งเอง เอามาตั้งไว้หามิได้ พระบาฬีนี้เปนพระพุทธฎีกาแห่งสมเด็จพระสรรเพ็ชพุทธเจ้าตรัส

พระธรรมเทศนาไว้ในพระจตุรานิกายว่าด้วยสาตาคิรยักษ์เปนอาทิ กล่าวนมัสการโถมนาพระพุทธคุณ พระอรหันตเจ้าทั้งหลาย จึงยกเอาพระบาฬี นโม ตัส์ส ภควโต อรหโต สัม์มาสัม์พุท์ธัส์ส นมัสการนี้ ขึ้นสู่สังคายนาถึง ๓ ครั้ง โปราณาจารย์เจ้าทั้งหลาย เห็นว่าไม่เป็นที่เคลือบแคลงสงไสยแห่งสรรพโลกทั้งปวงแล้ว จึงนำมาตั้งไว้ในเบื้องต้นอันจะทำพระคัมภีร์นี้"

[๓] สํ.ส. ๑๕/๓/๑๔๕

ขุ.สุ. ๒๕/๔๓๕

ขุ.เถร. ๒๖/๓๕๙

[๔] สารตฺถปฺปกาสินี. ปรมภาค, น. ๒๔๖

ธมฺมปทฏฺฐกถา, ๗/๑๐๖ สุมงฺคลวิลาสินี, ตติยภาค, น. ๗๗

[๕] จาตุมฺมหาราช หมายถึง ท้าวมหาราชผู้เป็นจตุโลกบาลประจำทิศทั้ง ๔ คือ ท้าวธตรฐจอมคนธรรพ์รักษาโลกด้านทิศบูรพาหรือทิศตะวันออก, ท้าววิรุฬหก จอมกุมภัณฑ์รักษาโลกด้านทิศทักษิณหรือทิศใต้, ท้าววิรูปักษ์จอมนาครักษาโลกด้านทิศประจิมหรือทิศตะวันตก, ท้าวกุเวรจอมยักษ์รักษาโลกด้านทิศอุดรหรือทิศเหนือ.

มีข้อสังเกตว่า ถ้าเป็นท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์นี้ บทว่า **ภควโต** ก็ควรแบ่งกันเปล่งองค์ละคำ หรือองค์ละพยางค์ คือ **ภ-ค-ว-โต**

[๖] กจฺจายนเภทนวฎีกา น. ๑๐๔

ในหนังสือเรื่อง นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ของอาจารย์ธนิต อยู่โพธิ์ (น. ๑๘) ได้แสดงความเห็นเรื่องนี้ไว้ว่า

"บทว่า **นโม** และ **นโม ตสฺส** ฯลฯ แต่เดิมเป็นคำอุทานเปล่งออกมาด้วยจิตใจเลื่อมใสศรัทธา ครั้นต่อมาใช้เป็นคำสวดนมัสการที่กล่าวนำขึ้นก่อนสวดมนต์บทต่อไป หรือก่อนประกอบกิจการกุศลในพระพุทธศาสนา

จะเป็นกล่าวออกเสียงด้วยวาจา หรือนึกในใจก็ตาม จะนั่งกล่าว หรือยืนกล่าว หรือนอน หรือเดินกล่าวก็ตาม พร้อมกับกล่าวหรือนึกถึงนั้น ได้เกิดมีกิริยาหรืออาการทางกายขึ้นประกอบกันในเวลากล่าวและนึกถึงด้วย ได้แก่การแบมือทั้งสองยกขึ้นประกบกันประนมไว้ตรงหน้าอก หรือยกขึ้นเหนือศีรษะของผู้กล่าว ซึ่งมีบัญญัติเรียกท่ามือดังกล่าวนี้ว่า **นมัสการมุทรา** คือ ท่าทำการนอบน้อม หรือท่านมัสการ ได้แก่ การทำมือประนม (แต่ท่านผู้รู้บางท่าน อธิบายว่าเป็น **อัญชลี มุทรา** คือ ท่าอัญชลี...)

เคยมีผู้นำเอาคำว่า **นโม** ไปใช้เรียกชื่อเงินตราโบราณ ขนาดเล็กรูปกลม ๆ คล้ายตาไก่และรูปลูกไข่ ซึ่งมีอักขระคล้าย “**น**” อักษรขอมอยู่ด้านหนึ่งของเงินตราเล็ก ๆ นั้น ส่วนมากพบในจังหวัดภาคใต้ของประเทศไทยและบางแห่งในประเทศอินโดเนเซีย เช่น ในเกาะชวาและสะมารัง”

[๗] พรหมายุสูตร. ม.ม. ๑๓/๕๒๘-๕๒๗

[๘] จูฬหัตถิปโทปมสูตร. ม.ม. ๑๒/๒๓๖-๓๔๘

[๙] อํ.ทุก.๒๐/๘๔-๘๕

[๑๐] สคารวสูตร. ม.ม. ๑๓/๖๖๗, สํ.สคาถ. ๑๕/๒๓๕, ปปญฺจสูทนี.ตติยภาค ๔๑๑-๔๑๕, สารตฺถปฺปกาสินี. ปฐมภาค ๒๖๓-๖, ธมฺมปทฏฺฐกถา ๘/๑๒๖, และ มงฺคลตฺถทีปนี ปฐมภาค ๑๒๔-๑๒๖

[๑๑] สักกปัญหสูตร. ที.ม. ๑๐/๒๙๘-๓๒๔

[๑๒] ปิยชาติกสูตร. ม.ม. ๑๓/๓๗ (พระไตรปิฎกฉบับประชาชน)

[๑๓] การณปาลีสูตร ๔-๒๒๓, อํ ปญฺจก ๒๒/๒๖๕

[๑๔] ธมฺมปทฏฺฐกถา, ปฐมภาค, สญฺชยวตฺถุ

[๑๕] อุทาน. อ. ๓๖๐

[๑๖] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๗๖/๕๖๖

[๑๗] ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๔๕/๕๔๒

[๑๘] ที.สี.อ. ๑/๒๕๙, ที.ปา.อ. ๓/๖๓

ม.ม.อ. ๓/๓๐๔, ขุ.อุ.อ.๓๖๐, ขุ.อป.อ. ๒/๑๑๐

[๑๙] ม.ม. ๑๓/๗๗๑๕๔

[๒๐] ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฉบับที่ ๒ [ไตรภูมิฉบับหลวง], [กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร จัดพิมพ์, ๒๕๒๐], หน้า ๑๕ รจนาโดยพระมหาธรรมปรีชา (แก้ว) สมัยรัชกาลที่ ๑

[๒๑] มุนีนาถทีปนี น. ๔๓๔

[๒๒] ชินา.ฏี. ๓๑๑/๒๐๒,๒๐๓

[๒๓] ปิ ศัพท์ ในคำว่า อิติปิ มีความหมายว่า รวบรวมซึ่งเป็นการแสดงถึงความที่พระคุณของพุทธองค์นั้นมีมากมาย และแสดงถึงเหตุแห่งการกำหนดพระคุณเหล่านั้นกล่าวคือผู้จะเจริญพุทธานุสสติ ควรที่จะทำพระคุณทั้งหลายของพระพุทธเจ้าให้ปรากฏเฉพาะหน้า

[๒๔] นโม ไตรสรณคมน์ น. ๕๗

[๒๕] วิภาวินี.ฏี. คนฺถารมฺภ

[๒๖] วิสุทฺธิมคฺคจูฬ.ฏี. คนฺถารมฺภ

[๒๗] สารตฺถ.ฏี. ๑/๘/๖

[๒๘] คเวสิตพฺพํ

[๒๙] สมนฺตปาสาทิกา. คนฺถารมฺภ

[๓๐] มุนีนาถทีปนี น. ๒๙๗

[๓๑] มุนีนาถทีปนี น. ๑๙๗-๑๙๘

[๓๒] ฎีกานโม น. ๑๕

[๓๓] ฎีกานโม น. ๑๕

[๓๔] ฎีกานโม น. ๑๕

[๓๕] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๕๙/๔๕๓

[๓๖] ฎีกานโม น. ๑๕

[๓๗] การกำหนดนับ ๔ อสงไขยนั้น ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาได้กำหนดนับด้วยอำนาจพุทธันดร ซึ่งมีวิธีกำหนดอย่างนี้ คือ ระหว่างพระพุทธเจ้าทีปังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะนับเป็น ๑ อสงไขย ระหว่างพระพุทธ-เจ้าโกญฑัญญะกับพระพุทธเจ้ามังคละนับเป็น ๑ อสงไขย ระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีนับเป็น ๑ อสงไขย ระหว่างพระพุทธเจ้านารทะกับพระพุทธเจ้าปทุมตตระนับเป็น ๑ อสงไขย

[๓๘] มุนีนาถทีปนี น. ๖๕, การสร้างพระบารมีของพระพุทธเจ้า น. ๔๙

[๓๙] ชินา.ฎี. ๔/๔

คำว่า **โพธิ** ในคำว่า **โพธิญาณ** นั้น มี ๓ คือ

๑. ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ด้วยตนเองด้วยมรรคญาณ ๔ ที่ประหารกิเลสพร้อมทั้งวาสนามีสัพพัญญุตญาณ อันสามารถรู้ซึ่งเญยยธรรมทั้งหลายทั้งสิ้นที่ไม่มีส่วนเหลือ นี้เรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ

๒. ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ด้วยตนเองด้วยมรรคญาณ ๔
นี้เรียกว่า ปัจเจกโพธิญาณ

๓. ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ จากผู้อื่นด้วยมรรคญาณ ๔
นี้เรียกว่า สาวกโพธิญาณ

[๔๐] ฎีกานโมเทศนา น. ๓๕

[๔๑] นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, ธนิต อยู่โพธิ์ น. ๕

[๔๒] นีติ. ปท. จตุปทวิภาค

[๔๓] วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔ - ๔๖

[๔๔] อํ.ฉกฺก. ๓๖/๒๘๑/๕๒๙

[๔๕] วิสุทธิมรรค. (แปล) น. ๔๖๕

โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปสฺสาเส วา ปริคฺคณฺหาติ

ฌานงฺคานิ วา. (ทีฆนิกาย อรรถกถา ๒.๓๙๗)

ภิกษุนั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจ

เข้าออกหรือองค์ฌาน.

การกำหนดรู้องค์ฌานของผู้เจริญสมถภาวนาแล้วทำสมถะให้เป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนใหญ่มักกำหนดรู้ปีติเป็นอารมณ์เพราะปีติเป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัดแม้ในขณะออกจากฌานแล้ว ดังข้อความในวิสุทธิมรรคว่า

สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ ขยโต วยโต สมฺมสติ. ตสฺส วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ (วิสุทฺธิมคฺค. ๑.๓๑๔)

บุคคลเข้าฌานสองที่มีปีติแล้วออกจากฌาน ย่อมกำหนดรู้ปีติที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไป เขาได้รู้ชัดปีติในขณะเกิดวิปัสสนาญาณอย่างถูกต้องด้วยการแทงตลอดไตรลักษณ์.

[๔๖] วิ.มหา. ๓/๔/๕๒

[๔๗] สารตฺถ. หน้า ๑๑๔. คัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ขยายความคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นภาษาบาลี รจนาโดยพระสารีบุตรมหาเถระที่ลังกา เมื่อประมาณปีพ.ศ. ๑๗๐๐ มีเนื้อหาว่าด้วยไตรสรณคมน์ในเวรัญช-กัณฑ์ตอนที่เวรัญชพราหมณ์ประกาศตนเป็นอุบาสก คือ ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ปัจจุบันอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ได้แปลเป็นภาษาไทย และมูล-นิธิอภิธรรมมหาธาตุ ได้จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ พ.ศ. ๒๕๔๒

๔๘ กรุณานิทานา หิ สพฺเพปิ พุทฺธคุณา (สี.อภินว. ๘)

สพฺพพุทฺธคุณานํ กรุณา อาทิ..อิติ สกลพุทฺธคุณานํ ตนฺนิทานภาวโต กรุณา สพฺพพุทฺธคุณานํ อาทิ...(โย.๑๓)

"จริงอยู่ พระพุทธคุณแม้ทั้งหมดมีกรุณาเป็นมูล"

"พระกรุณาเป็นเบื้องต้นแห่งพระพุทธคุณทั้งสิ้น...พระกรุณา เป็นเบื้องต้นแห่งพุทธคุณทั้งสิ้น เพราะพระพุทธคุณแม้ทั้งมวลมีพระกรุณานั้นเป็นมูล (รากเหง้า) ด้วยประการฉะนี้แล"

๔๙ มหากรุณาสญฺโจทิตมานโส หิ ภควา สํสารปงฺกโต สตฺตานํ สมุทฺธรณตฺถาย กตาภินีหาโร อนุปุพฺเพน ปารมิโย ปูเรตฺวา อนุตฺตรสมฺมาสมฺโพธิยา อธิคเมน สกลพุทฺธคุเณ ปฏิลภติ. (โย.๑๓)

"ความพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระหฤทัยอันมหากรุณาตักเตือนแล้ว ผู้มีพระอภินิหารอันกระทำแล้ว เพื่อจะขนเหล่าสัตว์ออกจากเปลือกตมคือสังสารวัฏ ทรงบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ ได้พระพุทธคุณทั้งสิ้นเนื่องจากได้บรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ"

๕๐ ชินาลังการฎีกา (แปล) ฉบับมจร., น. ๑๘๘

๕๑ จตูสุ ปน มหคฺคตกิริยาจิตฺเตสุ ปวตฺตา กรุณา มหากรุณาสมาปตฺติ นาม. (โย. ๖)

๕๒ สารตฺถ. ๑๓/๓๐

๕๓ สารตฺถ. ๔๙๘/๒๕๓ ดูเทียบเคียงกับ สี.อภินว ๑๗

๕๔ วิภาวินี. คนฺถารมฺภ, สี.อภินว. ๑๘

๕๕ เหตุสมฺปทา นาม มหากรุณาสมาโยโค โพธิสมฺภารสมฺภรณญฺจ (อภิธมฺมตฺถวิภาวินี. คนฺถารมฺภ)

[๕๖] มหากรุณาสญฺโจทิตมานโส หิ ภควา สํสารปงฺกโต สตฺตานํ สมุทฺธรณตฺถํ กตาภินีหาโร อนุปุพฺเพน ปารมิโย ปูเรตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิมธิคโตติ กรุณา สมฺมาสมฺโพธิยา มูลํ (สี.อภินว. ๑๘)

"ความพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระหฤทัยอันมหากรุณาตักเตือนแล้ว ผู้มีพระอภินิหารอันกระทำแล้ว เพื่อจะขนเหล่าสัตว์ออกจากเปลือกตมคือสังสารวัฏ ทรงบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ ได้พระพุทธคุณทั้งสิ้นเนื่องจากได้บรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ" ดังนั้น พระมหากรุณาจึงจัดว่าเป็นมูล (รากเหง้า) แห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ"

[๕๗] สมนฺต. ๑๓๐

[๕๘] ขุ.จุ. ๓๐/๑๑

[๕๙] ขุ.มหา. ๖๕/๒๓๑/๖๖๗

[๖๐] สารตฺถ. ข้อ ๒๕๒

[๖๑] สมนฺต. ๑๑๖

[๖๒] อรหนฺติ อารกกิเลโส, ทูรกิเลโส ปหีนกิเลโสติ อตฺโถ. วุตฺตญฺเจตํ ภควตา กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ โหติ ? อารกสฺส โหนฺติ ปาปกา ธมฺมา สํกิเลสิกา โปโนพฺภวิกา สทรา ทุกฺขวิปากา อายตึ ชาติชรามรณิยา. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ โหติ. (มูลปณฺณาสก.อรรถกถา)

[๖๓] สารตฺถ. ข้อ ๒๗๑

[๖๔] สารตฺถ. ข้อ ๒๗๐

[๖๕] สารตฺถ. ข้อ ๒๗๑

[๖๖] พระพุทธคุณสังวรรณนา น. ๘-๙

[๖๗] สารตฺถ. ข้อ ๒๘๑

[๖๘] สารตฺถ. ข้อ ๒๘๑

[๖๙] พระพุทธคุณสังวรรณนา น. ๙

[๗๐] ตตฺถ ปุริมา เทฺว ผลสมฺปทา สมฺมาสมฺพุทฺธนฺติ อิมินา ทสฺสิตา.

(วิภาวินี. คนฺถารมฺภ. ๖๔)

[๗๑] ปรมตฺถทีปนี. (แปล) น. ๑๒๒

[๗๒] อภิญฺเญยฺยนฺติ อนิจฺจาทิโต ลกฺขณรสาทิโต จ อภิวิสิฏฺเฐน ญาเณน ชานิตพฺเพ จตุสจฺจธมฺเม.

[๗๓] ขุทฺทก. สุตฺต. ๔๗/๓๗๗/๕๑๙

[๗๔] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕/๓๐๘

[๗๕] สารตฺถ. ข้อ ๒๙๓

[๗๖] ปธานนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงประธาน แต่หมายเอาทั้งหมด ตัวอย่างเช่น **ราชา อาคจฺฉติ** (พระราชา ย่อมเสด็จมา)

บทว่า **"ราชา"** เป็นปธานนัย เพราะได้พระราชินีและข้าราชบริพารเป็นต้นด้วย โดยการกล่าวถึงประธานคือพระราชาพระองค์เดียว เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า "พระราชาเสด็จมา" ก็ทราบได้ว่าหมายถึงพระราชินีและข้าราชบริพารเป็นต้นมาด้วย

[๗๗] นโม ไตรสรณคมน์ น. ๓๒ - ๓๓

[๗๘] พระมหาแสวง โชติปาโล, ปริตตทีปนี น. ๗๘

[๗๙] คัมภีร์สารัตถสมุจจัย อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๑ หน้า ๓ พระอโนมทัสสีเป็นผู้รจนาที่ลังกาในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช ประมาณ พ.ศ. ๑๗๐๐ คัมภีร์นี้ระบุงานของตนว่าเป็นอรรถกถา แต่โดยที่จริงมีลักษณะพิเศษ คือเป็นการอธิบายเฉพาะเรื่องพระปริตร และมีการนำเสนอตามแบบพระไตรปิฎกศึกษาในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช คัมภีร์นี้ได้อธิบายเรื่องนโมและไตรสรณคมน์ไว้อย่างดีเลิศ

[๘๐] องฺ.ฉกฺก. ๒๒.๒๕.๓๐๑

[๘๑] นโม ไตรสรณคมน์ น. ๒๖, ๓๐

[๘๒] อุปจารปฺปนาวหโตติ ฐเปตฺวา กายคตาสติญฺจ อานาปานสฺสติญฺจ อวเสสา อฏฺฐ อนุสฺสติโย, อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา, จตุธาตุววตฺถานนฺติ อิมาเนว เหตุถ ทส กมฺมฏฺฐานานิ อุปจารวหานิ. เสสานิ อปฺปนาวหานิ. เอวํ อุปจารปฺปนาวหโต (วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๙)

"บทว่า **อุปจารปฺปนาวหโต** ความว่า ในพระกรรมฐานนี้ กรรมฐาน ๑๐ คือ เว้นกายคตาสติและอานาปานสติ กรรมฐานที่เหลือ ๘ และปฏิกูลสัญญา จตุธาตุววัตถานะ เป็นกรรมฐานให้ผลเพียงอุปจาระ. กรรมฐานที่เหลือนอกนี้ให้ผลเป็นอัปปนา. กรรมฐานให้ผลเป็นอุปจาระและอัปปนาอย่างนี้แล"

[๘๓] สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระบารมีชนิดศรัทธาแก่กล้าคือทรงมีพระศรัทธามากยิ่ง แต่มีพระปัญญาปานกลาง จึงทรงสร้างพระบารมีประเภทปานกลาง นับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีตั้งแต่ต้น จนกระทั่งได้ตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณนานถึง ๔๐ อสงไขยกับอีกหนึ่งแสนมหากัป. พระองค์มีพระนามอีกอย่างหนึ่งว่า **วิปจิตัญญูโพธิสัตว์**=พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาเป็นมัธยมสามารถตรัสรู้ธรรมได้โดยไม่ช้าไม่เร็วนัก

[๘๔] สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระบารมีชนิดปัญญา แก่กล้าคือทรงมีพระปัญญามากแต่มีพระศรัทธาน้อย จึงทรงสร้างพระบารมีน้อยกว่าพระพุทธเจ้าประเภทอื่น นับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีตั้งแต่ต้นจนกระทั่งได้ตรัสรู้พระปรมาภิเษก-สัมโพธิญานนานถึง ๒๐ อสงไขยกับอีกหนึ่งแสนมหากัป. พระองค์มี

พระนามอีกอย่างหนึ่งว่า **อุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์** = องค์พระโพธิสัตว์ผู้มีพระปัญญาคมกล้าสามารถตรัสรู้ธรรมได้อย่างรวดเร็ว

[๘๕] สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระบารมีประเภทมีความเพียรแก่กล้าคือทรงมีพระวิริยะมากยิ่ง แต่มีพระปัญญาน้อย จึงต้องทรงสร้างพระบารมีมากมาย นับเป็นเวลาช้านานกว่าพระพุทธเจ้าประเภทอื่นทั้งหมด เมื่อจะนับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีตั้งแต่ต้นจนกระทั่งได้ตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณนานถึง ๘๐ อสงไขยกับอีกหนึ่งแสนมหากัป. พระองค์มีพระนามอีกอย่างหนึ่งว่า **เนยยะโพธิสัตว์** = องค์พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาหย่อนสามารถตรัสรู้ธรรมได้ช้ากว่าพระโพธิสัตว์ประเภทอื่น

[๘๖] ชินาลังการฎีกา (แปล) น. ๗๐

[๘๗] อํ.เอกาทสก ๒๔/๓๖๐, (องฺ.ฉกฺก.๒๒/๒๕/๓๐๑)

[๘๙] ฎีกานโมเทศนา น. ๒๖

[๙๐] สุโพธาลังการะ. ปณามคาถา

[๙๑] วุตโตทยมัญชรี คันถารัมภะ ๑/๑. กงฺขา. นวฎี. ๑๒๗

[๙๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑๙๖/๕๑

[๙๓] ขุ.อป.๓๒/๓๖/๙๘

[๙๕] นโม ไตรสรณคมน์ น. ๒๑

[๙๖] ทารุสากฏิกวตฺถุ. ธมฺมปทฏฺฐกถา ๗/๑๐๖-๗

[๙๗] สํ.ส. ๑๕/๒๔๙/๒๖๕

[๙๘] ชาตฏฺฐกถา, ตติยภาค. น. ๑๔๖-๑๔๙

[๙๙] วิสุทธิมรรค (แปล) ๑๖๖/๓๙๔

องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๒๕/๓๐๑

[๑๐๐] ที.สี. ๙/๓๓๒/๑๓๒

[๑๐๐] องฺ.ฉกฺก.๒๒/๒๕/๓๐๐

ในหนังสือนโม ไตรสรณคมน์ หน้า ๑๐๒ กล่าวว่า "อรรถกถากล่าวว่า ไตรสรณคมน์ที่เป็นโลกุตตระมีสามัญญผล ๔ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล เป็นวิบากผล มีความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งปวงเป็นอานิสังสผล

ฎีกาอธิบายว่า อริยมรรคเท่านั้นเป็นสรณคมน์ที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น จึงมีสามัญญผล ๔ เป็นวิบากผล คำว่า "วิบาก" ในที่นี้หมายความว่า เป็นผลอันวิเศษ โดยที่จริงผลของกุศลและอกุศลก็เรียกว่า วิบาก แต่ผลที่เป็นวิบากที่แท้จริงของสรณคมน์ที่เป็นโลกุตตระหรืออริยมรรคนั้น คือ ความสิ้นทุกข์ทั้งปวง ความดับแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งสิ้น ฉะนั้น อรรถกถาจารย์จึงเน้นผลของสรณคมน์ที่เป็นความสิ้นไปแห่งทุกข์ว่าเป็นอานิสังสผล คือ ผลที่เป็นอานิสงส์อย่างแท้จริง"

[๑๐๑] สํ.ข.๑๗/๕/๑๒

[๑๐๑] วิสุทธิมรรค (แปล) ๑๖๖/๓๙๔

[๑๐๑] ที.สี. ๙/๒๙๗/๑๐๘

[๑๐๒] องฺ.ฉกฺก. ๒๒.๒๕.๓๐๑

[๑๐๓] ที.สี. ๙.๒๙๘.๑๐๘

[๑๐๔] ขุ.อป. ๓๒/๘๒/๙

[๑๐๕] นโม ไตรสรณคมน์ น. ๑๑๖ - ๑๑๗ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยาม, ๒๕๒๗), น. ๑๔-๑๖)

ดรรชนีคำย่อ

สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวรรค
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ.จุ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิเทส
ขุ.มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิเทส
ขุ.ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย อปาทาน
ขุทฺทก.สุตฺต.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิบาต
อํ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิบาตฺ
อํ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิบาต
ม.ม.	มัชฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺวคฺค
วิ.ป.	วินยปิฎก ปริวารวคฺค
วิ.มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺวคฺค อฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค อฏฺฐกถา

ม.ม.อ.	มัชฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส อฏฺฐกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิยาย อุทาน อฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย อปาทาน อฏฺฐกถา
วิสุทธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
สมนฺต.	สมนฺตปาสาทิกา
ชินา.ฏี.	ชินาลงฺการฏีกา
วิภาวินี.ฏี.	วิภาวินีฏีกา
วิสุทฺธิมคฺคจูฬ.ฏี.	วิสุทฺธิมคฺคจูฬฏีกา
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฏีกา
สี.อภินว.	สีลขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
นีติ. ปทมาลา	สทฺทนีติ ปทมาลา

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก, มหามกุฏราชวิทยาลัย, ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

พระสุตตันปิฎก อรรถกถา ขุททกปาฐวรรณนา (บาลี), มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒

พระสูตรและอรรถกถา, ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ แปล เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔, มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓

พระสูตรและอรรถกถา, ขุททกนิกาย อปทาน แปล เล่ม ๘ ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔, มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖

วชิรพุทธิเถระ. วชิรพุทธิฎีกา. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาณ, บางลำภู, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๖

ธรรมปาลเถระ. สีลักขันธวรรค ฎีกา. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาณ, บางลำภู, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๓๖

พุทธรักขิตเถระ. ชินาลังการฎีกา (บาลี). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาณ, บางลำภู, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๕

รังษี สุทนต์ และคณะ. ชินาลังการฎีกา (แปล). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาณ, บางลำภู, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๘

สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙). สารัตถทีปนี (แปล). พิมพ์ที่โรงพิมพ์ หจก. ทิพยวิสุทธิ์. กรุงเทพมหานคร. ๒๕๔๒

สุมังคลเถระ. อภิธัมมัตถวิภาวินี. มหามกุฏราชวิทยาลัย

พระญาณาภิวังสเถระ. สีลักขันธวรรค อภินวฎีกา (บาลี). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาณ, บางลำภู, กทม. ๒๕๓๖

พระญาณวร. นมักการฎีกา. ย้างกุ้ง. กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา. ๒๕๔๙

อภิธัมมัตถวิภาวินี อัตถโยชนา. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร. ๒๕๒๓

สารัตถสมุจจัย อัตถกถาภาณวาร เล่ม ๑ "สรณัต์ตยวัณ์ณนา". บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพจำกัด. ๒๕๓๒

คันธสาราภิวงศ์. เนตติปกรณ์ (แปลและอธิบาย). วัดท่ามะโอ ลำปาง. พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๕๐

คันธสาราภิวงศ์. นมักการะ-มหาปณามะ. วัดท่ามะโอ ลำปาง. พิมพ์ที่โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ. ๒๕๔๒

คันธสาราภิวงศ์. ปัชชมธุ (แปล). วัดท่ามะโอ ลำปาง. พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๕๐

คันธสาราภิวงศ์. มหาสติปัฏฐานสูตร. วัดท่ามะโอ ลำปาง. พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๔๙

พระอัคควงศ์. สัททนีติปกรณ์ ปทมาลา. กรุงเทพมหานคร. มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. ๒๕๒๑-๒๕๒๓

แม่ชีวิมุตติยา. นโม ไตรสรณคมน์. โรงพิมพ์บริษัทคราฟแมนเพรส จำกัด กรุงเทพมหานคร. ๒๕๔๙

อมร. ฎีกานโม. โรงพิมพ์วิญญาณ. ๒๕๓๕

พระครูคัมภีร์นิเทศ (คำจันทร์ดี ป.ธ. ๖) . ฎีกานโมเทศนา. โรงพิมพ์ แม่บ้านการเรือน. กรุงเทพมหานคร. ๒๕๒๖

มหาแสวง โชติปาโล. ปริตตทีปนี. โรงพิมพ์อักษรสมัย. ๒๕๒๗

พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาศ ญาณวีโร ป.ธ. ๙). มุนีนาถทีปนี. โรงพิมพ์มิตรสยาม. กรุงเทพมหานคร. ๒๕๓๗

สมไชย ผาสุธโร. พระพุทธคุณสังวรรณนา. โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์. กรุงเทพมหานคร. พิมพ์ครั้งที่ ๑. ๒๕๔๖

พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์. ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร (แปล). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙

ธนิต อยู่โพธิ์. นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗

ธนิต อยู่โพธิ์. อานุภาพพระปริตต์. พิมพ์ครั้งที่ ๖ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๓

ธนิต อยู่โพธิ์. อานิสงส์ไตรสรณคมน์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร. ๒๕๒๙

วิจิตร รัตนธีรพงศ์. พุทธจริยาวัตร. พิมพ์ครั้งที่ ๓. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๑

บันทึกท้ายเล่ม

บันทึกท้ายเล่ม

บันทึกท้ายเล่ม

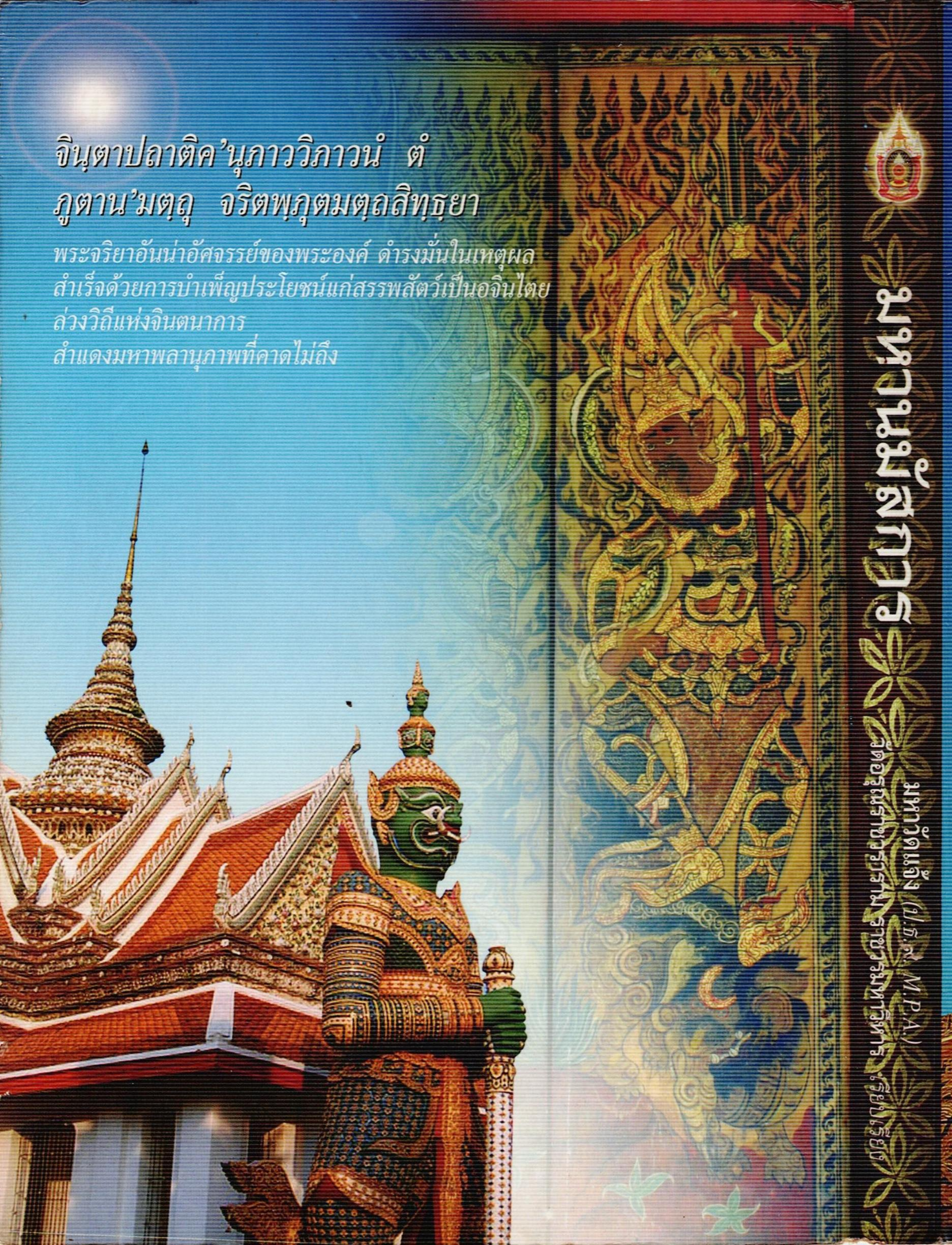
ภาพปกหลัง :

ซุ้มประตูยอดมงกุฎ

เป็นประตูด้านหน้าที่จะเข้าสู่บริเวณพระอุโบสถ อยู่ตรงกึ่งกลางระเบียงพระอุโบสถด้านตะวันออก สร้างในรัชกาลที่ ๓ เป็นประตูจตุรมุข หลังคา ๓ ชั้น มียอดเป็นทรงมงกุฎ ประดับด้วยกระเบื้องสลับสี

ลายประตูด้านในพระวิหารหลวง

เป็นรูปเทพเจ้าจีน ซึ่งเป็นภาพที่วาดไว้ที่ประตูด้านในของพระวิหารหลวงของวัดอรุณราชวราราม เป็นศิลปะในสมัยของรัชกาลที่ ๓

จินฺตาปลาติค’นุภาววิภาวนํ ตํ
ภูตาน’มตฺถุ จริตพฺภุตมตฺถสิทฺธฺยา

พระจริยาอันน่าอัศจรรย์ของพระองค์ ดำรงมั่นในเหตุผล
สำเร็จด้วยการบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นอจินไตย
ล่วงวิถีแห่งจินตนาการ
สำแดงมหาพลานุภาพที่คาดไม่ถึง

มหานมัสการ

มหาวัดแจ้ง (ป.ธ.๙, M.P.A.)
วัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร เรียบเรียง